ISSN 0130-7037

Наука і суспільство

4 '90

Космос, мабуть, розпочався не з Великого вибуху, а з моменту, коли він надшвидко і майже миттєво розширився — на порядок швидше, ніж за стандартною моделлю.

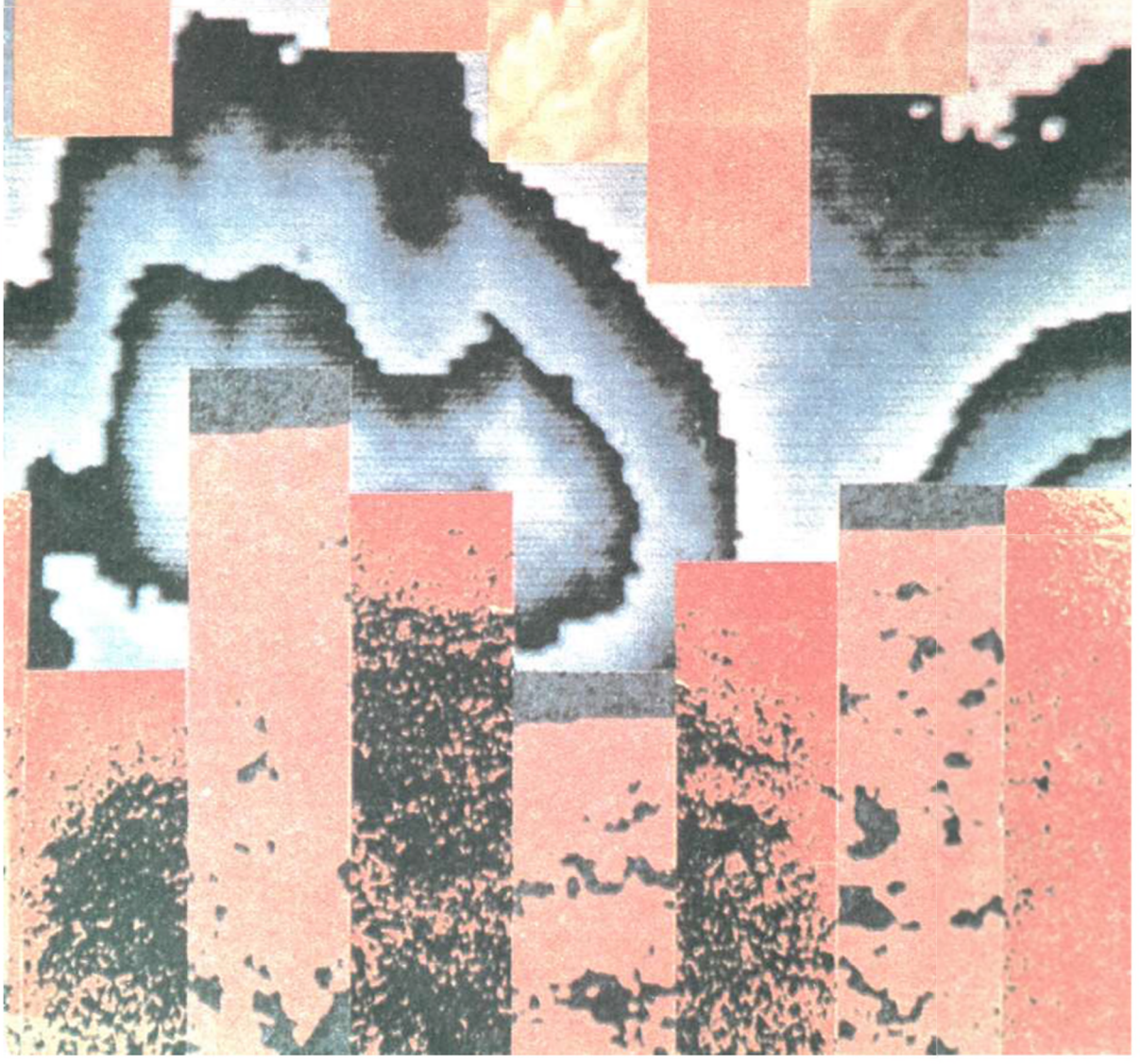

Володимир СЕРГІЙЧУК:

— Задовго до Великої французької революції, що проголосила демократичні свободи, український народ витворив своєрідну суспільну організацію, яку Карл Маркс назвав «християнською козацькою республікою». Саме тоді творилася українська державність, паростки якої бачимо в старшині, гетьманстві та генеральній старшині Війська Запорозького.

Публікацією матеріалу кандидата історичних наук, заступника декана історичного факультету Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка В. І. Сергійчука «Генеральна старшина» (див. стор. 22) завершуємо розповіді про устрій Запорозької Січі (Дивись матеріали цього ж автора «Старшина Запорозької Січі», «Батько армії й народу» — №№ 5, 7 за 1989 рік).

Фото А. В'ЯЗОВИХ.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Щомісячний науково-популярний журнал товариства «Знання» Української РСР

КВІТЕНЬ 1990

Заснований у серпні 1923 року.

Видавництво «Радянська Україна» Київ.

© журнал «Наука і суспільство». 1990

наука і суспільство

У номері:

2 КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. ЛЕНІН І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ

5 **Конкурс-вікторина «Перемога»**

6 **Книги**

7 **На порозі третього тисячоліття**
ПЕТРЯНОВ-СОКОЛОВ І. ЯКЩО МИ НЕ СХАМЕНЕМОСЯ... Бесіда нашого кореспондента В. Пустовойта з відомим ученим.

11, 17 **Мозаїка планети**

12 **Україна і українці**
ПЛАХОТНИК А. Є НА КУБІ ВЕРБА РЯСНА

14 **У лабораторіях учених**
ОНУПРІЄНКО С. ХВОРОБА ВІКУ ВІДСТУПАЄ? Про методику лікування онкологічних захворювань, розроблену фітотерапевтом Я. З. Яворським.

18 КРЕМІНЬ В. СИЛА «РОЗИ ВІТРІВ» ЧИ ЖОРСТОКІСТЬ КЕРМАНИЧА?

22 СЕРГІЙЧУК В. ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА

24 ОНУФРІЄНКО І. СОЦІОНІКА. Діагностичні характеристики типів особистості

29 ЛЕПША І. МИР ВАМ, БРАТТЯ. З родоводу українських пісень-гімнів

36 **«Гіперболоїд».** 142-е засідання клубу для юнацтва

40 БРОЙЄР Р. СПОЧАТКУ БУЛА ПІНА. Про деякі моделі виникнення Всесвіту.

46 **Мистецький словничок**

48 **Біля домашнього вогнища**

51 КОСТОМАРОВ М. І. НАСТУПНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

69 **Під знаком зодіаку**
ДАНКО О. ТЕЛЕЦЬ

70 **Гороскоп друїдів**

71 БРОВКО А. ХТО ВІН — Я. П. НОВИЦЬКИЙ? Спогади онука про долю свого діда.

76 БОЙКО А. КИЇВСЬКЕ МОНЕТНЕ КАРБУВАННЯ

78 БІБЛІЯ. Глави з «Нового завіту».

80 **Доброго вам здоров'я**

82 **Рендзю**

84 **«Сміхофразотрон»**

Ленін і українська державність

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
доктор історичних наук.

Наше суспільство викорчовує прогнилі економічні й політичні структури, брехливі ідеологічні стереотипи. Все віджиле, нав'язане країні силою чи обманом має точну назву — сталінізм. Щоб здійснювати перебудову, важливо розібратися в суті цього явища.

Історична наука стала предметом гострого суспільного інтересу. Спочатку цей інтерес зосереджувався на тридцятих-сорокових роках, а потім перемістився в роки двадцяті. Відразу виникло принципове питання: а чи є генетичний зв'язок між сталінізмом і ленінізмом?

Нерозумно було б заперечити. Такий зв'язок простежується в безлічі неспростовних фактів. Та чи можна кидати трагічний відсвіт тридцятих-сорокових років на ленінський період? В даному разі такий зворотний, від майбутнього до минулого, аналіз особливо непереконливий, тому що ленінізм і сталінізм — надто різні клітинки одного організму. Одна — здорова, інша — ракова.

Ми й досі погано уявляємо собі, як відбувалося переродження цих клітин. Адже найбільш характерна риса сталінізму — це майстерне маскування його справжньої суті возведеними в абсолют і освяченими на кшталт релігійних догматів цитатами з ленінських праць. Та результати переродження всім відомі. Один з найболючіших — у сфері міжнаціональних відносин.

Найчастіше глибинні процеси виявляються у дрібницях. Для мене особисто своєрідним символом втраченого українського суверенітету стала історія з етикетками для Одеського заводу шампанських вин, про яку кілька разів розповідала газета «Правда». Перебудова надала підприємствам право виходу на зовнішній ринок, і одесити цим скористалися: знайшли зарубіжних споживачів, готових платити валютою, спромоглися розширити виробництво і забезпечити необхідні стандарти якості. Залишилося тільки виготовити етикетку. І тут усе загальмувалося на багато місяців: Москва не затверджувала зразка. Здавалося б, причому тут Москва і Україна? Звичайнісінький бюрократизм, та й годі. Але факт свідчить: не порушуючи зовнішніх аксесуарів національного суверенітету, сталінська командно-адміністративна система здатна цілком проковтнути його.

Українська державність зароджувалася на революційній хвилі, яка знищила романівську та габсбурзьку імперії. До-

кументи В. І. Леніна, що мають відношення до цієї проблеми, відомі. Однак тепер ми сприймаємо їх по-новому, бо змінилися самі.

У червні 1917 року Центральна Рада скликала військовий з'їзд. Знаючи наперед можливі рішення, військовий міністр О. Ф. Керенський спробував заборонити його. Ленін у своїй знаменитій статті «Недемократично, громадянине Керенський!», надрукованій в газеті «Правда», звинуватив міністра у великодержавній політиці. Згодом, коментуючи рішення з'їзду, який все-таки відбувся, Володимир Ілліч у статті «Україна», яка з'явилася в цій же газеті, цілковито підтримав вимоги українців про автономію і наголосив, що Україна має право на вільне відокремлення від Росії. Він твердив, що тільки беззастережне визнання цього права спроможне порвати на ділі, безповоротно, до кінця з проклятим царистським минулим, яке все зробило для взаємовідчуження народів, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією.

У подіях громадянської війни, ускладнених збройним втручанням іззовні, більшовики зробили наголос на розв'язанні соціальних питань, а українські соціал-демократи, есери та деякі дрібнобуржуазні партії — на згуртуванні всіх національних сил під гаслом самостійної державності. Стратегія більшовиків більше відповідала реаліям життя, бо народні низи чекали від революції насамперед задоволення своїх матеріальних потреб та інтересів. Утворені українськими соціалістичними партіями органи державної влади — спочатку Центральна Рада, а потім Директорія, прагнучи згуртувати всі національні сили, не змогли взятися негайно за розв'язання соціальних питань, насамперед — земельного, а тому неминуче втрачали підтримку. Тоді вони почали шукати допомоги за межами країни.

Підписаний 27 січня 1918 року договір між Німеччиною та Австро-Угорщиною з одного боку, і Центральною Радою — з другого, був таким же вимушеним, як і договір від 3 березня між цими ж державами та Радянською Росією — Брестський мир. Отже, українських соціалістів було б несправедливо звинувачувати у зраді народних інтересів. Однак факт залишається фактом: вони не просто змирилися з окупацією України німецько-австрійськими військами, тобто з фактичною втратою недавно проголошеного суверенітету Української Народної Республіки, але й зобов'язалися постачати Німеччині хліб, м'ясо, вугілля, все, чого тільки бажали окупанти. Та це не допомогло. Кайзеру, очевидно, здавався протиприродним союз з соціалістами, і він розігнав Центральну Раду, поставивши на чолі «Української Держави» свою маріонетку — гетьмана Павла Скоропадського.

Лише з наближенням революції у Німеччині українські соціалісти знайшли в собі сили розгорнути боротьбу з окупантами. Позбавлений підтримки окупаційних багнетів гетьман утік. Новий альянс соціалістичних партій України створив Директорію, відновивши Українську Народну Республіку. Однак невідповідність урядової програми революційній потенції мас, прагненням обмежити її, привело Директорію до краху.

Не можна заперечувати великого історичного значення проголошеної 22 січня 1919 року «злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки», хоч цей акт, як тоді всі розуміли, являв собою лише декларацію. Керівники Директорії В. К. Винниченко і С. В. Петлюра робили «актом злуки» вагому заявку на возз'єднання в єдиній державі всіх історичних земель українського народу. Однак дуже скоро вигнаний з України Петлюра, щоб забезпечити собі повернення в Київ за допомогою польських військ, урочисто відцурався у підписаному з Ю. Пілсудським 21 квітня 1920 році «Варшавському договорі» від Західної України.

Тим часом у жорстоких боях із внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією утверджувалася проголошена 25 грудня 1917 року Радянська влада на Україні. Не раз вона зазнавала поразок, але з допомогою Радянської Росії відновлювалася українська радянська державність. Справдилися пророчі ленінські слова: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови».

Орієнтація на розв'язання соціальних питань забезпечила більшовикам успіх. Водночас вона була причиною небезпечної недооцінки національного питання. Більшість працівників центрального партійного апарату вважала цілком достатньою для задоволення потреб різних національностей обласну автономію з урахуванням національної специфіки. Вони ставилися до незалежних радянських республік, які виникли у вогні громадянської війни, у тому числі Української СРР, як до тимчасових утворень. У цьому була певна логіка: республіканські партійні організації за своїм статусом нічим не відрізнялися від обласних. Коли національне районування здійснювалося у «плановому» порядку, виникали такі химерні міжнаціональні утворення, як Туркестан, Литовсько-Біло-

руська республіка, Горська республіка. Цю недооцінку національного питання не можна списувати на «шовінізм» російських більшовиків. Найбільш впливовими виразниками централізаторської, тобто об'єктивно шовіністичної лінії, якраз були неросіяни: Й. В. Сталін, Г. К. Орджонікідзе, Д. З. Мануїльський, Ф. Е. Дзержинський та ін.

Партійці національних республік, як правило, не підтримували централізаторську лінію, що накликало на них звинувачення в націоналізмі і пропаганді національної відособленості. В. І. Ленін в таких випадках завжди ставав на їх захист. Його, між іншим, аніскільки не турбувала агітація українських комуністів-боротьбістів, які в 1919 році разом з більшовиками перебували у Всеукраїнському ревкомі, за безумовну державну незалежність України. Він спокійно ставився й до того, що позиції українських більшовиків в національному питанні різнилися в широкому спектрі — від визнання незалежності України до наполягання на повному злитті України з Росією. Володимир Ілліч вважав, що така несхожість думок не повинна перешкоджати дружній пролетарській роботі. «Більшовики **з цього** не роблять предмета розходження і роз'єднання»,— вказував він у листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним.

З громадянської війни країна вийшла без назви. Сукупність незалежних радянських республік, що тоді існували, ми називаємо Радянською країною. Та це — не назва держави. Стосунки Російської Федерації з іншими незалежними республіками регулювалися двосторонніми договорами, внаслідок чого юридичний статус країни дістав назву договірної федерації. На практиці, однак, явочним порядком відбувалося поступове поглинання Російською Федерацією інших республік. Найважливіші наркомати було об'єднано під час війни, через що Раднарком РСФРР фактично перетворювався на загальнодержавний виконавчий орган влади. Всеросійський ЦВК, до якого увійшли представники інших республік, теж ставав загальнодержавним законодавчим органом влади. Апаратні працівники російських радянських органів у практичній роботі за прикладом працівників РКП(б) взагалі не зважали на юридично незалежний статус інших республік.

З ініціативи голови Раднаркому УСРР Х. Г. Раковського, якого таке «випаровування» суверенітету Радянської України дуже непокоїло, Політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 року розглянуло питання про стосунки між РСФРР і УСРР. Було прийнято пропозицію утворити комісію з членів ЦК РКП(б)У і ЦК КП(б)У для визначення й уточнення прав і обов'язків урядових органів УСРР. Майже одночасно аналогічне рішення прийняв ЦК Компартії Білорусії, а в липні подібна пропозиція надійшла від закавказьких республік. Реагуючи на ці ініціативи незалежних республік, джерелом яких була занепокоєність втратою ними суверенітету, ЦК РКП(б) в серпні 1922 року утворив комісію по розробці проекту вдосконалення федеративних відносин між республіками. Однак склад комісії визначав Сталін. Зрозуміло, що до неї увійшли, за винятком Раковського, його однодумці. Рішення можна було передбачити — автономізація незалежних республік. Інакше кажучи, йшлося про юридичне оформлення того, що вже визріло на практиці.

Як відомо, це рішення зустріло різко негативну реакцію В. І. Леніна. Ознайомившись з матеріалами комісії, Володимир Ілліч запропонував передати загальнофедеративні законодавчі та виконавчі функції з відання відповідних органів РСФРР у відання нової федерації, до якої Росія мала увійти «разом і нарівні» з Україною та іншими республіками. Дбаючи про збереження суверенітету незалежних республік, засновник Радянської держави писав: «Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежникам», не знищували їх **незалежності**, а створювали ще **новий поверх**, федерацію **рівноправних** республік».

Схема, за якою Союз РСР формувався в умовах «об'єднавчого руху» радянських народів, є надуманою. Для єдиної держави, справді, існували цілком об'єктивні передумови. Важливими віхами в її становленні, справді, було здобування спочатку економічної, потім військової і, нарешті, дипломатичної єдності республік, без чого вони просто не вижили б. Отже, утворення єдиної держави було визначено заздалегідь.

Але ж ця держава могла відродитися як унітарна або сформуватися як союз суверенних республік. В останньому випадку були б реалізовані цілі національно-визвольного руху народів, який зруйнував імперію. Треба визнати, що процес утворення Радянської держави відбувався суперечливо, у постійній боротьбі цих двох тенденцій. За життя Леніна перемогла друга. Надалі, однак, гору взяла перша — централізаторська. Відтак залишилася недоторканою форма державного союзу народів — Союзу РСР, яка народилася за ленінською пропозицією, але цілком вивітрилася його реальна суть. Тепер, в часи перебудови, ми прагнемо повернутися до того союзу, про який мріяв Ілліч.

Запрошуємо вас взяти участь у новому конкурсі-вікторині «ПЕРЕМОГА».

Скільки б не минуло часу, які б соціально-політичні потрясіння не спіткали нашу країну, перемога радянського народу над фашизмом зостанеться Великою Перемогою. Бо вона перешкодила гітлерівським вандалам знищити цивілізацію, розтоптати загальнолюдські ідеали і цінності. Ось чому нині, в рік 45-річчя Перемоги, редакція оголошує вікторину-конкурс, що так і називається «Перемога».

Конкурс проводиться у п'ять турів, з квітня по серпень цього року включно. Кожен тур — це три запитання історичного або науково-технічного характеру, що стосуються історії другої світової війни.

Журі конкурсу очолює доктор історичних наук С. В. Кульчицький.

Для переможців встановлено три премії у розмірах: 100 крб. (перша), 80 крб. (друга), 50 крб. (третя). Учасники конкурсу, які дадуть змістовні відповіді, будуть також нагороджені цінними призами.

А тепер запитання першого туру:

1. Де і за яких обставин був підписаний останній у другій світовій війні акт про капітуляцію? Що це за документ? Хто з радянського боку його підписував?

2. У Великій Вітчизняній війні з радянського боку брало участь багато іноземних формувань. Назвіть їх.

3. Назвіть найефективніший вид моторизованої панцерної техніки вітчизняного виробництва часів війни. Хто, де і як її вперше створив?

Листи-відповіді з позначкою на конвертах «Конкурс-вікторина» просимо надсилати за адресою: 252047, Київ-47, просп. Перемоги, 50, редакція журналу «Наука і суспільство». Просимо не гаятися, бо до уваги братимуться відповіді, що надійшли (за поштовим штемпелем) не пізніше, як через 30 днів після закінчення місяця, в якому вийшов журнал.

Книги

Шукаючи нові підходи

М. Н. ВИВЧАРИК, П. П. ПАНЧЕНКО «На принципах дружбы и взаимопомощи». Львів, Вища школа, 1989.

Проблеми інтернаціонального виховання трудящих набули в кінці 80-х років особливої гостроти, адже і практика, і теорія заборгували перед народом: людям потрібна була правда про реальні процеси розвитку міжнаціональних відносин, про те, що спричинило гострі колізії у міжнаціональних справах. Тут не повинно залишатися «білих плям». Саме в такому аспекті оцінюю книгу М. М. Вівчарика й П. П. Панченка.

Праця привертає увагу насамперед тим, що в ній розглянуто проблеми інтернаціонального виховання трудівників села з позицій нинішніх вимог. Характерно, що автори не обходять гострих проблем у сфері національних і міжнаціональних відносин, звертають увагу на упущення і прорахунки у цій важливій справі.

У грунтовному дослідженні автори наголошують, що в оновленні нашого суспільства, здійсненні економічних реформ важлива роль належить саме процесам інтеграції.

На думку авторів, а з нею не можна не погодитися, одним з важливих принципів цілеспрямованої і науково обгрунтованої ро-

боти по інтернаціональному вихованню є обов'язкове врахування діалектики національного й інтернаціонального, що в недалекому минулому була зведена на практиці до схоластичного розуміння.

У цікавій праці загалом не обійшлося без упущень. Зокрема, нового осмислення потребують роль і місце релігії в міжнаціональних відносинах, її вплив на національну самосвідомість, недостатньо висвітлено значення культосвітніх закладів в інтернаціональному вихованні сільських трудівників. Та попри зауваження, згадана праця принесе користь науковцям, практичним працівникам у справі оновлення національної політики на сучасному етапі.

Федір ШЕВЧЕНКО,
член-кореспондент АН УРСР.

Збереження спадщини

АЛЕКСЕЕВ Ю. Н. Идеологическое сотрудничество КПСС и братских партий стран социалистического содружества (проблемы историко-культурного наследия). К. Вища школа. 1989.

Ю. М. Алексєєв присвятив свою монографію такому важливому питанню, як проблеми історико-культурної спадщини в політичній діяльності комуністичних і робітничих партій. Автор правильно підкреслює, що в процесі перебудови, коли формується нова модель співпраці соціалістичних країн, особливо необхідно враховувати її роль, що тривалий час ігнорувалася.

За часів сталінізму та в 60-х — 70-х роках загинуло або було продано за кордон багато світових шедеврів, унікальних пам'яток культури, багато їх зруйновано, чимало музеїв пограбовано під час другої світової війни.

Болгарським читачам, наприклад, цікаво буде ознайомитися зі сторінками книги, де розповідається про зарубіжний досвід у збереженні пам'яток, їх використання в культурно-освітній роботі. Автор цікаво розповідає про пам'ятки, тісно пов'язані з історією Болгарії та СРСР. На конкретних фактах простежується значення, якого у вихованні дружби народів набули пам'ятки народної культури.

Вивчаючи досвід соціалістичних країн у справі збереження історико-культурної спадщини, автор висловлює цікаві пропозиції, якими можна скористатися у широкій практиці. Характеризуючи позитивно працю Ю. М. Алексєєва, зауважимо: визначаючи роль комуністичних партій соціалістичних країн у використанні історико-культурної спадщини, мабуть, було б доцільно розширити сюжети, пов'язані зі співробітництвом у цій сфері у міжнародному плані на засадах нового мислення.

Книга зацікавить усіх, хто займається питаннями збереження історико-культурної спадщини народів.

Тодор ДОБРИЯНОВ,
болгарський історик.

На порозі

третього тисячоліття

Якщо ми не схаменемося...

З академіком АН СРСР
І. В. ПЕТРЯНОВИМ-СОКОЛОВИМ
веде бесіду
завідуючий відділом
нашого журналу
Валентин ПУСТОВОЙТ.

— Як на мене, тривалий час розвиток екологічної ситуації на нашій планеті нагадував таку умовну сценку. Уявімо собі велику хату, мешканці якої помічають, що внаслідок їхнього недбалого користування вогнем то в одному, то в іншому кутку починають тліти підлога, стіни. Всі це бачать, усі це обговорюють, але ніхто нічого не робить... Чи не пізно ми схаменулися на порозі третього тисячоліття! Чи не зайнявся вже, образно кажучи, дах нашого спільного дому!

— Ваше запитання дуже песимістичне. А я за природою оптиміст. І мені хочеться внести у ваше запитання деякі поправки.

Головний акцент у вас зводиться ось до чого: вже тривалий час у нашому спільному домі кепські справи, чи не запізнилися ми? Перше й найголовніше: що означає «тривалий час»? Усе залежить від того, яким чином зростає небезпека. Це момент надзвичайно важливий, та, на жаль, його дуже рідко враховують. Річ у тім, що екологічна небезпека, яка загрожує людству, пропорційна обсягові промислового виробництва. Визначається вона ураженням природного середовища промисловими викидами.

Вона — найбільша з тих, які загрожують нам. Я впевнений, що навіть перевершує потенційну небезпеку ядерної війни, головним чином тому, що неминуча. Її неможливо усунути. Єдине, що можна зробити — вчасно схаменутися.

Зростає вона за експонентою. Це таке зростання, коли через рівні проміжки часу величина зростає у певну кількість

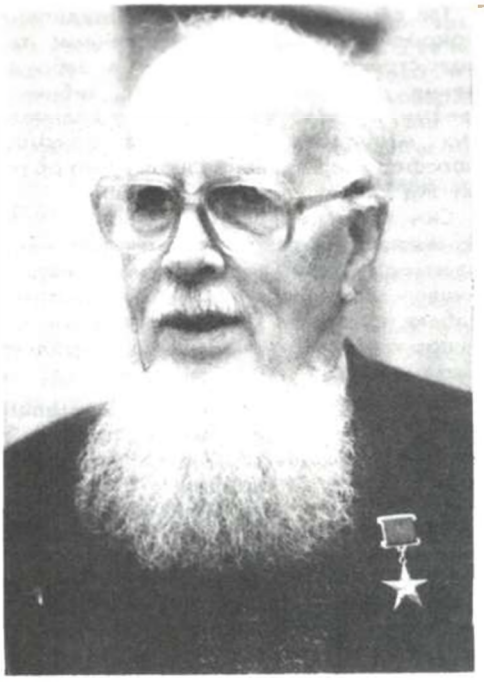

ПЕТРЯНОВ-СОКОЛОВ Ігор Васильович — відомий радянський фізико-хімік. Народився 1907 року, закінчив хімічний факультет Московського державного університету. 1939 року під час захисту кандидатської дисертації здобув вчений ступінь доктора наук.

Член-кореспондент АН СРСР з 1953 року, академік — з 1966. Основні наукові праці — з природних і штучних аеродисперсних систем. Зокрема, розробив принципово нові фільтруючі матеріали. Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії, двічі — Державної премії СРСР. Завідуючий відділом Фізико-хімічного інституту ім. Л. Я. Карпова АН СРСР. Головний редактор журналу «Химия и жизнь». Лауреат міжнародної премії Калінги, яка присуджується ЮНЕСКО за великий особистий внесок у популяризацію наукових знань.

разів. Характер цього зростання дуже своєрідний. Тривалий час ураження було настільки незначним, що лишалося непомітним. І втрапили ми у біду не тому, що були безтурботні й не замислювалися, а тому, що потреби замислюватися не було. Природне середовище, у якому живемо, настільки величезне, що тривалий час втручання людини в нього було мізерним. І в минулому столітті, і на початку цього просто не було на що звертати увагу. Але зростання нашого впливу на біосферу, відбувається за експонентою, тому, що обсяг усього промислового виробництва на планеті подвоюється приблизно кожні вісімдесять років. І це — найстрашніше. Якщо побудувати графік процесу, то крива довго йде майже не відриваючись від нуля, а потім різко злітає вгору. Зараз ми перебуваємо на перегині.

Отож, раніше й помічати не було чого. А ось в останні роки екологічна ситуація стала абсолютно загрозливою. І відповісти на запитання, яке ви поставили, досить важко. Пізно чи ні? Усе залежить від нас. Я вважаю, не пізно. Але якщо людство вчасно не схаменеться, то може бути пізно.

— Чи можна передбачити екологічні наслідки техногенної діяльності людської цивілізації у масштабі біосфери! Адже наші знання про природу у будь-який даний момент історично обмежені. Ми не уявляємо всіх її надзвичайно складних взаємозв'язків, а тим більше, наслідків нашого втручання в них.

— Запитання цікаве своєю стандартністю. Всі, хто вперше стикається з цією надзвичайно складною проблемою, ставлять це запитання у такій формі — перед співрозмовником, або самі перед собою. І це дуже симптоматично й дуже цікаво. Питання приховує у собі, десь у глибині, жахливу помилку. Хоча за формою воно абсолютно правильне, але вихідний засновок хибний.

Так, складні зв'язки між організмами у природі настільки незліченні, настільки неосяжні, що пізнати їх просто неможливо. Зараз у мене на письмовому столі лежить план Академії наук з екологічних проблем. В його основу на дев'яносто процентів закладено такий підхід — пізнання процесів, які відбуваються у природі під дією антропогенних впливів. На моє глибоке переконання, спроба розібратися у законах, за якими відбуваються ці процеси,— абсолютно безнадійна. І непотрібна. Тільки не зрозумійте мене буквально, що непотрібна взагалі — у науці непотрібного немає. І, скажімо, знати, як почувається восьминіг чи медуза у чистій і в брудній воді — цікаво і потрібно. Та ці знання для розв'язання екологічної проблеми у глобальному масштабі нічому не зарадять.

— Вибачте, чому!

— Спробую пояснити. Припустимо, існує якийсь антропогенний викид. Він чужорідний природі — у переважній більшості випадків у ній немає того, що ми викидаємо у навколишнє середовище як відходи господарської діяльності. Але цей викид не лишається у незмінному

вигляді, адже природа — гігантський біохімічний реактор. І все, що ми викидаємо, вступає у реакції з природними речовинами. І що ж? По-перше, змінюється сам викид, по-друге, він породжує цілу низку хімічних процесів, внаслідок чого утворюються чужорідні для природи речовини, вплив яких передбачити ми не можемо. І кінця-краю цьому не видно. Тобто, наслідки нашого впливу на природу настільки грандіозні, що детально прогнозувати їх, напевно, не буде можливості ніколи.

Тоді виникає питання: чи треба усе це досліджувати? Треба. Як треба досліджувати все невідоме — на цьому грунтується наука. От тільки не треба пов'язувати з цим розв'язання величезної екологічної проблеми, яка стоїть перед нами.

— А що ж робити!

— Підійти до проблеми з протилежного боку — навчитися не викидати у природу те, що їй чужорідне. Це здається абсолютно неможливим. Але мій науковий досвід (а він чималий — я вже немолода людина, яка все життя тільки цим і займалася) мене переконав: у будь-якому технологічному процесі, хоч який він складний, завжди можна відшукати можливості для перетворення його на такий, який перебуватиме у гармонії з природою.

Мені здається це та ниточка, потягнувши за яку, можна розмотати весь клубок цієї складної проблеми. Але шукати кінець цієї ниточки треба, мабуть, не серед формул, які показують, що відбуватиметься з природою, якщо ми не перестанемо її паплюжити. Треба подумати про те, як їй не шкодити. Тобто, як я вже казав, підійти до розв'язання проблеми принципово інакше.

— Як ви ставитеся, Ігоре Васильовичу, до концепції ноосфери! Чи не обернеться це спробою розуму встановити диктат над природою, що прискорить екологічну катастрофу з причин, про які йшлося вище!

— Ні. На мій погляд ваше питання виникло від неправильного розуміння поняття ноосфера. Розроблена багато років тому нашим великим ученим В. І. Вернадським, ця концепція, мені здається, і досі трактується неправильно. Чув таке тлумачення: ноосфера — це дещо на зразок якоїсь особливої розумної сфери, яка виникне навколо земної кулі і перероблятиме природу відповідно до своїх потреб. Мені здається, це не так. Можливо, розум і перероблятиме природу, але... шляхом переробки самого себе. Адже свідомість людини та її взаємодія з природою є частиною самої природи. Неможливо відірвати перше від другого.

Так само, як небезпечне забруднення природи чужорідними речовинами, також страшенно небезпечним є забруднення людської свідомості хибними ідеями, що відбувається нині у величезних масштабах. Так от, я розумію ноосферу як звільнення людського розуму від хибних, помилкових ідей.

Ось коли це вдасться зробити, тоді й можна буде говорити про гармонійну взаємодію людського розуму з навколишнім середовищем, що і являтиме собою ноосферу. При такому розумінні ні про який диктат розуму над природою мова не йде.

— А чому засновником концепції вважають В. І. Вернадського! Адже сам термін запропонував, якщо не помиляюся, Тейяр де Шарден.

— Засновник концепції не той, хто запропонував назву або термін, а той, хто її розробив, хто вклав у неї зміст. Для мене поняття ноосфери пов'язане з Вернадським. Це був геніальний учений. До речі, замолоду я зустрічався з ним, був присутнім на його бесідах з іншими ученими.

У Вернадського є ще одна дуже важлива ідея — про автотрофність людського суспільства. На жаль, вона чомусь менше цікавить дослідників, менше розробляється. А ідея дуже цікава! Він сам не дуже ретельно розробив цю концепцію, але, вважаю, вона є однією з ключових для майбутнього людства.

У чому її суть? Уявіть людське суспільство. Причому, зробити це можна порізному. Ну, скажімо, є будинок, у якому живуть люди. Є місто, на одній з вулиць якого стоїть цей будинок. Планета, на поверхні якої розташоване це місто. Все це більш-менш замкнені системи. Так от, суть ідеї автотрофності у тому, що такі системи повинні максимально раціонально, повторно використовувати наявні ресурси, беручи якомога менше з навколишнього середовища. А для цього застосовувати технології, які дають змогу продукти життєдіяльності використовувати для забезпечення самої цієї життєдіяльності. А не чинити так, як нині ми: вивалюємо щороку на поверхню планети мільйони тонн руди для видобутку заліза, яке у нас уже є, але яке ми не вміємо раціонально використовувати.

Єдине, що необхідне таким системам ззовні — енергія. Якщо ми підрахуємо баланс, то тієї, яку ми одержуємо від Сонця, для цього вистачило б. Тоді ми, людство, можливо, будемо жити не так розкішно. А, можливо, ще краще. Принаймні, коли ми щось втратимо, то лише те, що не є необхідним, що є надмірним.

Тобто, автотрофне суспільство — це суспільство, яке не розграбовує навколишнє середовище для забезпечення

своєї життєдіяльності. Наші ж нинішні гігантські міста — такі, як Москва, Лондон, Нью-Йорк, Токіо,— можна порівняти з космічними чорними дірами. З величезних територій до них надходять безперервні потоки споживчих товарів. Наприклад, харчових продуктів. Ми їх з'їдаємо, а назад нічого не повертаємо.

— А відходи життєдіяльності людського організму!

— У великих містах вони змішуються з промисловими. Тобто, набувають неприродного вигляду. А це ж безцінне багатство! У цих відходах є все необхідне для забезпечення життєдіяльності людини. Ми ж вилучаємо з продуктів харчування енергію (вилучення речовин, котрі використовуються як будівельний матеріал для людського організму, доволі мізерне і його можна не враховувати) і повертаємо ці продукти у навколишнє середовище в такому стані, що вони спотворюють природний колообіг речовин. Мало того, у райони сільськогосподарського виробництва ми взагалі нічого не повертаємо — ну хіба що женемо туди мінеральні добрива... Таким чином, щоб прогодувати великі міста ми створили гігантські потоки, що виснажують природні ресурси регіонів.

Автотрофний підхід до організації життєзабезпечення суспільства дасть змогу значно послабити, а можливо й узагалі розв'язати екологічні проблеми на нашій планеті. У США цій концепції приділяють велику увагу — у наукових публікаціях з'явилися повідомлення про автотрофні будинки, селища. За джерело енергії в них править Сонце. Про дуже цікаву в цьому плані вітчизняну розробку розповів кілька років тому журнал «Изобретатель и рационализатор». У ньому було надруковане фото: туристи сидять на лужку навколо чайника, що закипає без багаття чи похідного примуса — він накритий ковпаком із спеціального скла.

— Як ви уявляєте собі екологію і світ майбутнього!

— Як на мене, щоб людство не загинуло, а умови існування людини були б навіть більш сприятливими, ніж за часів, які прийнято називати золотим віком, треба зробити лише одне: створити такий спосіб промислового виробництва — а. це цілком можливо! — який був би у гармонії з природою. Що для цього потрібно? Не викидати в навколишнє середовище хімічні речовини та сполуки, які їй чужі й шкідливі. Тобто, у перспективі не викидати нічого — перейти на безвідходну технологію.

Виникає запитання — а це здійсненне? І друге — а скільки це коштуватиме? Може, це надто дорого?

Вважаю, немає таких проблем, які б наука не могла розв'язати. Створення такої технології є найважливішою з проблем, які стоять перед сучасною наукою. Візьмемо сірчані дощі. Я вже говорив: для радикального розв'язання проблеми треба досліджувати не те, як ці дощі впливають на навколишнє середовище, а як домогтися, щоб цих дощів узагалі не було. Адже важко зрозуміти, навіщо людині в одному місці викидати в атмосферу через димар теплоелектростанції жахливу кількість сірчаного ангідриду, в іншому — будувати гігантський завод по виробництву сірчаної кислоти, де цей сірчаний ангідрид добувати із залізного колчедану, який з величезними труднощами викопувати із Землі! Навіщо все це потрібно?! Ми можемо собі уявити, принаймні у принципі, такий біоенергохімічний комбінат, на якому за рахунок спалювання вугілля можна мати енергію, сірчану кислоту, вирощувати у парниках ананаси і апельсини... Коротше кажучи, на відміну від нашого нинішнього способу господарювання не марнувати нічого. Бо нині ми із золою викидаємо корисних металів більше, ніж видобуваємо із земних надр. Тут викидаємо, а там добуваємо...

Інколи говорять: безвідходні технології надто дорого коштують. Що значить «надто»? Хоч би як дорого вони коштували усі разом узяті, їх загальна вартість не перетягне протилежної чаші терезів. Тому що на ній — можливість для людства жити на цій планеті.

Отож я вважаю: наше майбутнє екологічне благополуччя може бути забезпечене лише безвідходними технологіями.

— Давайте уявимо найгірше: з нашої вини на планеті все ж таки сталася екологічна катастрофа. Як ви думаєте, в цьому разі життя на Землі зникне зовсім, чи розвиватиметься якимись новими шляхами, але вже без людини!

— Ви знаєте, на це запитання мені просто не хочеться відповідати. Яке мені діло, що буде на Землі, коли нас уже не буде?!

Та поряд з цим запитанням постає друге, яке ви не сформулювали, і яке є принципово важливим. Десь у мене є книга астронома Г. А. Тихова. Він був поетом і ентузіастом, великим оптимістом. І вважав: увесь Всесвіт населений життям. Втім, така думка багатьох астрономів. Та на відміну від багатьох він це ще й доводив, причому захоплююче й цікаво. Зокрема, знімав спектрограми різноманітних ділянок поверхні Марса. І твердив: у цих спектрограмах є смуги, які відповідають хімічним сполукам, притаманним лише живим організмам. Тихов навіть передбачав, де на Марсі ростуть листяні ліси, а де — хвойні. Ця планета

для нього була живою. Коли років 50 тому люди читали його книги, то вірили, що життя у Космосі є.

Наш час сповнений жорстоких розчарувань. Я брав участь у створенні приладів, які побували на Венері — досліджували атмосферу. На Венері життя немає. Вочевидь, немає його і на Марсі. Сам я глибоко переконаний — і в цьому відношенні я найпесимістичніший оптиміст — з точки зору статистичної вірогідності виникнення життя у Всесвіті подія настільки малоймовірна, що життя на Землі явище унікальне. Немає ніякої надії, що ця подія повторилася б десь іще раз. Отож, думаю, єдине місце у Космосі, де є життя,— це наша планета. Можливо, це песимістична позиція. Але з неї випливає, що ми повинні всіма силами, які тільки у нас є, берегти це життя.

— Саме від науки людина отримала засоби, які дають їй змогу знищити саму себе. Ви все життя присвятили науці. У вас немає відчуття, що присвятили себе справі, яка прискорить загибель людства?

— Ні, я так не вважаю. Розвиваючись, людська цивілізація ішла складним шляхом. Вона неодноразово збивалася з правильного напряму, заходила у тупики, спотикалася. Це не пряма накатана дорога — адже по суті до людства нею ніхто не ходив. І я вірю: врешті-решт саме за допомогою науки наша цивілізація знайде вихід з лабіринту проблем, в якому вона опинилася.

Останнім часом майже у будь-якій галузі науки відбуваються події, які ще вчора видавалися неможливими. Згадаймо хоча б розщеплення атомного ядра. Всього за кілька років до того Резерфорд заявив, що отримувати енергію таким шляхом неможливо. І суспільний розвиток відбувається таким чином, що те, що вчора здавалося неможливим, відбувається сьогодні. Візьмімо, приміром, міжнародні відносини. Для мене подією, немислимою за мірками вчорашнього дня, і реальною сьогодні, стала зустріч М. С. Горбачова з папою римським. Свою зустріч з папою я ще міг уявити — і, до речі, вона відбулася, коли 1988 року я їздив у Рим на міжнародну конференцію, присвячену 1000-річчю запровадження християнства на Русі. Але щоб глава радянської держави... Нещодавно це видавалося неймовірним, вже сьогодні — історичний факт.

— Яку роль, на вашу думку, відіграватиме наука у житті суспільства в XXI столітті?

— Тривіальна відповідь — сподіваюся, що суспільство буде побудовано згідно з рекомендаціями науки.

Як я вже казав, вважаю найважливішим завданням з-посеред тих, які стоять перед наукою,— створення нового виду промислового виробництва. Нам не обійтися без нього. Значить, воно має бути таке, яке б не загрожувало існуванню людства. Думаю, за допомогою науки буде створене безвідходне промислове виробництво. Це важко? Так. Але, скільки працюю, я не стикався з жодним випадком, коли б це було у принципі неможливо. Є чимало прикладів, коли це вже було здійснено. Наприклад, ще до війни Горлівський хімічний комбінат, який випускав мінеральні добрива, працював за безвідходною технологією. Там навіть заварили стічні труби і одержували з відходів корисну продукцію. Кілька років тому побудували Первомайський хлорний комбінат — і я пишаюся, що разом з академіком Миколою Миколайовичем Семеновим був експертом при його спорудженні. Це також було безвідходне підприємство. Щоправда, потім хтось із високого начальства вольовим рішенням всунув у технологічний цикл виробництво додаткового продукту,— це дещо порушило безвідходну схему. Та навіть і після цього комбінат не справляє такого жахливого впливу на навколишнє середовище, як інші аналогічні підприємства.

— Ігоре Васильовичу, а вас не бентежить, що вчені протягом усієї історії сподівалися, що суспільство буде засноване на наукових засадах, але в кращому разі до них дослухалися, точніше, почали дослухатися останнім часом?

— Це дуже складне питання. Далебі, найскладніше з тих, які ми зараз обговорювали. Все залежить від того, чи зуміє суспільство в цілому стати достатньо далекоглядним, чи навчиться воно дивитися достатньо далеко наперед.

— XX століття принесло людству стільки неприємних сюрпризів, що у багатьох людей виробився своєрідний захисний рефлекс — не замислюватися над майбутнім. А вам хотілося б подивитися, що принесе усім нам третє тисячоліття?

— Безумовно, дуже. Мені хочеться вірити, що людство схаменеться, і всі наявні в його розпорядженні засоби — матеріальні, фінансові, а найголовніше, можливості розуму — спрямує не на підготовку майбутніх воєн, а на створення ідеального суспільства, про яке люди мріяли протягом усієї своєї історії. Суспільства, в якому буде розумний баланс між виробництвом і споживанням; справедливий розподіл земних благ, котре у процесі своєї життєдіяльності не руйнуватиме біосферу планети, на якій живе...

СПОРТСМЕНЦІ... СІМ МІСЯЦІВ.

Не навчившись до ладу ходити, семимісячна Кенія Бретт-Сандхаген чудово почувається на віндсерфінгу. Звичайно, успіхами дівчинки пишається її мати.

ФУТБОЛЬНИЙ М'ЯЧ НА КОЛЕСАХ

В Олімпійському залі у Мюнхені організували автосалон, в якому демонстрували 540 легкових автомобілів та мотоциклів. Один з «моторних транспортних засобів» мав форму футбольного м'яча й рухався на трьох колесах. У ньому розміщувалось 11 чоловік та водій.

СТУДЕНТИ 400 РОКІВ ТОМУ

«Вживання вина або пива в ранкові години не тільки не рекомендується, але й категорично забороняється». Так рішуче висловився Симон Гроненберг — автор «Збірки правил для студентів», виданої 1588 року. Цей унікальний документ знайшли в архіві Лейпцігського університету імені Карла Маркса. Тут містяться й інші цікаві відомості, що дають нам можливість уявити, як жили й навчалися студенти чотири століття тому. «Навчання має відбуватися у спеціальному приміщенні, а не на природі, бо це відволікає від занять. Навчальні заклади мають бути просторими, провітрюваними, спрямованими на схід або на південь. З ранку до обіду в жодному випадку на слід голодувати, а з'їдати легку закуску з некруто звареного яйця, стиглих плодів, масла, хліба та сиру. На обід треба багато м'яса, риби та свіжих яєць». «Збірка правил» зобов'язує студентів вдягатися скромно, але із смаком, неодмінним доповненням, приміром, краваткою.

НОВИЙ ПОЇЗД

На знімку показано момент демонстрування нового італійського поїзда «Пендоліно» у Мюнхені. Поїзд нахиляється на поворотах. З 1991 року на деяких залізницях у ФРН курсуватимуть такі поїзди.

ПУМИ НА ДОРОЗІ

Щоб побачити такий дорожній знак, необхідно опинитися у Флориді (США). На цьому півострові під колесами автомобілів щороку гине кілька пум, котрі занесені до міжнародної «Червоної книги». Місцеві захисники тварин домагаються не лише встановлення попереджальних знаків, а й будівництва переходів, якими ці дивовижні котячі пересікали б комунікації, не наражаючись на небезпеку.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БАНК ПРОТИ БРАКОНЬЄРІВ

За останні 15 років в Африці браконьєри вбили понад 60 тисяч носорогів. Ці дані навів Гленн Татем, управляючий департаментом національних парків Зімбабве. За його відомостями, існує злочинний синдикат, в який крім браконьєрів входять також корумповані політики, бюрократи та бізнесмени. Досягти успіху в боротьбі з ними, на думку Г. Татема, можна лише поєднавши зусилля. Для цього він пропонує створити міжнародний банк даних, куди надходила б інформація про тактику браконьєрів, діяльність їхнього синдикату, місця перепродажу й обробки туш.

Є на Кубі верба рясна

Мій знесилений ліхтарик кидає на карту жовтаве коло, і я, напружуючи зір, визначаю, де ж я є. Тропічна ніч обступила все навкруг, узяла в полон і мене, і мого принишклого «джипа».

— Що ж, друже, не везеш? — звертаюся до машини. — Прорахувався мій завгар Антоніо... Тож і кукурікай тепер на цій безлюдній північно-кубинській трасі.

Ще раз поглядаю на карту — куди ж іти за пальним? Ага, ось недалеко має бути хутірець, назва якого приголомшує: «Украніано», що в перекладі означає «українське». Карамба, звідки тут український хутір? Дурниця якась,— відкидаю свою думку,— мабуть помилка вкралась при друкуванні.

— Ну, піду я в оце «українське»! — кажу я джипові і штовхаю його з шляху до заростого кущами кювету, а сам з каністрою крокую темною широкою дорогою, над якою зависли мерехтливі кубинські зорі. Мені раптом здається, що я один на всю принишклу Кубу лякаю приспану ніччю тишу.

Рік тому десь тут висаджувався десант «гусано» (контрреволюціонерів), та з ним кубинці розквитались одразу. Чітко на Кубі працює розвідка — ще корабель з контрас тільки-но вийшов з Майямі, як на Кубі вже дізналися про курс того корабля, місце, де той десант висаджуватиметься. Цього разу ворожа команда майже в півтори тисячі чоловік була розбита за лічені години.

Раптом до мене долинула пісня. Спочатку невиразна, але нараз слова видалися знайомими.

На вгороді верба рясна,
Там стояла дівка красна...

Зачекай, це ж наша українська пісня! Від хвилювання в мене закалатало серце.

Вона красна ще й вродлива,
Красивого полюбила...

Пришвидшую ходу, майже біжу. Загавкали собаки. Пісня вщухла. Виходжу із-за кущів прямісінько на гурт хлопців і дівчат. І не вірю очам своїм — усі вони у вишитих українських сорочках. Хлопці в солом'яних брилях. Але не всі. Кілька з них у військовій кубинській формі та в синій формі мілісіано, з автоматами через плече.

— Хто такий? — чую суворе звернення.

— Свої! — спокійно відповідаю по-українські. — Добрий вечір, товариші! Співайте — я можу допомогти.

— Українець? — здивовано вигукує чорнобрива красуня. — Звідки ви?

— З Радянського Союзу, з України!

Молоді якось здивовано перезирнулись поміж собою. Від такої несподіванки вони на мить замовкли.

— Чи ви правду кажете? Ви не божевільні? — пожартував хтось із хлопців, припалюючи сигарету.

— Ні, не божевільний! — сміюсь я і ставлю перед собою каністру. — Радянський я. Їду в Санта-Лусія. Пального не вистачило, мій джип там!

— Ой, боженько! — почув я від хати голос літньої жінки. — То ви й насправді українець? То заходьте ж до двору! Молодь, що ж ви не запрошуєте гостя?

Спалахнула лампочка над дверима сіней, і я побачив біленьку хатину, якісь сарайчики, чисто підметений двір, кузов старенького автомобіля.

Звістка про те, що серед ночі в поселенні з'явився українець з Радянського Союзу, вмить облетіла хутір. Не встиг я вимити руки, як посеред двору з'явився стіл, застелений вишиваною скатертиною, а на тому столі — і те, що їсти, і те, що пити. Моторно поралися дівчата й хлопці.

Сиві діди вирінали з темряви, пригладжуючи бороду й вуса чемно вітались зі мною за руку:

— Гаврило Степанович! — назвав себе родоначальник поселення.

— Іван Демидович! — потис руку огрядний сивий дід.

— Кубинська українка Лукеря Степанівна,— усміхаючись, вклонилася літня жінка, господиня.

Раптом фари освітили вулицю, заглянули до подвір'я.

— Хтось їде? — запитую я.

— Та це ж вашого джипа «напоїли» й пригнали,— жартівливо відповідає та

Автор — серед школярів, дітей кубинських українців. Липень 1965 року.

У центрі — Віра Родрігес. Квітень 1964 року.

Загін міліціано перед чергуванням. Травень 1965 року.
Фото автора.

красуня, що першою заговорила зі мною... — Мене Вірою звуть, щоб ви, кампаньєро сов'єтіко, знали.

— За дружбу між нашими народами! — проголошує тост Гаврило Степанович. — Дуже радий, що Куба, вільна Куба... разом з Радянським Союзом. Це — моя мрія!

— Це всіхня мрія! — загули діди.

— Так хочеться на рідну Україну! — змахує сльозу господиня.

— Мамо, тільки без сліз! — благає її Віра.

...У кінці двадцятих років із Західної України поїхало багато українців шукати кращої долі за океаном. Попливли тоді й ці «родоначальники», та спіткала їх лиха доля — корабель налетів на коралові рифи. Хто врятувався, висадились на острів та й утворили цей невеликий український хутір. Тепер їхні діти й онуки чудово розмовляють іспанською, та не забули рідної мови і звичаїв українських.

Усього їх висадилося на берег сімнадцятеро, а нині вже більше сотні. Кубинська революція дала українцям свободу і рівність, щастя прийшло в кожну хатину.

— За Батисти нас за людей не вважали... Ми мали мізерну платню. А де можна було знайти роботу? Кому ми були потрібні? Поневірялися в наймах у кубинських латифундистів. За день заробляли по п'ятдесят сентаво, а як на них проживеш, коли це — вартість однієї хлібини. А сім'я, а діти?..

Хотіли повернутись назад, на Україну, та чи могли? Квиток на корабель коштував 10 тисяч песо, до того ж ще й не видавали візи...

Молодий та відважний Фідель Кастро зі своїм загоном приніс революційну іскру на Кубу, з якої пригнічений народ роздмухав велике полум'я.

— А минулого року,— бере слово Віра,— ми всі з нашого хутірця брали участь у розгромі десанту, що висадився поруч. Більш як п'ятсот контрреволюціонерів полонили, і Рауль Кастро власноруч вручав нам урядові нагороди.

Віра зникла в хатині і за мить знову з'явилася біля столу з новенькою нагородою в руці.

— Орден «Плайа Хірон». Таким орденом та медалями нагороджено майже половину мешканців нашого хутора. Свободу ми навчились відстоювати...

— Чудові часи настали після революції,— говорить Гаврило Степанович. — Чудові! А як там, на Україні?

... Аж ось і світанок підкрався. Міцні потиски рук.

Минуло двадцять років відтоді. Цього разу я прибув на Кубу як турист. Ублагав веселого водія Раміро Санчеса заїхати в українське село.

Ранішньої тиші туристський автобус зупинився там, де стояла колись хатинка Лукері Степанівни. Я оторопів від несподіванки, бо хутір був зовсім іншим. Все так чудово змінилося. Бетонні будиночки з асфальтовими доріжками стоять веселими рядочками, і в їхніх широких вікнах відблискує веселе сонце.

Сержант прикордонної служби веде на зміну караул.

— Ви когось шукаєте, кампаньєро? — запитує мене.

— Хатинку Лукерії Степанівни... У неї була донька Віра.

— Хатинок тут вже давно немає,— усміхається сержант, відповідаючи українською. — А Віра Родрігес — це моя мама. Вона голова риболовецького кооперативу. Он її «Волга» стоїть біля двоповерхового будиночка.

Радісно простую до будиночка, де стоїть «Волга». Серце моє калатає, як тієї ночі, коли йшов із каністрою в руці. Живі мої українці. Живі. І раптом захотілося заспівати на повен голос:

«Є на Кубі верба рясна...»

Анатолій ПЛАХОТНИК.

Хвороба віку відступає?

Розповідь про методику лікування онкологічних захворювань, розроблену фітотерапевтом Я. З. Яворським.

За роки роботи в онкології я бачив сотні хворих з таким діагнозом. Жовто-сіра шкіра, надсадний кашель, що рве груди, згаслий погляд, важке дихання... Тому з повною відповідальністю можу засвідчити: в особі пацієнтки М. перед мною сиділо справжнє медичне диво. Молода енергійна жінка з блискучими очима, красивим, гарного кольору обличчям, жваво розмовляла з Ярославом Захаровичем Яворським.

Здавалося, що й сам він до кінця не вірить цій чарівній метаморфозі — лише місяць тому хвора потрапила до нього від лікарів, котрі поставили їй страшний діагноз — рак IV ступеня з численними метастазами у легені. Раніше це означало неминучий кінець. Нині, після лікування препаратами рослинного походження, самопочуття поліпшилося, пухлина й метастази почали зникати. До цього М. пройшла тривалі курси лікування, але марно. У деяких пацієнтів фітотерапевта відомі вже й віддалені (до трьох років після лікування) результати — злоякісні новоутворення у них повністю розсмоктались.

Отже — перемога над раком!

І от сидимо з Я. З. Яворським віч-на-віч. Щойно я бачив, як десятки хворих буквально ломилися у двері відділення. Немає змоги, як це не гірко, допомогти всім, тим більше, що й робочого місця у нього немає. Та про це пізніше.

— Ярославе Захаровичу, насамперед — які основні положення вашої теорії щодо утворення і лікування злоякісних пухлин і в чому її відмінність від загальноприйнятих теорій?

— Запитання не з легких, але спробую відповісти. Суть моєї концепції у тому, що процес злоякісного переродження клітин є наслідком порушення експресії (або способу вираження) генів. А коли так — це процес зворотний: клітини злоякісної пухлини можна повернути на шлях нормального розвитку і функціонування. Не скажу, що завжди вдається досягти позитивного результату, але успіхи є. На першому етапі лікування, приміром, досягаємо того, що злоякісні клітини перестають розмножуватися і відмирають, як звичайні (норма — два з половиною дні). Коли все робити правильно, починається розсмоктування пухлин.

Тепер про розходження моєї теорії з офіційною. Особисто я вважаю нинішню систему боротьби з онкологічними захворюваннями у корені неправильно, бо вона грунтується на фізичному знищенні домінуючих ракових клітин. Та невже незрозуміло: оскільки разом з переродженими клітинами знищуються і нормальні (наприклад, кишкового епітелію), організму, ослабленому хворобою, завдається додаткової шкоди. Настають незворотні зміни.

Нині уже для більшості онкологів стає очевидним — уся без винятку система онкологічного лікування в сучасній медицині не дає змоги зупинити метастази в інші органи. Скажу більше — нерідко методи, які вона застосовує, безпосередньо провокують метастазування. Це не лише моя позиція — її висловлено вченими ще 1986 року у «Віснику Академії наук УРСР», № 4.

Вибачте за емоції, але я глибоко переконаний: «лікування» опромінюванням, «кінськими» дозами хімічних препаратів — нісенітниця, насилля над живою природою.

— Який же механізм, на вашу думку, лежить в основі розвитку ракової пухлини?

— Я розрізняю два головних фактори нормальної життєдіяльності організму — рівень вмісту кисню та холестерину в крові, а значить, і в клітинах. У людей звичайно відбуваються вікові зміни. Якщо холестерину більшає (гіперхолія), то кисню, навпаки, хронічно не вистачає (гіпоксія). Трапляються такі розлади і в молодих людей, особливо городян, котрі неправильно харчуються і мало часу проводять на свіжому повітрі.

Однією з причин злоякісного переродження клітин є саме гіпоксія. На цьому тлі посилюється вплив на організм канцерогенів, хімічного забруднення навколишнього середовища і харчових

продуктів, фізичних факторів тощо. Так от, канцерогени, інші шкідливі речовини пригнічують енергетику клітин, провокують їх перехід на нижчий рівень метаболізму, тобто життєвого функціонування.

Коли ми хочемо вплинути на перший фактор — наситити кров киснем — то можна, наприклад, давати хворим кисневі коктейлі, пропонувати дихальні вправи за методом Бутейка, бігання, застосовувати барокамеру, використовувати процес адаптування організму людини на високогірних вершинах і таке інше.

Та я обрав шлях насичення організму пацієнта рослинними препаратами, що значно поліпшують кисневий обмін. Ті препарати добуваються методом електролізу. Їх уже застосовує (приміром, «ПСМ») радіобіолог з Новосибірська, професор Л. Л. Ванников, який розробляє гіпоксійну теорію. Він довго вивчав хвороби людей, які постраждали від ядерного вибуху в Хіросімі, і теж помітив у них ознаки кисневого голодування.

Тепер уявіть, що відбувається, коли лікують опромінюванням хворих на рак, якщо брак кисню — одна з причин росту злоякісних пухлин?!

Другий онкогенний фактор — перенасичення організму холестерином. Його підвищений вміст спостерігається у хворих на жовчокам'яну хворобу, атеросклероз. Під час досліджень я помітив — він має відношення й до розмноження злоякісних клітин, отже — і до росту пухлин. Ідею я теоретично обгрунтував ще 1970 року, але надрукувати свою статтю про принципово нову точку зору на утворення раку вдалося лише у 1974 році у журналі АН СРСР «Успехи современной биологии». З тих пір, незважаючи на численні листи у вищі інстанції, в тому числі Міністерство охорони здоров'я УРСР,— жодної публікації, жодної допомоги.

А механізм такий: якщо на зовнішню мембрану клітин потрапляє холестерин, спрацьовує саморегулююча система організму, що врешті-решт веде до росту новоутворення.

— Ваша концепція принципово нова. І все ж чи були у вас попередники!

— Певні теоретичні здогадки висловили австралійці ще у 30-тих, американці у 1978—1979 роках, та ніхто далі не пішов. А мені вдалося зібрати й проаналізувати розрізнені дані. Висновок: холестерин «споживається» пухлиною і мовби підживлює її, викликає ріст. Коли я зрозумів це, залишилося подумати над тим, як вивести з організму шкідливу речовину, очистити його. Найпростіше зробити це за допомогою спеціальної дієти та жовчогінних.

Ви запитували про полярність методів сучасної онкології і моїх? Лікарі зараз рекомендують хворим на рак їсти, скажімо, ікру, котра є, по суті, майже чистим холестерином. Коли ж пацієнтам, у яких уже значно поліпшився стан здоров'я (або з непевним онкологічним діагнозом) хтось рекомендував цей продукт, в них починався рецидив хвороби, причому з підвищенням температури.

Принагідно зауважу — в США завдяки відмові від продуктів з великим вмістом холестерину вдалося зменшити захворюваність на атеросклероз на 15—20 процентів. На жаль, не маю даних про зменшення у них ракових захворювань, але я певен, що це так.

Вивчаючи ракові пухлини, йдучи від гіпоксійно-холестеринової зв'язки, побачив: від таких причин на 95 процентів залежать не лише новоутворення, а й серцево-судинні захворювання та цукровий діабет.

— Яку біологічну дію справляють на організм онкологічного хворого ваші фітопрепарати!

— Організм людини — то складна система, що саморегулюється, всі параметри закладено у неї еволюцією, тому грубе втручання неприпустиме. А регулюються життєві функції організму слабкими біологічними імпульсами. За допомогою рослинних препаратів я посилюю ті імпульси, власне кажучи,— біоенергетику клітин. Є певні стики у моєї системи лікування й з гомеопатією. Отже, коригувати життєві функції організму треба дуже обережно. А сучасна медицина, не боюся повторитись,— то насильство над природною системою. Порівняв би це з биттям кувалдою по горобцях...

Підсумуємо: мої дії у двобої з раком спрямовані на поліпшення гіпоксійно-холестеринового обміну, видалення з організму шкідливих речовин і посилення енергетики клітин, а значить, і організму в цілому за допомогою фітопрепаратів. Тут, між іншим, варто згадати вислів китайських медиків, котрі здавна вважають, що «лікування — то на 70 процентів фітотерапія і на 30 — акупунктура».

— Коли можна, коротко — про ваш шлях до відкриття.

— За фахом я хімік-біоорганік, ще студентом Київського держуніверситету вивчав синтез протиракових препаратів, пізніше — тібетську та вітчизняну народні медицину. Читав зарубіжну літературу з цих питань в оригіналі — англійською. Працював в Інституті ботаніки АН УРСР. Коли ж розробив власну теорію, вона зажадала перевірки практикою. Як це

зробити? Висновки про мій метод давали фахівці-онкологи на рівні, котрий відповідав їхнім знанням: цього не може бути, бо не може бути ніколи.

1985 року довелося почати практику на свій страх і ризик. Але й зараз, після позитивних результатів, після створення ініціативної групи, котра звернулася безпосередньо до З'їзду народних депутатів СРСР, на апробацію методу мені дали лише півроку...

— Чи є приклади позитивного впливу на онкологічних хворих вашого лікування?

— Чом би й ні? Колишній хворий на саркому ноги (рак сполучної тканини) юнак С. — нині капітан футбольної команди. Успішно закінчує курс хвора К. з діагнозом: саркома і метастази в обидві легені. Розсмоктався рак передміхурової залози у хворого Л., є результати щодо лікування фіброміом... Знаєте, на обліку у мене близько 1000 хворих, та ще й 40-50 — на експерименті.

— І все ж, більш докладно про один-два випадки.

— Будь ласка. Був у мене пацієнт І. Діагноз: рак печінки III ступеня з метастазами. Професор, який його оперував, розрізав, подивився — і зашив розтин, сказавши, що рак неоперабельний. Оскільки жити чоловікові залишалося недовго, а опромінення й хіміотерапія були безрезультатні, дали інвалідність і відправили додому — помирати, мабуть. Минуло вже три роки — почуває він себе добре, хоча і зараз лікується травами та настоями.

Або хворий П. з саркомою ноги. Через деякий час після застосування фітопрепаратів рентген показав: кістка, колись сильно уражена,— у нормі.

— Але ж ви самі діагноз не ставите!

— Так, я керуюся діагнозом фахівців-онкологів, а лише потім відправляю на рентген — аби пересвідчитись, що все йде як треба.

— Певно, тут багато важить індивідуальний підхід!

— Безперечно. На жаль, нині в онкології він уніфікований. А всі системи організму у кожної людини діють по-своєму. Крім того, звичайно у хворих на рак ще цілий букет супутніх захворювань. Через це дуже багато часу витрачаю на кожного пацієнта, а потім спостерігаю його постійно.

Ви знаєте, мене дуже непокоїть неповага офіційної медицини до теоретичних розробок. В онкології переважає хірургічний підхід, навіть керівниками онкоінститутів та онкодиспансерів призначають хірургів. Цей шлях, гадаю, не має перспективи. Але певен в одному: нова, свіжа ідея завжди знайде дорогу до хворого, її не придушити ніякими відомчими бар'єрами.

Зараз мені допомагають два-три ентузіасти у вільний від основної роботи час, я отримую сотні й тисячі листів з усього Радянського Союзу. Спасибі, почали з'являтися й публікації у пресі. Хотів би через журнал звернутися до всіх, хто пише мені: я не маю фізичної змоги відповісти на всі листи, тож прошу не ображатися.

— Невже вашу теорію так-таки ніхто й не підтримує!

— Позитивні відгуки надіслали професор Л. Л. Ванников, про якого вже згадував, доктор біологічних наук Є. В. Грунтенко та грузинський академік Е. Л. Андронікашвілі.

— Як ви оцінюєте своє нинішнє становище! Маю на увазі опір багатьох онкологів усім вашим починанням!

— Це відомчий монополізм на науку. Втім, я чекав такого протистояння: адже точиться боротьба нових ідей з старими, що зжили себе...

Я. З. Яворський, як бачимо, не робить таємниці із своєї роботи. Навпаки, він готовий поділитися набутим досвідом з усіма хворими. Тому, застерігаючи наперед від самолікування, опублікуємо все ж кілька його загальних рекомендацій та рецептів. Можливо, вони дадуть користь не лише онкологічним, а й усім хронічно хворим узагалі.

По-перше, варто обмежити, або взагалі відмовитися від продуктів з великим вмістом холестерину: жирного, м'ясних відварів, твердих сирів, яєчних жовтків, масла, сметани. По можливості не перевантажувати шлунок картоплею, не пити мінеральної води, виноградного соку та кави (остання дуже пригнічує біоенергетику клітин).

Добре харчуватися пшоняною і вівсяною кашами, кисломолочними продуктами, вареним м'ясом, бажано курячим або індичим без шкурки, побільше їсти фруктів, овочів, цибулі й часнику — вони містять чимало фітонцидів — речовин, які дизинфікують і очищають організм, вбивають мікроби. Необхідно пити буряковий та морквяний соки (готувати і пити свіжими), приймати вітаміни — пангексавіт, фероплекс.

При пухлинах непогано діє настій софори, але його не можна приймати при підвищеному тиску. Цей настій, як і півонії, екстракту елеутерокока, золо-*

* *Як його готувати, читайте у наступному номері журналу в розділі «Доброго вам здоров'я». — Ред.*

того і чорного кореня, починайте пити з п'яти-десяти краплин, доводячи до 25—30. Розчиняти треба у столовій ложці води і пити тричі на день за півгодини до їди. Одночасно — бефунгіну по чверті чайної ложки та соку подорожника — по столовій. У хворих на рак це гальмує розвиток пухлин, коригує життєдіяльність організму.

Можна ще готувати свіжий сік чистотілу й пити тричі на день по 10—25 краплин за півгодини до їди, наполовину розбавляючи горілкою. Але слід застерегти — у хворих при передозуванні може спостерігатися отруєння — нудоти тощо.

А ось іще настій — склянку стручків софори і відповідно золотого чи чорного кореня настоювати 15 днів у пляшці горілки.

Збір рослин Я. З. Яворський рекомендує лише індивідуально, залежно від супутніх хвороб. При всебічному обстеженні пацієнта він сам призначає трав'яний настій, з 10—15 аж до 50 компонентів.

У профілактиці онкологічних захворювань, особливо ж для районів, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС, важливу роль відіграє виведення з організму радіонуклідів. Ярослав Захарович радить вживати побільше продуктів, багатих на пектини: яблука, фруктові джеми, мармелад. Корисний зелений чай. Дуже важливо позбутися гіподинамії, бо це безпосередньо пов'язане з гіпоксією — займатися фізичною культурою, спортом. Разом з тим слід приймати й адаптанти — настої манчжурської аралії (вона зараз з'явилася в аптеках), женьшеня, китайського лимонника, левзеї — вранці й увечері по 15—25 капель.

Перш ніж вживати перелічені препарати, порадьтеся з лікарем, бо деякі компоненти в них мають сечогінний, жовчогінний ефект, а відтак — здатні викликати чи спровокувати вихід каменів з печінки або нирок. Це небезпечно.

Що сказати наостанку? Ярослав Захарович дуже сподівається, що після апробації його методика знайде широке застосування в онкології. Нам тільки залишається побажати Яворському на цьому шляху успіху. Так хочеться вірити, що одна з найстрашніших хвороб нарешті відступить...

Сергій ОНУПРІЄНКО.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Фахівці ставляться до методики Я. З. Яворського доволі скептично. Що ж, уже не раз траплялося, що офіційна медицина попервах мало не боролася з новими методами лікування, які згодом здобували загальне визнання. Згадаймо хоча б Ілізарова з Кургана або Касьяна з Кобеляк. Однак не раз траплялося й таке, що чергова панацея виявлялася черговою мильною бульбашкою. Ми не беремо на себе сміливість робити якісь остаточні висновки. Методика Я. З. Яворського проходить апробацію у Київському НДІ онкології МОЗ УРСР.

Редакція має намір ознайомити читачів з результатами цих досліджень.

Мозаїка планети

ПОБАЧИТИ СВОЇ ЗУБИ

Гамбурзький стоматолог, Ганс-Ульріх Фішер під час лікування пацієнтів використовує відеокамеру, даючи їм можливість бачити власні зуби на екрані. Камера має товщину 8,5 міліметра, довжину 100 міліметрів. Це полегшує навчання студентів, які спостерігають за складними стоматологічними операціями.

ЯКА ВОНА, АНТАРКТИДА?

Який вигляд насправді має Антарктида? Крижаний панцир, що сягає товщини понад три кілометри, приховує не лише рельєф, поверхні, а й контури континенту. Недавно американська полярна експедиція виявила від кригою, на відстані близько 640 кілометрів від Південного полюса, сліди лісів. Вони росли у цьому районі близько трьох мільйонів років тому. То не перші сліди рослинності в Антарктиді. Разом з попередніми знахідками це відкриття проливає нове світло на історію зледеніння, еволюцію клімату та рослинного покриву цього континенту.

Давній ландшафт Антарктиди нагадує нинішню Скандінавію. Під крижаним покривом ховаються фіорди, так само як і в Норвегії, інколи вони сягають глибинних районів континенту. Вкрите кригою узбережжя Антарктиди дуже порізане. Певно, в центрі континенту знаходиться велика морська затока. Плануються додаткові зондування крижаних полів, які дадуть змогу встановити справжні обриси Антарктиди.

Мозаїка планети

Сила «рози вітрів» чи жорстокість керманича?

Василь КРЕМІНЬ,
кандидат філософських наук.

Біля керма соціалістичного будівництва опинилися люди, штурманська майстерність яких не давала їм змоги логічно продовжувати курс, закладений В. І. Леніним. Вони повели корабель у напрямі, сліпо диктованому «розою вітрів». Керманич був жорстокий, штурвал тримав міцно, команда не знала іншого курсу, і як тільки окремі сміливці з її складу пробували щось змінити, одразу опинялися за бортом.

Спроб відповісти на запитання про причини сталінської деформації соціалізму було задосить. Приєднуючись до тих, хто писав на цю тему, хочу висловити таку думку: зводити причини деформації соціалізму лише до особи Сталіна, навіть разом з усім його оточенням,— річ несерйозна. Чи ж можна уявити собі, щоб протягом кількох десятиліть багатомільйонна країна дозволила б спочатку утвердити відповідний суспільний лад, а потім зберігати його багато років тільки з волі керівників? Цілком очевидно: це не так.

Усе, що коїлось у нашій країні, мало свої об'єктивні і суб'єктивні причини. Перша група цих причин полягає в економічній відсталості Росії, її непідготовленості до того переходу до соціалізму, який, на думку основоположників марксизму, передбачав значно вищий рівень розвитку капіталізму, індустріалізації виробництва.

Економічна відсталість змушувала одночасно вирішувати два завдання: нарощувати виробничий потенціал і переводити суспільні відносини на соціалістичні рейки.

Утвердження соціалістичного типу відносин в умовах незрілих продуктивних сил дало об'єктивну можливість для відповідної деформації цих стосунків. Звичайно ж, вона не була фатальною, могла й не перерости в реальність, якби в дію прийшли інші, нівелюючі її обставини. Однак таких виявилося недостатньо.

Без сумніву, відіграла свою роль і наявна на той час соціально-класова структура. Щодо цього найчастіше посилаються на відносно низьку частку робітничого класу в населенні країни, де переважало селянство. Хоча і тут не все однозначне з точки зору впливу на хід подій. Скажімо, деякі з авторів відмовляють селянству у відданості соціалізму через нібито одвічне прагнення володіти своєю власністю, насамперед, землею, неприйняття з цієї причини колективного господарювання. Думаю, що подібні твердження далеко небеззаперечні. Селянство не могло і не було готове в своїй масі до сталінських темпів колективізації. Але звідси ніяк не випливає висновок, що воно відкидає взагалі ці ідеї. Уже природний здоровий глузд підштовхує селян до розвитку колективного землеробства, якщо воно, звичайно, несе в собі реальну користь.

Але які суспільні сили все ж підтримали сталінську систему, чиї інтереси відобразило у своїх проектах сталінське керівництво?

Гадаю: однозначно віднести той чи той прошарок суспільства до провідників тодішньої політики було б неправильно. Рекрутів певною мірою постачали різні класи, інша річ, не завжди — з числа своїх найкращих представників. Багато з них належали до своєрідних «прикордонних» прошарків: частина населення вже порвала або поривала зі своїм попереднім суспільним станом, його цінностями, традиціями, але ще не затвердилася достатньо міцно у новій якості. Такий позасистемний стан людини робить її більш сприйнятливою до різно-

го роду зовнішніх змін, знижує моральну стійкість, самостійність поведінки взагалі.

Основний потік соціально-класового руху спостерігався на той час із села у місто. Залишивши звичний для себе уклад життя й обстановку, селянин звільняв себе від звичних, доволі стійких норм поведінки. Місто зустрічало невідомими йому умовами життя, незвичним виробництвом. За браком міцного робітничого загартування і ослаблення впливу на нове поповнення з боку кадрових робітників, що їх багато полягло у громадянській війні, стало можливим маніпулювання громадською думкою, до якого вдавалася спора частина населення, що формально належала до того ж передового робітничого класу. Та й загальний рівень соціалістичності такого робітничого класу, його пролетарності, якщо можна так висловитися, звичайно ж упав. Вірніше, набув інших акцентів: ці люди підсвідомо наблизили соціалістичні ідеали до свого розуміння, власних устремлінь. Тут не було чиєїсь злої волі, тут діяли об'єктивні закони.

Чи ж вели ці процеси обов'язково до такого розвитку подій у нашій країні? І знову на це запитання я відповів би заперечно.

Існувала низка причин історико-політичного характеру, які тою або іншою мірою сприяли ряду деформацій соціалізму. Скажімо, відсутність бодай найменшої практики демократичного процесу в країні, багатовікове панування самодержавства, міцні корені феодального суспільного укладу, а в окремих регіонах — і дофеодального. Все це звужувало справжній вибір у політичній практиці нового соціалістичного ладу, мимоволі штовхало суспільство до культивування певних елементів, форм політичного життя, що відійшли в минуле, але закріпились у пам'яті. Наприклад, утвердженню культу Сталіна сприяло тривале існування самодержавства, яке виробило у широких мас звичку до єдиновладдя. Зруйнувати її швидко в громадській свідомості виявилося справою надзвичайно важкою. Демократичне крило суспільства домогтися цього не змогло. Ім'я лідера партії дедалі більше ототожнювалося з усім її керівництвом, а відтак — і з партією у цілому, за якою утвердився навіть епітет сталінської.

Щоб зрозуміти весь комплекс причин, який зумовив деформацію соціалізму в нашій країні, не забуваймо і про міжнародні умови. Природно, що ворожа міжнародна обстановка за умов нерозвинутості внутрішніх структур не могла не позначитися на характері і змісті змін всередині країни. Сильний зовнішній пресинг, що змушував максимально використовувати всі внутрішні ресурси, тримав країну в постійному напруженні. Збереження такого стану протягом тривалого часу спричинилося до відповідних змін в усіх сферах життя суспільства. На якомусь етапі почалося зловживання жупелом зовнішньої загрози, ним прикривалася боротьба сталінського керівництва за виживання і виправдувалися масові репресії.

Найнадійнішою і найміцнішою перепоною на шляху деформацій соціалізму могла і повинна була стати діяльність політичного авангарду суспільства — Комуністичної партії. Збереження справді ленінського характеру дало б їй змогу зменшити натиск різноманітних тенденцій і соціальних сил, які штовхали суспільство вбік від соціалізму. Однак і сама вона серйозно деформувалася.

Цей фактор слід розглядати у нерозривному зв'язку з іншим — особистістю Сталіна. Оскільки зміни, що відбувалися всередині партії і в становищі партії в суспільстві, значною мірою визначалися, вірніше, задавалися саме Сталіним. Партія і Сталін дедалі більше ототожнювалися не випадково. Відомі риси особистості керівника партії все більшою мірою позначалися на діяльності партії, на її обличчі, впливали на становлення її нової ролі в суспільстві. Про яку роль ідеться?

Партія вийшла за рамки політичної діяльності і перебрала на себе господарські та адміністративні функції. Як мінімум, дві обставини сприяли цьому процесові. Перший — природна потреба новонародженої адміністративно-командної системи у сильній, дисциплінованій, досить жорсткій, централізованій організації, яка охоплювала б усю країну і була б спроможною керувати суспільством неекономічними методами.

Зі зміною ролі партії у суспільстві, що супроводилося зростанням ролі апарату партійних комітетів, починаючи з ЦК, відбувалися зміни всередині самої партії. Вона дуже швидко зросла кількісно, що, на перший погляд, є явищем прогресивним. Так його і оцінювали. Однак кількісне зростання партії обернулося серйозними якісними втратами. Марксистське її ядро розчинилось у величезній масі нових рекрутів. Знизився загальний рівень теоретичної підготовки не лише всієї маси комуністів, але й її керівного складу.

Кампанії проти «ухилів» і «опозицій» дали Сталіну змогу в 20-х роках очистити керівництво від людей самостійних, незалежних у судженнях і сформувати його переважно зі слухняних пересічних працівників.

Партія стала правлячою у суспільстві. Поруч з чесними і добросовісними, нехай недостатньо освіченими, а то й безграмотними з точки зору марксизму, людьми, в ній опинилися відверті кар'єристи, здатні заради користі обстоювати будь-яку, потрібну керівництву позицію, змінювати її за першим же велінням, виконувати будь-яке рішення, навіть жорстоке і криваве.

Серйозно деформувалися принципи, форми і методи діяльності партії. Головне — було втрачено демократичну традицію, яка передбачала вільне обговорення будь-якого питання, висловлювання кожним комуністом власної точки зору. Ця традиція культивувала метод переконання і пояснення будь-якої позиції як основного способу її офіційного визнання і утвердження. Замість демократичних у внутрішньопартійному житті запроваджувалися командні, централістські принципи, які зводять до ролі слухняних виконавців не лише окремих комуністів, а й досить великі партійні організації.

Втрата колективності призвела до розмежування в партії: її керівництво і апарат дедалі більше віддалялися від основної маси комуністів. Це виключало з активної самостійної діяльності величезну частину членів партії, перетворювало їх у сліпих виконавців команд і розпоряджень, які надходили з вищих інстанцій. Розвивався процес відчуження багатьох комуністів від партії.

Після прочитання цих рядків у читача мимоволі може скластися думка про пряму вину партії за допущені деформації соціалізму. Таке твердження було б некоректним. Так, партія здійснювала керівництво країною, але, як мовиться, була партія і партія. Було її сталінське керівництво, що узурпувало владу й активно використовувало революційний ентузіазм мас, їх рішучість, незважаючи на жертви, навіть ціною власного життя, домогтися кращого майбутнього для народу. І були мільйони членів масової політичної партії, що йшли в перших рядах борців за подолання вікової відсталості Росії, індустріалізацію країни, здійснення інших прогресивних змін — люди безкорисні, віддані ідеї загального блага, які свято вірили в соціалістичні ідеали, віддавали всі сили для їх ствердження.

Їх зусилля не були даремними — досягнення Радянського Союзу, особливо в галузі індустріалізації, визнавалися всіма. Саме ці люди очолили боротьбу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни і відстояли незалежність Батьківщини. Тому сьогодні, коли критиці піддається та чи інша сторінка нашої історії, то, думаю, кожен з нас, хто добросовісно аналізує минуле, повинен розрізняти ці дві сторони діяльності партії. Подвиг багатьох комуністів, як і мільйонів радянських людей, що віддали всі сили країні, не може бути відданий забуттю, а тим більше — не може бути спотвореним і засудженим.

Окремо, очевидно, слід зупинитися на самому Сталіні, його особистій ролі в деформації соціалізму. Написано про нього останнім часом надзвичайно багато. Зокрема, справедливо вказується на його особисті негативні якості, які відіграли не останню роль в політиці, що він її проводив. Тут хотілося б зупинитися на одному, менше висвітленому аспекті. Сталін, як і інші керівники партії,— продукт свого часу. Його уявлення про соціалізм формувалися під сильним впливом практики суспільного устрою, що існувала на той час в Росії, обставин власного життя, навчання, виховання. Через те, що з погляду марксистської освіченості він поступався багатьом видатним діячам партії, цей вплив позначився на ньому більшою мірою, ніж на інших. Маю на увазі в даному випадку і монархічні традиції, які, попри волю самого Сталіна, формували його погляди на роль особи керівника країни; відсутність демократичної практики в дореволюційному суспільстві живило, а вірніше сказати, обмежувало уявлення Сталіна про організацію політичного життя вже за соціалізму; живучість феодальних слідів в економічних відносинах сприяла формуванню ідей адміністративно-командного керівництва економічним життям. До того ж, не слід забувати про те, що Сталіну не довелося більш-менш тривалий час жити за кордоном і познайомитися з життям буржуазного суспільства, в якому згадані мною норми й уявлення було втрачено, усунуто з життя. Усе це не могло не позначитися на політиці Сталіна.

Хочу з усією впевненістю заявити, що посилання на факт істотного впливу об'єктивних обставин на формування поглядів Сталіна в жодному разі не має за мету хоч якось його виправдати, а тим більше, обілити ті криваві дії, яким немає прощення. Мільйони безвинно загублених життів назавжди залишаться на його совісті і совісті його поплічників. Але коли ми хочемо об'єктивно аналізувати минуле, то повинні розглядати його в усьому комплексі факторів впливу. Історія не має умовного способу, але цілком допустимо, що вплив об'єктивних причин можна було б нейтралізувати, якби суб'єктивний компонент соціалістичного будівництва, і насамперед комуністична партія, мали іншу якість.

Розглядаючи утверджений в сталінські часи суспільний лад не можна не запитати: які ж його ідейно-теоретичні джерела, як він узгоджується з уявленнями про соціалізм К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна? Що можна сказати з цього приводу?

Якщо ми хочемо залишитися на грунті реальності, то повинні визнати: утвердження будь-яких суспільних форм повинне мати певні ідейні витоки. У цьому випадку не можна заперечувати того, що соціалістичне будівництво у нашій країні певною мірою грунтувалося на марксистсько-ленінській ідеології. Справді, якщо взяти суто зовнішні ознаки збудованого в той період суспільства, то багато з його рис нібито є реалізацією марксистсько-ленінських уявлень про соціалізм. Це — і суспільна власність на засоби виробництва, і проголошення диктатури пролетаріату в формі влади Рад, і характер зміни соціально-класової структури, й утворення союзної держави на федеративних засадах, і місце марксистсько-ленінської ідеології у житті суспільства і багато, багато іншого.

Проте якщо прискіпливіше розглянути суспільні структури, що утвердилися на той час в країні, то можна побачити, що з них вихолощено справді марксистсько-ленінський зміст, що й вело або до їх серйозних деформацій або навіть до зміни самої їх суті. Це стало наслідком або неправильно зрозумілих ідей марксизму, або піднесення в абсолют окремих їх сторін, що так само вело до перетворення ідеї в її протилежність або формалізації суті.

У зв'язку з цим постає природне запитання: чи не став предтечею сталінської моделі воєнний комунізм часів громадянської війни?

Так, спільні риси тут є. Сталін черпав ідеї й наслідував певні практичні заходи воєнного комунізму, у чому також виявилися його догматизм і недіалектичність.

По-перше, політику воєнного комунізму не можна розглядати однозначно як втілення у життя тодішніх ленінських уявлень про соціалізм. Адже й ті практичні кроки, які робилися на основі тодішніх уявлень про соціалізм, надзвичайно деформувалися під впливом екстремальних умов.

По-друге, відомо, що В. І. Ленін переглянув уявлення про соціалізм, що побутували в часи громадянської війни. І не лише теоретично. Він запропонував партії припинити втілення їх на практиці.

Сталін повернувся до найбільш непривабливих заходів воєнного комунізму, зокрема до фактичного введення продрозверстки стосовно колгоспів, і методів громадянської війни у створенні самих колгоспів, і проголошення тези про загострення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва. Тому стверджувати, що Сталін втілив на практиці уявлення В. І. Леніна про соціалізм часів воєнного комунізму також було б неправильно.

Так де шукати ідейні витоки сталінських деформацій соціалізму? Думаю, що для відповіді на це запитання треба розширити пошук і проаналізувати не лише погляди марксистів, але й інші течії соціалістичної думки, а можливо, не лише її.

Добре відома теза про перемогу марксизму в робітничому русі. Проте недооцінювалася сила впливу немарксистських соціалістичних ідей у самому робітничому русі, а особливо — поза ним.

Рівність, фактично сприйняли як зрівнялівку, спростили, полегшили уявлення про шляхи і час побудови соціалістичного суспільства — ці та інші привабливі риси немарксистського утопічного соціалізму знаходили сприятливий грунт серед різних прошарків трудящих.

Щодо цього маю ще одну думку. Відомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс не залишили більш-менш розгорнутої картини соціалістичного устрою. В. І. Леніну довелося після перемоги Жовтневої революції буквально кинутися на пошуки конкретних форм організації суспільного життя. Теоретичний пошук і практична реалізація йшли поруч: в одному випадку теоретичний аналіз підказував певну конкретну форму, а в іншому — форма, що стихійно зародилася, потім діставала теоретичне обґрунтування. Однак своєрідний голод на конкретні форми реалізації соціалістичного ладу відчувався практично повсякчас.

У такій ситуації ідеї утопічного соціалізму, розроблені часто до найдрібніших деталей їх творцями, послужили одним із джерел формування уявлень про ті або інші суспільні структури. В нашому суспільстві знайшли підтвердження багато позитивних ідей утопічного соціалізму. Але у ньому утвердилося і немало з того, що чуже марксистсько-ленінській концепції соціалізму: казарменість, груба зрівнялівка, нівелювання особистості тощо.

При цьому, не слід та й не можна було б, напевно, вишукувати безпосередній зв'язок між певним утопічним вченням і сталінськими деформаціями. Треба говорити про саму утопічну свідомість, яка певною мірою засвоювалася і вкорінювалась у свідомість значної частини населення, і в тому числі (чи не в цьому трагедія суспільства), керівництвом партії і країни.

Генеральна старшина

Українські народні думи і пісні, присвячені історії козацтва, розповідаючи здебільшого про запорозьких гетьманів, не обминають увагою найближче оточення — старшину. Ці представники дніпровської вольниці завжди були найпершими дорадниками старшого Війська Запорозького, виконували його відповідальні дипломатичні місії, очолювали козацькі полки на важливих стратегічних напрямах. Вони відали найважливішими питаннями військової та цивільної адміністрації, судочинством, фінансами тощо.

Хто ж входив до генеральної старшини Війська Запорозького?

Наказний гетьман. Відомо, що в мирний час управління всім військом велося з козацької столиці. Різних періодів на Україні то були Чигирин, Батурин, Глухів, а воєнної години — ставка при головних силах. Для керівництва великими групами козацтва, які виконували певні завдання у складі кількох об'єднаних полків, призначався з числа найбільш досвідчених полковників наказний гетьман. Одним з перших у цій ролі бачимо уславленого ватажка народних мас полковника Максима Кривоноса, виряженого Богданом Хмельницьким на Поділля з чотирма повстанськими полками — Білоцерківським, Корсуньським, Уманським та Вінницьким. Керівники зазначених бойових одиниць — полковники Гиря, Шангирей, Ганжа та Гоголь — повністю підкорялися наказному гетьманові під час походу та боїв з ворогом.

Дещо пізніше бачимо в підпорядкуванні Максима Кривоноса під Меджибожем вже полки Полуяна, Пушкаренка, Півторакожуха та Кривошапки. Очевидно, Богдан Хмельницький вирішив, що в той момент, коли під цим містом ускладнилася ситуація, стане в нагоді досвід одного з найавторитетніших ватажків, і тому Кривоніс координував тут наступ повстанських загонів.

Того року в ролі наказного гетьмана бачимо черкаського полковника Марка Тарасовича Топіху та Івана Костирського, котрий водив козаків влітку-восени у Білорусію.

Наступного року ці обов'язки гетьман покладає на київського полковника Михайла Кричевського, якого послав на Полісся очолити оборону північної України, де наступав литовський гетьман Януш Радзивілл. Богдан Хмельницький дав Кричевському «булаву і бубни» й наказав узяти під командування Чернігівський, Овруцький та Чорнобильський полки.

Кілька разів булаву наказного гетьмана вручали осавулу військовому Дем'яну Михайловичу Лисовцю. В травні 1651 року, наприклад, йому доручили взяти штурмом Кам'янець з кількома козацькими полками: «И гетман ясаулу своему Демке дал знамя и булаву, что быть ему вторым гетманом, и послал за Потоцким и Калиновским, а с ним послал 60000 козаков да 30000 нагайских татар».

Ці обов'язки виконували в часи визвольної війни 1648-1654 років генеральний обозний Іван Чорнята, полковник миргородський Матвій Гладкий, вінницький — Іван Богун, корсуньський — Максим Нестеренко, ніжинський — Іван Золотаренко, київський — Антон Жданович.

Призначали наказних гетьманів і пізніше. Скажімо, 1704 року переяславський полковник Іван Мирович ходив на чолі козацького корпусу на Волинь, лубенський Андрій Маркович водив українських козаків 1722-1723 року у Дербентський похід на Каспій. Найтрагічнішою виявилася доля наказного гетьмана Лівобережної України чернігівського полковника Павла Леонтійовича Полуботка. Прийнявши по смерті гетьмана Скоропадського булаву, він поїхав до Петербурга виборювати відновлення прав українського народу. Однак Петро I ув'язнив його у Петропавлівській фортеці, де наказного гетьмана закатували царські сатрапи.

Генеральний обозний. Ця посада у Війську Запорозькому існувала віддавна, вже 1601 року, коли реєстрове військо поділялося на чотири полки. В роки визвольної війни вперше ім'я генерального обозного документи називають у вересні 1648 року. Польські хроністи свідчать про Івана Чорняту як про «становничого козацького», тобто людину, котра займається влаштуванням табору в поході, організацією обозу. Восени 1649 року Богдан Хмельницький, крім того, доручав генеральному обозному Чорняті ще й списувати козацький реєстр згідно з умовами Зборівського миру.

Після Івана Чорняти генеральним обозним, мабуть, короткий час був Іван Тихонович Волевач, «знанный реестровый казак и обиватель меский чегринський». А 12 жовтня 1650 року російського посла Василя Унковського вже вітав обозний Федір Коробка. Після нього на цій посаді в жовтні 1655 згадується Тимофій Носач, колишній прилуцький полковник.

Однією з найколоритніших фігур на посаді обозного Війська Запорозького після гетьманування Богдана Хмельницького був колишній наказний полковник з Борзни Петро Михайлович Забіла. Він до ста п'яти років виконував ці нелегкі обов'язки, а помер у віці сто сім років.

Генеральний осавул. Вже на перших етапах організації реєстрового війська ця посада фігурує серед козацької старшини. А під час визвольної війни вводяться навіть дві посади генерального осавула. На цих людей покладали величезну роботу по організації повсякденних військових справ, часто вони заміняли гетьмана, як уже зазначалося. Тож на цю посаду обирали чи призначали досвідчених у військовій справі козаків. Про одного з них, Дем'яна Михайловича Лисовця, був дуже високої думки сілістрійський паша, котрий написав у листі до Богдана Хмельницького: «А Демка человек умный и смышленный, благосчасному государю великому нашему, его высокомесному порогу, будет такова человека пришлите, годен будет, потому, что про все разумеет и ответы дати знает и всякое ему дело за обычай и я видел в нем, что он тебе радетелен и добра хочет...»

Крім Демка Лисовця, першим осавулом армії Богдана Хмельницького був Михайло Лучченко. В деяких документах називають також Родака, котрий загинув на Чернігівщині 1648 року, а також Філона Джеджалія, що повернув на бік повстання реєстровиків, які пливли Дніпром на допомогу кварцяному війську проти загонів Богдана Хмельницького.

Із числа пізніших генеральних осавулів найбільше матеріалів збереглося про діяльність племінника гетьмана Івана Мазепи — Андрія Войнаровського, котрий подався з дядьком до Туреччини після Полтавської битви, а 1716 року, по дорозі в Стокгольм, де намірявся отримати гроші, позичені в нього шведським королем, Карлом XII, був підступно схоплений службою Петра I в Гамбурзі, приставлений до Петербурга і після жорстоких катувань засланий у Сибір.

Генеральний суддя. Цю посаду, як правило, обіймали відомі запорожці. У роки визвольної війни в цій ролі перебував головним чином Самійло Богданович Зарудний. Хоча в квітні 1649 згадується й Матіяш, а влітку 1650 — колишній наказний гетьман Іван Костирський.

До обов'язків генерального судді входили нагляд за виконанням універсалів гетьмана, суд над винними з числа генеральної чи полкової старшини за вказівкою його. Саме генеральний суддя розглядав справи про державні злочини, був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів. Атрибутом влади генерального судді була очеретяна паличка.

- **Генеральний писар.** Він завідував гетьманською канцелярією, де зосереджувалося військове, адміністративне, суддівське й фінансове управління, вирішувалися суперечки про належність до козацтва, розглядалися повідомлення сотенної та полкової старшини. Генеральний писар готував універсали на підпис гетьману, вів листування з полковниками, іншою старшиною, зберігав військовий архів, виконував багато завдань державно-адміністративного характеру. Особливу увагу при цьому приділяв дипломатичним зносинам Війська Запорозького з іноземними державами.

На цій посаді, до речі, перебували Іван Виговський та Пилип Орлик, котрі після відповідно Богдана Хмельницького та Івана Мазепи обиралися гетьманами.

У Війську Запорозькому, крім перелічених, були й інші посади. Охорона головного козацького прапора — найперший обов'язок генерального бунчужного. Фінансами відав генеральний підскарбій. Ці посади стояли за рангом нижче, хоча й слугували трампліном для сходження на нову щаблину старшинської ієрархії. Наприклад, о 1678 року гетьман Іван Самойлович сповіщав російський уряд про такі зміни серед генеральної старшини: «Ведомо чиним вам великому государю, что учинилось у нас старшине перемена: что был ясаулом генеральным Иван Лысенко, и того товарыство полку Переяславского упросило на полковничество себе, и ныне он полковник переяславский; а на его место выбран есть ясаул генеральный Леонтій Полуботок, которой бунчюжным; а на место бунчюжным настоящий Костантин Иванов; а генеральным хорунжим был прежде сего Григорей Карпов, которого старшина и чернь упросила на полковничество Чигиринское... а на его место поставили мы хорунжим генеральным Степана Забеленка» (сина генерального обозного Петра Забіли — *В. С.*).

Хочеться додати й таке: коли приспівала необхідність, старший Війська Запорозького сам виконував обов'язки генерального старшини.

Ще один досить промовистий момент, що свідчить про табель про ранги серед козацької старшини гетьманської: генерального обозного прирівнювали до генерал-майора, а інших — старшин — до полковника російської армії.

Володимир СЕРГІЙЧУК,
кандидат історичних наук.

Соціоніка

Діагностичні характеристики типів особистості

Логіко-інтуїтивний екстраверт («Джек Лондон»)

1. Невтомний трудівник, із задоволенням займається будь-якою справою, якщо вона обіцяє в перспективі успіх; сьогочасні вигоди, насолода для нього не існують; робить усе дуже швидко, навіть хода в нього своєрідна — трохи підстрибує, а якщо можна — вважає за краще бігати, заслужено пишається своїм умінням будь-яку роботу виконати якнайшвидше і найефективнішим способом, «стислість — сестра таланту»; схильний часто змінювати місце роботи, професію, заняття.

2. Романтик, займається альпінізмом, туризмом тощо, його ваблять далекі далі, перший кидається в усі ризиковані справи, нерідко вигадує романтичні пригоди і сам у них потім вірить, ці вигадки мають, як правило, реальний прообраз у житті, полюбляє демонструвати свою безстрашність. Неохайність у зовнішньому вигляді є, мовби, відважним викликом усім.

3. Поєднує романтичний дух піонерів «дикого американського заходу» з підприємливістю і практицизмом тих же американських бізнесменів, теоретик практичних справ, рахує все, в тому числі те, що, як правило, не відносять до сфери арифметики; перш ніж зайнятися чимнебудь, збирає інформацію, не любить діяти наосліп, планує свій день, внутрішньо моделює ситуації та розмови, аналізує весь хід подій у голові, відзначаючи для себе помилки й неточності.

4. Вірить у себе, сміливо йде на діло, що іншим здається авантюрою, провал його не бентежить: усе, що робиться — на краще; розпочати одну за одною десять справ, щоб хоча б одна увінчалась успіхом — цілком у його стилі, впевнений, що ризик — благородна справа; індивідуаліст, самотній герой, вважає за краще покладатися тільки на себе.

5. Не терпить марнування часу, хто не поспішає — той приходить останнім, йому постійно здається, що його близькі відстають, втрачають темп, втрачають шанс, ніколи не стане в чергу за морозивом і кепкує з тих, хто марнує так життя.

6. Не любить ледарів, які шукають комфорту і насолоди, завжди чітко знає, що алкоголь — шкідливий, сам п'є в основному для комунікабельності, якщо має час, насолоджується не алкоголем, а можливістю відверто розмовляти, знайти нових друзів.

7. Через розвинуте абстрактне мислення часто буває неуважним до зовнішності, може ходити скуйовдженим, повністю довіряє смаку партнера, дозволяє йому в побуті командувати собою; не терпить, коли його роздивляються упритул (тому його дуал Драйзер уникає дивитись у вічі співрозмовникові), адже він через свою неуважність до оточення не знає, яким його бачать інші, завжди не впевнений у своїй зовнішності і переживає свою удавану невродливість, потребує партнера з розвинутим естетичним чуттям, смаку якого можна довіряти, щоб відчувати: я йому подобаюсь попри те, що смак у нього прискіпливий і навіть претензійний.

8. Оптиміст, швидко реагує на все, що викликає емоції — особливо позитивні, він запрограмований на піднесення настрою свого завжди мовби наляканого або розсердженого дуала, постійно випромінює товариськість, позитивні емоції, усміхається, прагне розсмішити іноді навіть за рахунок того, що удає із себе клоуна, всіляко смикає партнера, поки не викличе в нього реакції — позитивної чи негативної, інакше не дістане інформацію про його стан, йому легко звернутися до незнайомої людини; проповідує, що всі люди брати, але в критичній ситуації

Подаємо описання третьої квадри («гамма»): «Джек Лондон», «Драйзер», «Наполеон», «Бальзак». Нагадуємо: квадра — це четвірка типів, між представниками яких стосунки налагоджуються якнайкраще. Початок див. № 1—3.

не довіряє нікому, потребує друга, який підказав би, кому можна довіритись, а кому— ні.

9. Життєлюб, шукає постійних, щирих людських стосунків (одна з головних тем Джека Лондона — боротьба з нещадною стихією).

10. На сьогочасні зовнішні подразники не реагує, з ним важко посваритися; якщо партнер не звертає на нього уваги, удає, ніби все нормально, нічого не трапилось, і чекає, що по деякім часі той повернеться, свої права відчуває загострено, і активно захищає, у противника його понад усе обурює нечесна тактика, гра без правил.

11. Йому властиве честолюбство новатора, але він не гонористий, як правило, не прагне до лідерства, навіть якщо до нього спонукають оточуючі, першим часто буває завдяки тому, що любить змагатися і дуже запальний.

12. Не виявляє глибокої поваги ні до чого на світі, крім законів природи, фактів, логіки, не визнає авторитетів, часто це бунтівник, який відважно виступає проти начальства та існуючих порядків, якщо вони обмежують його права, але сильна людина, яка знає, чого прагне; не любить людей, які спекулюють своєю слабкістю, може не поступитися місцем надто скандальній бабусі.

Представники цього типу особистості. Артисти: Борисова, Вертинська, Жженов, Ольбрихський, Ромашин, Л. Шепитько, Ширвіндт, Ейзенштейн. Письменники: Андерсен, Діккенс, Ільф, Лондон, Артур Міллер, Вальтер Скотт, Уеллс; політик Кеннеді; вчені: Вольтер; Роберт Вуд, Ландау, Ньютон, Фермі.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі) — «Драйзер».

Етико-сенсорний інтраверт («Драйзер»)

1. Люди довіряють йому і, як правило, не без підстав, не любить використовувати дружні стосунки у справах: дружба важливіша за все інше, ввічливий, тактовний, має тонкий естетичний смак і вміє його використовувати, безпомилково знає, хто кого не любить, хто чого прагне, хто на кого впливає і чому, в нього не буває напівпочуттів, він або любить — тоді все готовий зробити для людини, або ненавидить — тоді важко його переконати.

2. Людям, які його не знають, він здається замкнутим, навіть похмурим і сухим, як правило, демонструє холодність і безпристрасність, не вміє сам розважатися, любить людей з веселою вдачею, які вміють пожартувати, розіграти, утнути карколомний трюк, з ними зразу стаєш і сам веселим, емоції підпорядковує емоціям інших, серед веселих — веселий, серед злих — злий.

3. Важливі питання обговорює мало, стосунки регулює не стільки словами, скільки тоном і виразним поглядом, на співрозмовника не дивиться, мовби для того, щоб не спопелити його.

4. Пиха, а тим більше честолюбність, йому мало властиві, не хизується, не пнеться, часто байдужий до кар'єри, йому все одно, якої думки про нього сторонні, однак найчастіше надійний, сумлінний працівник — у нього сильно розвинуте почуття обов'язку, вимагає того ж від інших, уміє підкоряти людей своїй волі, коли цього потребують інтереси сім'ї, справи; його характер нерідко можна назвати суворим, уміє зосередити зусилля — свої та інших людей — на спільній справі і твердою рукою довести до кінця все, за що береться.

5. Постійно порівнює дійсне з бажаним і часто віддає перевагу останньому, критикує людей, звичаї, суспільство, часто відзначається різкістю оцінок (Макіавеллі), критично обговорює вчинки людей у вузькому колі, як правило, пам'ятає і добро і зло, вважає за потрібне показати це, дуже цінує дружбу і не подарує зради.

6. Обережний, йому важко зважитися на круті зміни у своєму житті: змінити місце проживання, уподобати нового друга, зайнятися новою справою; бридливий, охайний.

7. У новій компанії це, як правило, тиха, скромна людина, спостерігає і слухає, щоб зрозуміти, чи є змога схилити присутніх до себе, до свого ідеалу міжлюдських стосунків, якщо немає — продовжує мовчати, ба навіть йде геть; серед своїх — активний, говіркий, а свої — це ті, хто прийняв його етичні норми.

8. Якщо йдеться про сім'ю або про колектив, прагне насамперед створити дух взаємодопомоги, колектив однодумців, які розуміють одне одного з півслова, вважає взаємне довір'я найважливішою умовою успіху, тому надає етичним проблемам величезного значення, навіть у дрібницях, тому що «маленька брехня породжує велике недовір'я», нерідко проповідує ідеал людських стосунків, захоплено розповідає, про те, якими повинні бути люди, про добру дружну сім'ю, про щастя, яке побудоване на любові і довір'ї одне до одного.

9. Вважає, що людина повинна мати право на власні почуття, бажання, симпа-

тії, антипатії; вчить не кривити душею, не терпіти неприємного у стосунках, учить самоповазі, обурюється розпливчатістю і безладністю, непевністю та безвіллям.

10. Сексуальні свободи — не для нього, зберігає подружню вірність заради самоповаги, жінці цього типу нестерпна думка, що десь є чоловік, який «мав» її, в любові до шлюбу виявляє непостійність, оскільки не вважає за можливе продовжувати стосунки, які вичерпали себе, не любить тих, хто сам не може любити, на розрив іде першим, хоч ініціативу в знайомстві як правило не виявляє, готовий піти за коханим на край світу.

11. Естет, одягається з великим смаком і своєрідністю, головне, щоб подобалося йому самому, кожною своєю річчю повинен наближати себе до довершеності, ледь подряпане втрачає будь-яку цінність, його легко звинуватити у речовизмі, важко переживає бідність, прискіпливий до правильності мови, жінки цього типу вдягнені досить яскраво і навіть з викликом, любить дарувати потрібні речі, на цьому не заощаджує, але з власної ініціативи, коли починають випрошувати річ, дає неохоче, призначить строк повернення і не посоромиться про це нагадати чи натякнути.

12. Нерідко замкнутий, нетовариський, некомунікабельний, тримається незалежно, насторожено, буває уразливим і недовірливим, живе у світі сильних і глибоких почуттів, великої любові до добра та великої ненависті до того, що вважає злом, почуттів цих не приховує.

13. Чуйний до чужої біди, схильний до співпереживання — хвороба, неприємності ближнього захоплюють його цілком, думати про що-небудь у такі моменти не здатен і від інших також вимагає повної самовіддачі; те, що він не може подати реальної допомоги, для нього не важливо.

14. Гніву і ненависті ніколи не виявить, буде підкреслено ввічливим і зарозумілим, тільки добрий друг може бачити його розкуйовдженим і недостатньо підтягнутим, завжди «застебнутий на всі гудзики», внутрішньо мобілізований, гранично нетерпимий до неохайності, неладу.

15. Удома підтримує ідеальну чистоту і порядок, часто прибирає, живе за принципом «мій дім — моя фортеця», коли приходиш додому, там має бути така обстановка, щоб утома покидала; порядок не відділяє від краси: вважає, що речі повинні бути складені красиво, а не абияк, однією з головних якостей партнера вважає акуратність в одязі та зовнішньому вигляді, привчає його до порядку, але не миттєвим натиском, а поступовою вимогливістю.

16. З труднощами розбирається у здібностях, справжніх можливостях людей, тому схильний до нівелювання: вимагає одного й того ж від усіх, часто або недооцінює або переоцінює оточуючих, ненавидить людей, які ділять усіх на касти; йому неприємно, коли хтось копається в його здібностях, потенційних можливостях або хвалиться власними можливостями перед іншими.

17. Йому подобається, коли до нього виявляють позитивне ставлення: посмішка може розтопити образу, за прихильність усе старе забуває, відштовхувати і наближати його можна досить довго, йому не можна відмовляти, так робить дуал: обіцяє, викручується, прибріхує, завжди займає зручну для себе позицію.

18. Може спланувати роботу по пунктах, але часто не встигає виконати, оскільки план буває нереальним, йому властиве слово «обов'язок»: може з температурою мити підлогу, тому що в домі має бути чисто; не завжди ясно, перед ким цей обов'язок, він вважає, що перед близькими; суботнє прибирання може тривати до недільного ранку, у нього є певний потяг приносити себе в жертву.

19. Працьовитий, сумлінний, старанний, наполегливий, віддає перевагу роботі, яку можна швидко зробити і потішитися результатом, йому здається, що він постійно спізнюється, інші ж вважають його пунктуальним, необхідність зробити щось до певного строку його нервує.

Представники цього типу особистості. Артисти: Бріджіт Бордо, Ільїнський, Образцов, Ротару; письменники: Твардовський, Драйзер, Золя, Островський, О'Генрі, Євг. Петров, Сент-Екзюпері, Тургенєв, Фітцджеральд, Цвейг; політик Ніксон; учені: Келдиш, Ламарк, Макіавеллі, Шопенгауер.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі): «Джек Лондон».

Сенсорно-етичний екстраверт («Наполеон»)

1. Пишається своїм впливом на людей, їхньою любов'ю і повагою, популярністю, із задоволенням веде за собою, сміливий і категоричний в еротиці, але обережний у стосунках з об'єктивним світом, недовірливий до нових наукових ідей і взагалі до всього об'єктивного; його ідеал — краса і гарно виявлена воля людини, схильний до волюнтаризму, причин відмови що-небудь робити пояснити не може: не хочу— і все; його

талант — для досягнення успіху скористатися всіма мислимими й немислимими засобами.

2. Неспокійна активність, жадоба до практичної діяльності, не цікавиться абстрактними ідеями, орієнтуючись на практичні, зримі цілі, людина дії, його увага, активність часто переключаються з однієї галузі діяльності на іншу, якщо проблему зразу розв'язати не вдалося, не завжди до неї повернеться, однак має, як правило, одну заповітну мрію, якої вперто добивається.

3. Уміє виявити всю гамму почуттів — від любові до ненависті, прекрасно ними управляє, великий актор у житті, заради досягнення мети зіграє й роль «покірливої вівці»; буває сентиментальним, не тільки не приховує своїх почуттів, а навпаки, пишається ними; порівняно легко, якщо це відповідає його внутрішньому настроєві, висловлює своє захоплення, і словами і поглядом, він завжди — за повноцінне кохання — фізичне і психічне, якщо тільки це йому потрібне, навіть коли почуття скороминуще, дуже добре знає, чого хоче від об'єкта кохання, не схильний пристосовуватись, а тільки диктувати.

4. Любить і вміє командувати, але його влада, як правило, грунтується на любові, довір'ї, захопленні, його накази виконуються з любов'ю, засіб впливу на людей — нагороди, подарунки, якщо нічого дати — усмішка, більше покладається на заохочення, ніж на покарання, йому смішні спроби примусити людей що-небудь зробити міркуваннями і доказами: слава, користь, рідше — сила,— ось до чого він апелює; ще одна особливість його керівництва: даючи ясні й чіткі накази, він не зв'язує виконавця детальними дріб'язковими вказівками.

5. Зарозумілий, оптимістичний, перед складною ситуацією не розгубиться, а спробує вирішити її одразу; розпочинаючи справу, прагне якомога скоріше, блискавичним наступом, одним-двома нищівними ударами досягти мети, завжди знає, чого хоче, весь час чогось добивається, активний там, де інші пасивні, дуже ініціативний, але почуття міри у зробленому не має, постійно сумнівається, чи все зробив що міг, мобільний, непосидющий, шукає нових вражень, партнерів.

6. Дуже товариський, у спілкуванні часто керується не тільки почуттям симпатії, а й практичними інтересами, в компанії явно маніпулює почуттями інших, намагаючися постійно перебувати в центрі уваги, якщо у нього поганий настрій — погано всім, якщо добрий — здатен утнути, що завгодно.

7. Багато уваги приділяє естетиці оточення, порядку, частіше за все має природжений смак, уміє добре вдягатись і цього ж вимагає від оточуючих, нерідко дістає задоволення від самого процесу формування свого зовнішнього вигляду, вміло організовує своє життя, причому робить це зі смаком, уважний до фізичних даних партнера.

8. Його ідеалом часто є самовдосконалення, в чому він підсвідомо (і не без підстав) бачить гармонію особистості, прагне до стану внутрішньої рівноваги, душевного комфорту, однак довго перебувати в такому стані неспроможний, коли поруч немає дуала, особливо схильний до душевних мук, пошуків суті об'єктивного світу, про цей стан промовляє дещо неуважний, відсторонений погляд.

9. Життя йому отруюють наполягання близьких на обдумуванні своїх вчинків, їх вимоги поводити себе розумно, він цього не терпить, через це виходить з рівноваги, він і справді перестає зважати на логіку, чинить розумно й логічно лише доти, поки цього від нього не вимагають, поки його «поважають» і з ним «рахуються», вплинути на нього можна, тільки протиставляючи його цілям інші, благородніші і такі, яких важче досягнути.

10. Не полюбляє папери, інструкції, правила і охоче їх порушує, хоча б задля того, щоб досадити їх творцям (якщо є шанс бути спійманим); для нього немаловажно, який ярлик на нього навісять.

11. Ініціативний і діловитий такою великою мірою, що жодна критика, навіть постійне бурчання його дуала «Бальзака», котрий засуджує майже кожний сплеск активності, не псує настрою, навіть навпаки, критикує, заспокоює, показує, чого він досяг і чого прагне досягти, що його діяльність помічають.

12. Завдяки своїй ініціативності та вимогливості досить часто розчаровується в об'єктах своїх почуттів, котрі недостатньо розуміють поривання його душі, а суть у тому, що потрібна людина, до якої можна пристосуватися, не пристосовуючись, якщо поруч немає дуала — пустує, щоб привернути дуала.

13. Любить розмірковувати про вольові якості людей, їх «пробивні» здібності, оскільки добре знається на цьому, на всіх дивиться зверхньо, як на матеріал, яким потрібно управляти, у виявленні почуттів дуже сміливий: може відверто, у вічі висловити свої симпатії — антипатії, частіше критикує, ніж хвалить.

Представники цього типу особистості. Артисти: Гвоздикова, К. Дуглас, Пугачова, Т. Самойлова, Е. Тейлор; письменники: Жоржe Амаду, Апполінер, Байрон, Пушкін, Рабле, Стендаль, Лев Толстой, Цвєтаєва; політики, військові: Р. Ганді,

Македонський, Наполеон, Петен, Цицерон, Черняховський, Цезар Юлій, Якір; учені: Гегель, Дірак, Сенека.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі): «Бальзак».

Інтуїтивно-логічний інтраверт («Бальзак»)

1. Має сильну, інтелектуальну уяву, (Оноре де Бальзак створив портрети 2000 чоловік, які сприймаються реальнішими, ніж живі люди), вивчає життя шляхом спостережень та умовиводів, але не на особистому досвіді, глибокий аналітик, упевнений, що коли не здавати собі звіту в порядках, пануючих у світі, то неможливо жити.

2. У його міркуваннях про життя відчувається терпкий присмак відверто реалістичних, якщо не цинічних уявлень, наприклад, надію на те, що війни не буде тільки тому, що вона жахлива, вважає безгрунтовною ілюзією, вкладає грунтовність у всі свої думки, у нього дар скрупульозного аналізу, цей аналіз позбавлений всілякого самообману, йому властиві своєрідна гостра іронія і гумор з відтінком «чорного», не любить палких ентузіастів.

3. Майже ніколи не виявляє емоцій, оберігає від них своїх близьких, певен, що надто сильні пристрасті несуть людині загибель, дуже не любить крику, на сльози та істерику реагує просто: йде геть (іноді — засинає); противник ницих розваг, що викликають «дешеві» емоції; якщо хтось подобається, цього не виказує, вміє вилити цебер води на ентузіаста, але вміє і згасити відчай, коли іншим не щастить, все падає з рук, а доля здається ворожою; під властивою йому льодовою маскою незворушності прихована чутливість.

4. Добросердий песиміст, негативізм і насмішкуватість уживаються в ньому з природною добротою і лагідністю, вважає за необхідне брати до уваги інтереси інших людей, адже тільки таким шляхом можна вплинути на них, подібно П'єру Безухову, вважає, що «всяка насильницька реформа гідна засудження, тому що ніскільки не виправляє зла, поки люди залишаються такими, якими вони є», чітке розуміння консерватизму людської натури становить основу його песимізму.

5. Поважає людей сильних, які добре знають свій шлях, вимагають поступок, людей, які звільняють його від необхідності вигадувати цілі, й самі користуються вигаданими ним способами дії, на які він великий майстер, схильний попереджати про небезпеку, відмовити партнера від нерозсудливих учинків, але був би нещасливий з людиною, яку не треба було б відмовляти, бо в глибині душі прагне сперечань з долею, ризику.

6. Схильний навмисно приховувати імлою невизначеності чітку межу між свідомим і несвідомим, у своїй діловій активності потайний та обережний: ніколи не дає певної згоди, навіть коли знає, що справа йому під силу, не любить просити або торгуватися, чоловік цього типу щодо жінок ніколи не квапить події, зберігає гідність і примудряється ввійти до них у душу.

7. Здатний правильно діяти навіть у зовсім немислимій ситуації, де непридатні всілякі доктрини і концепції, в принципі не вважає за потрібне дотримуватися заздалегідь встановленого плану, продумує завчасно на десять ходів наперед, однак діє, керуючись інтуїцією, чуттям, емоціями, вважає за доцільне вносити в свої дії елемент таємничості, іноді дивує несподіваністю своїх учинків, робить і те, що можна, і те, що, за звичними уявленнями, робити в його становищі не слід, не терпить дріб'язкової регламентації вчинків, вважає, що не існує універсальної науки життя: є тільки обставини й особистості.

8. Вивчає ті духовні основи, які роблять людину особистістю, а суспільству надають єдності, йому близький девіз Сократа: «Пізнай себе», не ставлення людини до інших людей, а саме ставлення до самого себе найчастіше стає об'єктом його роздумів, вважає, що людина не досягає щастя не тому, що жадає його, а тому, що не знає, в чому воно полягає, нерідко цікавиться історією, надихається образами її великих героїв, голоси яких він чує, вірніше створює своєю уявою, подібно голосам, що надихали Жанну д'Арк, для нього не пустий звук такі поняття, як батьківщина, обов'язок, місія, йому властива ностальгія.

9. З окремих вчинків людини складає мовби діючу модель, узагалі все знає заздалегідь, якби не застерігав від неприємності завчасно, почував би себе зайвою людиною, часто ставить запитання співбесідникові тільки через ввічливість, знаючи наперед, які почує відповіді, майстер діалогу, як правило дає партнеру можливість говорити, а сам висловлюється лише в найбільш слушний момент, розуміє психологію людей, прогнозує їхні дії, вчинки.

Закінчення на стор. 86.

Мир вам, браття

З родоводу українських пісень-гімнів

- **Французька революція і найстаріший галицький гімн**
- **Пісні-гімни американських українців**
- **«Заповіт» і «Інтернаціонал» слухали стоячи**
- **«Ще не вмерла Україна». Що ми знаємо про цей твір?**

Торік у Чернівцях відбувся перший, що одразу став усесвітнім, україномовний естрадний фестиваль «Червона рута», котрий, як відомо, дістав неоднозначні оцінки. Впадало в око те, що чиновницька (адміністративна, культурологічна) гвардія наділяла те пісенне свято лише негативними епітетами. Деякі керівні товариші договорилися навіть до того, що назвали фестиваль розгулом екстремізму й націоналізму. Долучилася до негативних оцінок і преса. Зокрема, О. Федоров, кореспондент газети «Правда Украины», написав: «А призер фестивалю львів'янин В. Жданкін, вочевидь, вирішивши, що переможцеві все дозволено, заспівав нам... гімн буржуазних націоналістів».

Якби журналіст (а разом з ним і редакторат) були люди компетентні, то вони б знали, що пісня «Ще не вмерла Україна» (а саме цей твір виконав Василь Жданкін) написали в середині XIX століття український і російський етнограф і фольклорист Павло Чубинський та західноукраїнський композитор Михайло Вербицький — люди, котрі неабияк збагатили нашу культуру. А ярлик «націоналістів» авторам навісили, мабуть, тому, що Павло Чубинський походив з дворян. Проте суть, можливо, не в особистостях, не в їхніх біографіях. Головне — інше. Ні Західно-Українська Народна Республіка, ні Українська Народна Республіка жодним актом не проголошували пісню «Ще не вмерла Україна» своїм гімном. Ці республіки згідно з визначенням останнього видання УРЕ були буржуазними, ця пісня в часи їхнього існування справді була популярною, але ж паралельно тоді співали й пісню-гімн Тараса Шевченка — Гордія Гладкого «Заповіт». То, може, і його, йдучи за логікою О. Федорова, назвати буржуазним і заборонити виконання? Нісенітниця! Чи свідома неправда?

Мене стурбували і зацікавили розмови навколо пісень, котрі свого часу були національними гімнами, тож я й вирішив бодай частково дослідити біографії цих творів.

Та спочатку давайте з'ясуємо, що ж таке гімн?

У перекладі з грецької слово означає хвалебну пісню. За старовини ними вшановували богів і героїв. Та спливли століття, і пісні-гімни сповнювалися високих ідей. Скажімо, вже XV століття під час національно-визвольної боротьби чехів під проводом безстрашного Яна Гуса, з'явилися відомі гуситські пісні, названі революційними.

Історія знає також, що у Франції в полум'ї революції народився натхненний гімн повстанців «Марсельєза», котра і нині є гімном Франції. Героїчні дні Паризької комуни подарували світові «Інтернаціонал» (Історію «Інтернаціоналу» та «Марсельєзи» журнал «Наука і суспільство» видрукував у №№ 2, 3 за 1987 рік), котрий і нині є гімном КПРС та міжнародного комуністичного руху.

Відомо також, що гімнами ставали фрагменти з великих творів (хор «Слався» з опери Михайла Глинки «Іван Сусанін», ода «До радості» з Дев'ятої симфонії Людвіга ван Бетховена, музична сцена «Гімн великому місту» з балету Сергія Прокоф'єва «Мідний вершник»).

Отже, пісня-гімн прославляє і вшановує народ, державу, організацію, високу ідею, агітує за цю ідею, згуртовує навколо неї.

А коли ж вони, ці твори, з'явилися на Україні? Скільки їх було? Хто є авторами славильних пісень?

Славильні канти, засвідчує історія музичної культури, прийшли на Русь разом із хрещенням. Адже релігія на той час уже мала цілий арсенал вшанування святих — і церковними дзвонами, й урочистими літургіями, і пишними хресними обходами соборів.

Згодом, коли почали діяти навчальні церковні заклади, майбутні релігійні служки вправлялися у складанні похвальних віршів та вистав на честь визначних подій, вельможних осіб. Цей звичай широко побутував в українських бурсах, у стінах Києво-Могилянської академії.

Хотілося б зрозуміти, чому на Україні раніше, ніж, скажімо, в Росії народився національний гімн. Можливо, нам допоможуть у цьому слова російського

історика Миколи Костомарова з нарису «Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький»:

«Польське право передавало хлопа в беззастережне розпорядження його пана. Зрозуміло, що таке становище не могло бути приємним ніде, але там, де народові не було ніякої змоги вирватися з неволі, він терпів, з покоління в покоління звикав до своєї долі такою мірою, що переставав і помишляти про іншу. В Україні було не так. Тут народ мав багато спокус для здобуття волі. Перед очима він бачив вільний стан, що складався з його ж братії, по сусідству розкинулись дніпрові острови, куди можна було втекти від тяжкої влади; нарешті, близькість татар і небезпека татарських набігів привчали українського жителя до зброї; самі пани не могли заборонити своїм українським хлопам мати зброю. Таким чином, у південно-руському народі підтримувався бадьорий войовничий дух, не сумісний з рабським станом, на який його прирікав польський суспільний лад».

Спливали роки. І символ вольниці південноруського, тобто українського народу — Запорозька Січ — була знищена. Одним розчерком пера Катерина II накликала величезну біду: адже ліквідація Запорозької Січі означала втрату цілим народом його мрії та надії. Здається, саме тому, що мрія була понівечена і спаплюжена, вона стала уособленням недолі всього народу. Тимто й просякнутий увесь фольклор українців темою козаччини, тобто темою народної мрії. Тим-то й перша українська народна опера — «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського присвячена козаччині. Тому центральне місце посідає вона в творчості Тараса Шевченка й Миколи Гоголя.

А поява «Кобзаря», «Тараса Бульби», «Запорожця за Дунаєм» були знаменними віхами у культурному житті всіх прогресивних сил царської Росії, а відтак ставали віхами українського національного руху, програму якого сформували учасники Кирило-Мефодіївського братства.

Так сталося, що злетом своїм український національний рух мусить багато в чому завдячувати насамперед Галичині. Згадаймо. Під впливом революцій 1848 року в Європі, в тім числі й у Австро-Угорщині, першими на нинішній території СРСР піднялися на маніфестації жителі саме цього краю, а також Буковини та Закарпаття. Тут набагато раніше, ніж у Росії, було скасоване кріпацтво (відповідно — раніше, ніж на Лівобережній Україні). Після того, як з'явився на світ горезвісний валуївський закон про те, що українська мова «не існувала, не існує і не може існувати», центр українського громадського поступу надовго розташувався у Львові, де такої заборони не було. Тоді ж, як пам'ятаєте, тут виникло Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, яке згуртувало всі прогресивні українські і наукові, і політичні, і культурницькі сили. Саме цим і пояснюється, що переважна більшість пісень-гімнів народилася саме у Західній Україні.

Першим українським гімном, який народився у революційному 1848 році й уособив для українців їхнє прагнення, як і всіх націй Європи, до свободи, був твір Івана Гушалевича — 1823-1903 — (мелодію пізніше аранжував Денис Січинський) «Мир вам, браття». Найвідомішим твором Гушалевича є мелодрама «Підгіряни» з музикою Михайла Вербицького (1815—1870) — одного з перших професіональних композиторів Західної України. Завдяки музиці, відзначали театральні рецензенти, ця п'єса десятки років трималася в репертуарі українських труп Галичини й Подніпрянської України. Та найбільшої слави зажив автор саме за пісню, що стала гімном.

«...Його перший виступ був, справді, тріумфом,— писав Іван Франко. — Постала ся пісня, що сталося 1848 року, немов девізом русинів, їх національним гімном, здобула собі відразу широку популярність, була навіть окремою карткою видана і роздана в Празі руською делегацією на слов'янський з'їзд іншим представникам слов'янства».

Разом руки собі даймо
І як браття, ся любім.
Одні другим помагаймо,
До одної цілі йдім!

Це — рядки з пісні. Іван Франко схарактеризував їх так:

«Оце писав руський поет у цвітні чи в початку мая 1848 року, в пору, коли весь світ кипів і хвилювався, коли кожний день приносив новини про революції, перевороти та розрухи, коли селянство завдяки не мирові, а революційним бурям входило в нову фазу свого життя».

І далі:

«Що то за секрет був у тім вірші, що він від першого разу трафив до серця галицьким русинам і зробився на довгі роки, на цілі десятиліття їх національним гімном, майже аж до появи «Який-то вітер шумно грає» та «Не пора».

Франко відповів на це запитання, вказавши, що поет, «опинившись серед бурі 1848 року, оказався навіть віщуном», бо створив хоч і недосконалий, проте щирий вірш, який закликав українців до єднання й борні за високу мету.

Однак після появи Франкових пісень-гімнів «Який-то вітер шумно грає», а особливо ж «Не пора», твір Івана Гушалевича звучить все рідше. Як власне й пісня «Який-то вітер шумно грає». Зате пісня-гімн «Не пора», музику якої скомпонував Денис Січинський (1865-1909), одразу ж набула популярності.

До слова, геній Івана Франка (1856-1916) ще на зламі століть передрікав, що у боротьбі за волю і свободу виникатимуть непорозуміння між окремими групами населення України і закликав до єдності. Це досить актуально звучить і сьогодні. Звернімо увагу:

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор.
Хай пропаде незгоди проклята мара —
Під Украйни єднаймось прапор.

Чи не актуальний заклик у дні, коли точаться суперечки греко-католиків та православних за храми, хіба не актуально, коли звучать заклики деяких войовничих мітингантів братися до зброї?

Декларативно близький до гімну «Не пора» інший — твір поета Гаврила Гордого (1882-1917) та композитора Йосипа (Осипа) Кишакевича (1872-1953) «Не плакати нам». Ті ж, що й у Франка, закиди у бік ляхів та москалів, той же заклик боротися за вільну Україну... Щоправда, народні маси поет «окозачує», наголошуючи на споконвічному вільнолюбстві українського народу. Проте порівняно з віршами Івана Франка текст у Гаврила Гордого еклектичний, примітивний, навіть просто невправний.

Однак не хотів би обмежитися лише такою короткою характеристикою. Насамперед тому, що вживання слова «козак», мабуть, вимагає пояснення. Повторюю: згідно з визначенням Миколи Костомарова «козак» — то вільна людина. Тому ж це слово взяв на озброєння Гаврило Гордий — буковинський український діяч і журналіст, котрий редагував у Чернівцях політичний часопис «Буковина» та ілюстрований тижневик «Народний голос».

Осип Кишакевич — галицький український композитор та диригент, був одним із засновників співочого товариства «Боян», що діяло в багатьох містах Західної України. Крім кантат на вшанування пам'яті Тараса Шевченка та Лесі Українки, він створив чимало церковних наспівів. Власне, й на мелодиці гімну «Не плакати нам» позначилися закони духовної музики: роздвоєння мелодії на кварт- і секстакорди, опускання тенорової партії з шостого ступеня на унісон з баритоном і т. д. Тому гімн, маючи зовні маршовий ритм, має мінорне, а не мажорне, себто бадьоре забарвлення.

Однак, незважаючи на похибки у тексті і музиці, твір дожив навіть до двадцятих років нашого століття.

Особно стоять пісні-гімни «Я русин був», «За тебе, Україно» і «Для України живем».

Перший належить перу закарпатського українського педагога, письменника і громадського діяча Олександра Духновича (1803-1865). Літературознавець І. Пільгук у передмові до колективної збірки «Письменники Західної України 30-50 років XIX століття» вказував:

«Його патріотичні вірші пройняті любов'ю до народу. Тому широкого визнання набули рядки його поезії «Вручаніє». Поезії, короткий варіант якої став піснею-гімном. На жаль, автор музики поки що невідомий. Як і іншої пісні-гімну цього ж поета — «Подкарпатські русини». Судячи зі стилю віршописання, автор походив з лемківської родини, адже лемки й нині звуть себе русинами, а мову — русинською. Русинами ж називали себе й українці, що свого часу емігрували переважно із Закарпаття до Хорватії.

Ще одне. Пісня «Я русин був» стосується як жителя Підкарпаття, так і емігранта, котрий тужить за рідною домівкою. Адже цей гімн — то клятва ніколи не відцуратися свого коріння, куди б не завела людину лиха доля, у якому краю, у яких би злигоднях вона не поневірялася.

Дві інші пісні-гімни цієї групи — суто емігрантські. Твори, що виконувалися людьми, гнаними недолею з батьківщини. До слова, наступного року ми відзначатимемо 100-річчя від початку еміграції українців до Канади.

Перші заробітчани з нашої території, як відомо, виїздили в Європу, Канаду і США, свято вірячи, що вітчиною нова земля стане для них тимчасово. Тому на своїх зібраннях гуртом співали пісні-гімни про швидке своє повернення на землю батьків. А в цих піснях бриніла надія: їхні мозолясті руки знадобляться неньці-Україні.

До того ж, відірвані од рідної домівки та землі, яку уособлювало здавен для кожного українця славетне козацтво, вони жили минулим свого краю, підносили в абсолют його, забуваючи при тому, що вороття козацьких часів уже неможливе. Та хіба ж міг збагнути це людський дух? Та хіба ж міг він змиритися з цим? Хіба могла змиритися з цим мрія? І люди вкладали, можливо, не зовсім зрозумілі нам, сьогоднішнім, думи-мрії у пісні. Пісні, що ставали гімнами. Тож ними

завжди завершувалися дружні земляцькі зібрання.

Твір «За тебе, Україно» написав Василь Шурат (1871-1948) — уродженець Львівщини, вихованець Віденського університету, котрий довго працював за межами України. Як відомо, свого часу в Празі, Відні та Кракові діяли українські земляцтва. Власне, як і в Петербурзі, що й привело туди Тараса Шевченка, Марко Вовчка, Миколу Гоголя та інших діячів української культури. Тож можна припустити, що текст пісні, що стала невдовзі гімном емігрантів, Василь Шурат написав під впливом ностальгічних вечірок, де збиралися студентство, артисти, літератори та художники — вихідці з України. Усвідомлення лихої долі, що спіткала українців, спонукало емігрантів до співпереживання.

Вставай лиш, вітчино, вставай,
І нас клич, Україно,
Ми здивуєм наш заморський край
У слушную годину.

Емігранти не тільки декларували свою допомогу, вони й діяли, хоч і не найкращими методами. Історії відомий факт, що Мирослав Січинський, до слова, онук Юхима Січинського — історика й археолога, члена Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка — вбив 1908 року графа Андрія Потоцького у Львові за згубну щодо українців політику. Вбивцю засудили на 20 років ув'язнення. Та емісари, надіслані емігрантами з американського континенту, визволили Мирослава Січинського із Станіславської в'язниці, допомогли дістатися Швеції, а потім — Сполучених Штатів Америки. Там Січинський став одним з активних діячів українського прогресивного руху.

Музику емігрантських пісень-гімнів «За тебе, Україно», а також і «Для України живем» скомпонував один з патріархів нашої музики, чию творчість, здається мені, вивчають і пропагують недостатньо,— Станіслав Людкевич (1879-1979). На жаль, про автора поезії «Для України живем» не знайшов у доступних мені довідниках жодного рядка. Про Василя Шурата додам ще таке: працював він у багатьох польських та українських виданнях, 1939 року очолив Львівське відділення Спілки письменників України, був професором Львівського державного університету.

Під час фестивалю «Червона рута», що відбувся у вересні минулого року в Чернівцях, я спілкувався з молодою генерацією (третє і четверте покоління тих, хто співав гімни «Для тебе, Україно» і «Для України живем») емігрантів. Проте ніхто з них згаданих пісень-гімнів не знає.

Осібно серед пісень-гімнів стоїть ораторія-гімн Юрія Федьковича (музика засновника львівського видавництва «Бібліотека музикальна» Остапа Нижанківського) «Нова Січ». Твір приваблює своєю гуманістичною спрямованістю, адже автори певні, що нову Січ, яку збудує навіки український народ, нікому вже не здолати, «бо ми будем будувати правдов та просвітов». Січ тут є символом вільної квітучої України, народ якої знає всю правду про свою історію — і позитивні, і негативні її сторони,— тому він твердо стоїть на землі. Адже лише правда дає народові силу для нового злету.

Керуючись правдою, я й розповів бодай коротко про родовід українських пісень-гімнів.

З числа українських пісень-гімнів, що вважалися не тільки революційними, а й національними, звучать сьогодні не викликаючи заперечень, «Заповіт» і «Вічний революціонер»[1].

Текст «Заповіту» Тарас Шевченко (1814-1861) написав у Переяславі, коли, занедужавши, лікувався в родині свого приятеля по Петербургу Андрія Козачковського. Поет почувався так кепсько, що не на жарт замислився: «Я ще так мало зробив для свого народу. Яке ж буде моє останнє слово до людей?»

Після публікації тексту простих трударів, котрих замучила панщина, особливо привабили рядки: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і вражою, злою кров'ю волю окропіте!» Тому композитори одразу ж почали створювати музику на вірші поета. Першими це зробили Микола Лисенко та Михайло Вербицький. Проте найвдалішою виявилася музика полтавського вчителя Гордія Гладкого (1849-1894). Саме ця пісня, другий куплет якої кликав на борню з поневолювачами, стала національним гімном. Набувши популярності під час відзначення 100-ліття від дня народження Шевченка, пісня в перші роки Радянської влади, як і «Інтернаціонал», виконувалась на всіх концертах, на багатьох урочистостях.

Павло Тичина, котрий мандрував 1920 року з мистецьким колективом, написав щоденник-повість «Подорож з капелою К. Г. Стеценка», у якій, зокрема, засвідчив той історичний факт, що «Заповіт» Тараса Шевченка — Гордія Гладкого виконувався як український гімн. Пісню, як правило, виконували перед «Інтернаціоналом».

«До речі, про гімни,— зазначає Павло Тичина. — Якраз скінчили «Заповіт», і вся зала слухає «Інтернаціонал».

А далі засвідчує, як прості маси сприймали пісню-гімн:

[1] Тексти цих творів не подаємо, вони — загальновідомі.

«Нарешті, Кирило Григорович каже:
— «Заповіт» Тараса Шевченка.
Вся зала встає».

Та справжнім революційним, а водночас і національним україномовним гімном став «Вічний революціонер» Івана Франка та Миколи Лисенка. Необхідно відзначити, що завдяки генієві Франка пісня народилася за чверть століття до першої російської революції, як гімн-передбачення.

Вірш написано під час ув'язнення Івана Франка в місті Коломиї на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина), куди поета було кинуто навесні 1880 року. Річ у тім, що в селі Москалівці, поблизу Косова, власті заарештували братів Фокшеїв, котрі відмовилися сплачувати податок та ще й вчинили замах на війта. При обшуку у них знайшли твори Михайла Драгоманова, Михайла Павлика та Івана Франка. Тож поета, котрий добувався в село Нижній Березів, також заарештували. Тут, у коломийській в'язниці, де Іван Франко перебував протягом трьох місяців, і народилися слова «Вічного революціонера». Музику ж скомпонував напередодні революції 1905 року Микола Лисенко, охоплений, як і вся прогресивна інтелігенція, революційним ентузіазмом.

Ось і підійшов я до багатостраждальної пісні-гімну, тієї, що викликала й викликає нині нападки — твору Павла Чубинського (1839-1884) та Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна», про що, зокрема, засвідчив і виступ О. Федорова в газеті «Правда Украины».

Що ж ворожого, себто буржуазно-націоналістичного дехто вбачає у рядках цього твору? «Ще не вмерла Україна...» Так, не вмерла і не вмре, поки живий український народ і його мова. «Запанує і ми, браття, у рідній сторонці...»

«Запанує» розумію так: нарешті, станемо господарями в своїй республіці, своєму місті, у своїй оселі. «І покажем, що ми, браття, козацького роду...» Так, ми справді вільні люди,— це давно визнав навіть Микола Костомаров.

До композитора, як мовиться, претензій немає, він — відомий український митець, хоровий диригент і музичний діяч. А от до поета... Українська Радянська Енциклопедія дає йому таку характеристику: «український і російський етнограф і фольклорист ліберально-буржуазного напряму. З дворян...» Так, Павло Чубинський народився на хуторі, котрий увійшов до складу міста, поблизу Борисполя на Київщині. Закінчивши юридичний факультет Петербурзького університету, працював у столиці, захоплювався, як свідчить та ж УРЕ, українофільською діяльністю, за що й поплатився: цілих сім років «позбувався українофільства» на засланні в Архангельську.

Саме там, на засланні, 1863 року, народився в поета вірш «Ще не вмерла Україна». Можна припустити, що рядки поезії, яка стала піснею-гімном, були криком душі засланника, коли його збуджений неволею розум волав-закликав: «Ще не вмер я, ще не вмер... Ще не вмерла Україна, за яку страждаю...»

У чому ж секрет довголіття пісні-гімну Павла Чубинського та Михайла Вербицького? Не треба бути пророком, щоб, прочитавши поетичні рядки, побачити: вірш «Ще не вмерла Україна» передає національні устремління народу середини минулого століття. Не революційні (для неї ще не було підгрунтя), не демократичні (царат на той час лиш учора скасував кріпацтво, а серед простолюдина ще популярною була наївна віра, що свій пан кращий, ніж чужий), а саме національні.

Придивімося уважно. Від твердження, що Україна, попри всілякі утиски як з боку царату, так і з боку шляхетської Польщі та войовничої Австро-Угорщини, не вмерла, поет приходить до заклику стати до бою всією громадою — від Сяну до Дону — за визволення українських земель від кривдників, і все це заради того, щоб українська слава стала поміж народами, тобто: щоб Україна піднеслася, як рівня, поміж іншими народами світу.

Автори пісенника, виданого в Австралії, твердять, ніби цей гімн 1917 року було проголошено державним. Проте львівський історик Б. Якимович (публікація в журналі «Пам'ятки України», № 3 за 1989 рік) доводить, що ні УНР, ні ЗУНР жодним актом не проголошували пісню державним гімном. ОУН же взагалі негативно ставилась до цього твору, мала свій гімн «Зродились ми великої години». Додаткових даних про пісню «Ще не вмерла Україна», окрім вказаних вище, мені віднайти ні в пресі за 1917 рік, ні в інших доступних джерелах знайти не вдалося. Певен, їх не має і кореспондент «Правды Украины». Тож на якій підставі він і його редакційний колектив оголосив пісню буржуазним націоналістичним гімном?

19 жовтня минулого року в Києві відбулися установчі збори, на яких учені Академії наук УРСР, університетів та пединститутів, представники творчих спілок, культурно-громадських закладів проголосили утворення Республіканської асоціації українознавців. Учасники тих зборів з величезною зацікавленістю заслухали з уст академіка В. М. Русанівського аналітичний матеріал «Головні особ-

ливості розвитку української культури», підготовлений групою вчених-культурологів нашої республіки спеціально для установчих зборів.

З огляду на історичні обставини і тенденції розвитку, вчені, зокрема, зазначили:

«Трагізм феномена української культури полягає у тому, що в давні часи вона двічі втрачала свою духовну еліту: під час шляхетсько-польської експансії у XIV столітті (полонізація українського боярства) і в період поступової ліквідації автономії Лівобережної України у XVIII столітті (русифікація української шляхти). Кожного разу ця втрата хоч і не вела до цілковитого зруйнування традиційної української культури — надто сильні були народні джерела,— але все ж відсувала її на задній план, принижувала, спричиняла появу рис вторинності, провінційності».

І далі:

«У пожовтневий час українське мистецтво виявляє такі перспективні тенденції, які дають підстави говорити про початок нового піднесення. Поряд з активною участю в революційних процесах, що відбувалися в країні, всебічно реалізується осягнення і засвоєння мистецької спадщини народу. Ведеться енергійна робота щодо консолідації культурних сил нації. Стрімко розвивається наука. Але вже в 30-ті роки українська культура зазначає третього приниження. В часи сталінщини і брежнєвського застою її знову заганяють у глухий кут провінційності».

Тож чи можливе четверте відродження української культури?

Можливе. Це засвідчує наш перебудовний час з його нестримним зростанням народної активності. Свідченням цієї активності є, зокрема, й те, що ми даємо правдиві знання про ті чи інші події нашої історії, правду й про пісні-гімни. У питанні про те, якими за устроєм були Західно-Українська Народна і Українська Народна Республіки — буржуазними, буржуазно-націоналістичними чи соціалістичними — слово належить історикам, котрі на основі нових досліджень повинні уточнити чи переглянути це визначення. Я ж коротко спробував дослідити біографії пісень, котрі свого часу вважалися національними гімнами. Звичайно, тема цим не вичерпується. Вона потребує подальшого вивчення. Ми повинні разом дослідити і гласно розкрити всю правду про наше минуле, разом, спільно визначити, що з надбань культури минулого узяти до вжитку, а що відкинути.

Іван ЛЕПША.

НОВА СІЧ

Слова Ю. ФЕДЬКОВИЧА
Музика О. НИЖАНКІВСЬКОГО

Нам нічого журитися —
Усе гаразд буде.
Ще не вмерла Україна,
Не задавлять люде.
Не задавлять «добрі» люде
Давню славу непорочну,
Нашу давню славу.
Хоч нам орда татарськая
Січ розруйнувала,
І бунчуки нам забрала —
Усе гаразд буде.
Ми нову Січ збудуємо
Та у наших грудях.
Ми таку Січ побудуєм,
Щоб не зруйнували.
Ні та орда татарськая,
Ні татарські діти.
Бо ми будем будувати
Правдов та просвітов.
Бо ми будем будувати
Правдов та просвітов.

ДЛЯ УКРАЇНИ ЖИВЕМ

Другий гімн
американських
українців

Слова О. ГРИЦАЯ
Музика С. ЛЮДКЕВИЧА

Гей за морем, за широким
Разом нас судьба звела.
Край далекий на чужині
Нам за вітчину дала.
Але ми, козацькі діти,
Тямим предків-козаків,
Понад море, над широке
Кличем до своїх братів.

ПРИСПІВ:

Як прийдеться стати разом,
Ми в Україну підем,
Бо для неї лиш на світі —
Для України живем.

Хоч за морем ми далеко.
В нас живе ще рідний дух.
Горді мрії він леліє,
Над козацький лине луг.
Там престол нам зеленіє,
Встануть нам нові князі.
Ще добудемо ми славу,
Як у бій підемо всі.

ПРИСПІВ:

Ми українці до скону,
В нас є сила козаків,
Не розлучать нас ні море,
Ні межі чужих країв.
Сонце всюди нам принесе
Подих нашої землі,
Клич її ми все почуєм
І за морем, в чужині.

ПРИСПІВ

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Слова П. ЧУБИНСЬКОГО
Музика М. ВЕРБИЦЬКОГО

Ще не вмерла Україна,
і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки,
як роса на сонці,
Запанує і ми, браття,
у рідній сторонці.

ПРИСПІВ:

Душу тіло ми положим
За нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Станем, браття, в бій кривавий
від Сяну до Дону,
В рідним краю панувати не дамо нікому.
Чорне море ще всміхнеться
дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.

ПРИСПІВ:

А завзяттє, праця щира
свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні
пісня гучна розляже.
За Карпати відоб'ється,
згомонить степами,
Українська слава
стане поміж народами.

ПРИСПІВ

НЕ ПЛАКАТИ НАМ

Слова Г. ГОРДОГО
Музика Й. КИШАКЕВИЧА

Не плакати нам, і сльози не лить.
Не нам, козакам, те діло робить.
Хай плачуть ляхи, хай плаче москаль,
Здіймаймось вгору, летімо
у даль. — ДВІЧІ.
Не нам вже просить, не є ми раби,
Не нам вже тужить, ми вільні сини.
Гей скоро у бій, гей скоро ідім,
Вкраїну вільную
ми знову здвигнім. — ДВІЧІ.
Гей скоро вперед, за народ, сім'ю.
Хай пташий той лет здійме нас вгору.
До бою, брати, соколом летім,
Вкраїну вільную
ми знову здвигнім. — ДВІЧІ.

Я РУСИН БУВ

Слова О. ДУХНОВИЧА

Я русин бил, єсмь і буду,
Я родився русином.
Чесний мій рід не забуду
Останусь его сином.

Русин бил мій отець, мати,
Руськая вся родина.
Русини сестри і брати
І широка дружина.
Я русин бил, єсмь і буду,
Я родився русином.
Чесний мій рід не забуду,
Останусь его сином.

ЗА ТЕБЕ, УКРАЇНО

Перший гімн
американських
українців
Слова В. ШУРАТА
Музика С. ЛЮДКЕВИЧА

Далека ти, а близька нам,
Кохана вітчино.
Як сонце з неба твоїм ланам,
Ти світиш нам в одно.
Світи нам, вітчино, світи,
Кохана Україно,
Щоб знали ми, куди нам йти
У слушную годину.

ПРИСПІВ:

У бій! У бій!
За світлий прапор твій,
За тебе, Україно!
За тебе, Україно!
Як птахи ті, що їх пожар
Погнав з-під рідних стріх,
На перший поклик, хоча з-під хмар,
Ми злинемо до них.
Поклич нас, вітчино, поклич,
Кохана Україно,
Ми злетимо, як козацтво у Січ,
У слушную годину.

ПРИСПІВ:

Не даром ми тепер живем
У вітчині свобод,
Ми знати будем, як без ярем
Живе простий народ.
Вставай лиш, вітчино, вставай,
І нас клич, Україно,
Ми здивуєм заморський наш край
У слушную годину.

ПРИСПІВ

МИР ВАМ, БРАТТЯ!

Давній
галицько-український
гімн
Слова І. ГУШАЛЕВИЧА
Музика Д. СІЧИНСЬКОГО

Мир вам, браття, всі приносим,
Мир — то наших вітців знак.
Миру з неба всі ми просим:
Чи багатий, чи бідняк.

ПРИСПІВ:

Разом руки собі даймо
І, як браття, ся любім.
Одні другим помагаймо,
До одної цілі йдім!

І рознесем пісню новую
Гей далеко, в чужину.
І свободу молодую
Повітаєм, як весну.

ПРИСПІВ

141-ШЕ ЗАСІДАННЯ

На перехресті думок

З досьє архіваріуса

Чеський винахідник Карел Дрбал свого часу досліджував піраміди фараонів у Єгипті. І помітив (до речі, одним із перших), що дрібні тварини, які випадково опинилися в лабіринтах піраміди Хеопса й загинули, не розклалися, а перетворилися на справжнісінькі мумії.

Карел Дрбал — людина допитлива — не дав згаснути першому спалахові здивування і зрозумів, що в похмурих лабіринтах пірамід інколи трапляються справжні дива. Так, наприклад, залишені продукти, скажімо, риба чи м'ясо, не псуються, а лише висихають, розчинна кава набуває смаку натуральної, а потьмянілі ювелірні вироби після перебування в підземних лабіринтах починають вигравати на сонці дивовижним блиском.

Та що там ювелірні вироби!.. Одного разу Дрбалу спало на думку вимити голову водою, яка кілька діб простояла в череві піраміди, і він відчув, що помолодшав на кілька років: за кілька годин у Карела повністю зникла сивина.

Після низки досліджень чеський винахідник замислився: яку ж таємницю оберігають піраміди? І чим вони є насправді — унікальними пам'ятками марнославству фараонів чи дивовижними трансформаторами часу?

«За»

Можна! На нашу думку, наведених фактів цілком достатньо, щоб навіть не розпочинати дискусію. Адже все й так зрозуміло: харчові продукти не псуються, вода не зацвітає, сивина зникає — це може статися лише за однієї умови — якщо зупиниться час!

Дехто зауважить: коли в основу гіпотези покласти твердження прихильників аргументів «за», досить легко буде уявити, що людина залишившись у лабіринті на кілька діб, повернеться... дитиною. Мовляв, коли піраміда не лише зупиняє час, а й повертає його у зворотному напрямі, то можна повернути прожиті роки, ба навіть вирушити на побачення з

Аргументи

«Проти»

І буде дуже прикро, якщо подібний прогноз здійсниться. Бо цей факт яскраво засвідчить — вірус неуцтва має жахливу вірулентність і зростає на будь-якому грунті. Згадаймо стародавню мудрість: «У ту саму річку не увійдеш двічі». В такій образній формі втілено істину: час не стоїть на місці, його не можна уповільнити, а повернути назад — і поготів.

Подивимось тепер під цим кутом на події, про які оповів шановний Архіваріус. На перший погляд, вони і справді неймовірні. Але... Продукти не псуються? Ну, то й що? Мабуть, у лабіринтах низька вологість повітря. Змінюється смак розчинної кави? Надто суб'єктивна характеристика, щоб

юністю. Очевидно, у когось подібне твердження викликає усмішку, можливо, хтось скептично зниже плечима. А от подружжя Шиманських, що живе у Вроцлаві, до подібних фактів поставиться абсолютно серйозно. Річ у тім, що Шиманські побудували на своєму подвір'ї піраміду із соснових дощок (основа 4,3 м, висота — 2,78 м) і не без користі для себе щодня проводять в ній майже чверть години. Результат? Просто вражає! На думку Шиманських, це знімає стреси, стимулює мислення, приплив життєвих сил. От вам і замкнений простір! Не такий він, мабуть, і простий, якщо 15 хвилин перебування в піраміді вистачає для того, щоб відчути себе новонародженим.

І це ще не все. Якось у книзі «Таємниці стародавніх знань» йшлося про дивовижний пристрій, що подовжує у кілька разів життя звичайного леза для гоління — піраміда, склеєна з картону. Відверто кажучи, підстави для сумнівів були: хіба освічена людина повірить у таку нісенітницю? Але перегодом, після експериментів, проведених у домашніх умовах, прийшло розуміння: це не обман. Леза й справді ставали «новими». З'ясувалося, що подібний ефект (він поки що не має назви) детально дослідив Карел Дрбал. Він, до речі, одержав і патент на спосіб заточування лез у мініатюрній «піраміді Хеопса». Дрбал також встановив, що ефект залежить від властивостей матеріалу, з якого виготовлено піраміду. Найкраще точильний верстат діє, коли піраміду зроблено з діелектрика. А втім, переконайтеся самі.

можна було покласти її в основу якихось серйозних висновків. Щодо розповіді про сивину, яка буцімто зникає після миття голови «пірамідальною» водою, то це, певно, просто нісенітниця. Сивина рідко спричиняється хворобами шкіри, а на глибинні процеси, що відбуваються на гормональному рівні, вода з пірамід так швидко вплинути навряд чи здатна.

Тепер про головне. Прихильникам аргументів «за» запраглося довести, що саме форма піраміди приховує щось містичне, що вона, мовляв, створює такий замкнений простір, який сам по собі є генератором дивовижних флюїдів. Це набір слів, за якими жодного серйозного факту.

Людина будує на подвір'ї дерев'яну піраміду. Такий собі курінь у стилі Корбюзьє. Сусіди, звичайно, дивуються, але мовчать — очікують. Бо думають, що то літня кухня. Аж ні. Власники ділянки по черзі заходять до куреня, перебувають в ньому близько чверті години і повертаються веселими та усміхненими. Ну, що тут підказує уява?.. Щоправда, сусіди не підозрюють, що посеред куреня стоїть звичайнісіньке ліжко, і що господарі, лягаючи у нього, знімають стреси, нормалізують тиск, а головне, заспокоюють нерви. Скажіть відверто: протягом дня вам часто випадає полежати 15 хвилин, не думаючи про свої щоденні турботи? А ви спробуйте. Ефект буде не менший!

Що найбільше полюбляють фантасти, так це подорожувати у просторі й часі. Заманулося створити фантастичну ситуацію — зупини час. А ще краще — примусь його рухатися у зворотному напрямі. Тут на тебе одразу чекають кілька несподіванок. По-перше, прогулянка у минуле. По-друге, герої помолодшають, а це створить кумедні ситуації. По-третє, є підстави порозмовляти про швидкоплинність часу, а, можливо, навіть, і вдатися до філософських узагальнень.

Для мандрівок у часі, як правило, користуються машинами часу. Це досить своєрідні пристрої, конструкція яких відома лише авторам фантастичних романів, і яка, за всіма ознаками, не може бути відтворена у реальному житті. Використати замість машини часу піраміду Хеопса, на нашу думку, не наважився ніхто навіть з фантастів. Правда, німецький письменник Гюнтер Штайн побудував машину часу у вигляді тетраедра. Але з пірамідою Хеопса тетраедр має мало спільного, хіба що геометрію поверхні: «...Така форма дає змогу «Атаксу» (назва корабля) без перешкод переходити з одного виміру в інший. Ось чому ти відчуваєш це дивне полегшення: ми долаємо часовий бар'єр...»

Що ж до справжньої піраміди, то експериментувати з нею у фантастичних творах ніхто не наважувався напевно тому, що вона — не фантазія, а справжнісінька реальність!

Коментар «Гіперболоїда»

А невже не можна обійтися без коментарів? Думки прихильників аргументів «за» і аргументів «проти» цього разу розійшлися настільки, що знайти шляхи для їхнього примирення просто неможливо. Зате можемо переконатися, що проблема, окреслена учасниками розмови, настільки серйозна, що від неї не відмахнешся. Факти, як кажуть слідчі, мали місце. Отже, треба шукати пояснення. Всім допитливим нагадаємо, що не лише лабіринти піраміди Хеопса, а й її розміри приховують багато загадкового. Наприклад, знаючи їх (висота піраміди 146,59 м, довжина основи 230,35 м, і кут нахилу 51°52″) можна дістати число «пі», відстань від Землі до Сонця і Місяця, а також середню щільність Землі. Відомо також, що в піраміді існують три зони: перша знаходиться на одну третину висоти від основи, друга — нейтральна, і, нарешті, остання — третина до вершини. На думку деяких експериментаторів, оздоровчий вплив справляє лише ця зона. А втім, це лише гіпотеза, про яку не згадали ні прихильники аргументів «за», ні прихильники аргументів «проти». Можливо, світло на таємницю пощастить пролити комусь із вас. Тож будемо раді дізнатися про результати ваших експериментів.

Очевидне — неймовірне

про скорпіонів

У народі побутує чимало вигадок про скорпіонів. Розповідають, ніби ці тварини під час смертельної небезпеки «накладають на себе руки». Якщо розчистити невеличкий майданчик, йдеться в одній вигадці, і обкласти його гарячим вугіллям, а в центр примістити скорпіона, то він, здійнявши вгору отруйного хвоста, кинеться шукати порятунку. А не знайшовши виходу з вогненного кільця, вб'є себе своєю страшною зброєю.

Чи так насправді? Ми знаємо, що скорпіони часто зчиняють між собою бійки. Але їхні отруйні голки не пробивають твердого панцира і ковзають по ньому, як стріли по латах. Яке ж тут може бути самогубство?! До речі, у світі тварин таке й не спостерігається. Окрім того, не на користь цієї байки свідчить і такий дослід. У десятка скорпіонів, приспаних хлороформом, відрізують жала разом з отруйними залозами і розмелюють їх. Краплинку настою на цьому «мливі» впорскують комасі. Вона одразу ж гине. А як реагує на свою отруту скорпіон? Виявляється, вона не діє на нього навіть у великих дозах. В такому разі, чому ж гине у вогненному кільці скорпіон? Виявляється, від теплового удару.

1. Що, на вашу думку, має більшу вагу?
   Жовток, білок, шкаралупа.
2. Що вимірюють анемометром?
   Вагу, вологість, швидкість повітря.
3. У якому виді спорту олімпієць може здобути найбільшу кількість винагород?
   У біатлоні, бобслеї, гімнастиці.
4. Який овоч прийшов у Європу з Перу?
   Кукурудза, соняшник, картопля.
5. Яку з перелічених мов не прийнято як робочу мову в ООН?
   Китайську, грецьку, іспанську.
6. Під час якої війни прославилась Флоренс Найтінгейл?
   Під час Кримської війни, війни з бурами, під час другої світової війни.
7. Який народ у стародавні часи обожнював котів?
   Араби, єгиптяни, ассірійці.
8. У якому році в Америці здійснено перший політ на повітряній кулі?
   У 1793 р., 1813 р., 1901 р.
9. У якій країні народилася румба?
   В Іспанії, Бразилії, на Кубі.

Відповіді на запитання «Гіперболоїда» див. на стор. 87.

З глибини століть

або Хто й коли заселив Америку?

Це питання постало ще тоді, коли людство усвідомило приголомшливу істину — Колумб відкрив не Індію, а невідомий величезний світ. Усі спроби знайти «людину американську», пітекантропа чи неандертальця, від якого походили мешканці Нового Світу, зазнали краху. Америка не є батьківщиною «людини розумної» — такий висновок сучасної науки. Людина прийшла сюди із Старого Світу...

Коли? Археологічні знахідки дають можливість встановити, що перше відкриття Америки сталося за сивої давнини. 30 тисяч, а можливо, й більше років тому первісні колумби потрапили на американський континент. Звідки? Ймовірно, з Азії.

Чукотку від Аляски відділяє Берінгова протока, ширина її якихось 90 кілометрів. Але ж у віддалені від нас часи вся Північно-Східна Азія була вкрита товстою кригою. Перші люди на Чукотці з'явилися дві-три тисячі років тому. Тим часом Новий Світ був заселений на багато тисячоліть раніше. Можливо, перші колумби потрапили до Америки з найпівденніших районів Азії? Але їх відділяють од Нового Світу величезні водні простори, здолати які людина палеоліту була явно не в змозі. Як же опинилися люди на американському континенті?

Берінгія — так називають геологи величезний сухопутний міст, який з'єднував береги Америки і Азії аж до останнього льодовикового періоду. Залишками його є Курильські, Алеутські, Командорські острови. Тепер Берінгією цікавляться не тільки геологи, а й археологи. Адже якраз цим мостом (можливо, він був не суцільним, а розділеним на острови, острівці, відстань між якими невелика), і потрапила, вважає більшість сучасних учених, людина з Азії, точніше, з районів Далекого Сходу, до Америки. На Курилах, Алеутських островах і в водах, що їх обмивають, можливо, знайдуть сліди перших поселенців Америки.

Логічний практикум

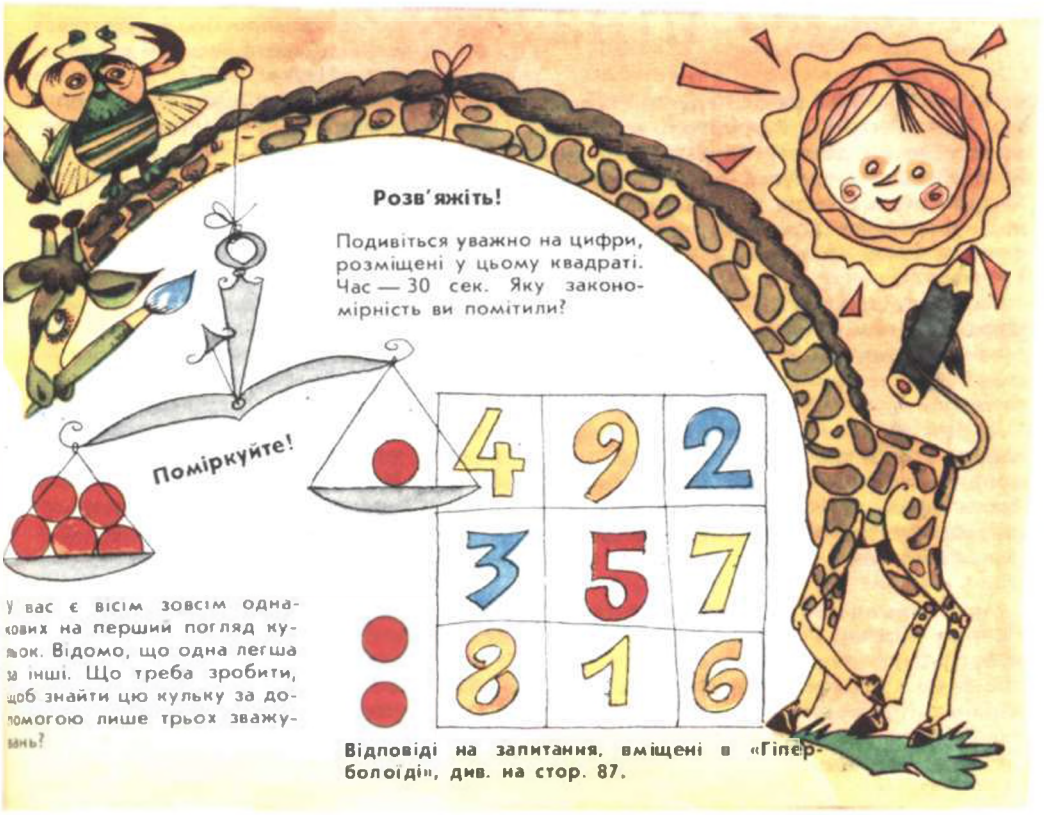

Відповіді на запитання, вміщені в «Гіперболоїді», див. на стор. 87.

Спочатку була піна

На початку 70-х років, будучи студентом університету в Вюрцбурзі, я обідав одного разу в дешевій їдальні. До мене несподівано звернувся чоловік трохи напідпитку, що сидів за сусіднім столиком, і назвався колишнім ченцем. Він раптом почав скаржитись на труднощі з вірою.

«Адже повинен бути бог,— стогнав він, хапаючись за мою руку. — Адже все має початок, хтось же підштовхнув перший атом! Цей хтось — бог. Він першопричина світу!»

Я був заскочений зненацька, проте одразу заперечив: «Якщо все має першопричину, то й бог повинен мати її». Проти такої логіки мій співрозмовник виявився безсилий, оскільки вона зводила нанівець його докази.

Мені пригадався цей випадок, коли я летів у Москву. Питання про виникнення буття було завжди не тільки центральною темою теології і філософії, а й головним у природничих науках. Правда, фізики, на відміну від теологів, не шукають нових доказів існування бога, а прагнуть зрозуміти, як виник світ, винятково з допомогою законів фізики.

Я вирушив у путь з Гамбурга, щоб зустрітися з двома молодими космологами — Андрієм Лінде з Фізичного інституту ім. П. М. Лебедєва і Олексієм Старобинським з Інституту теоретичної фізики ім. Л. Д. Ландау АН СРСР. Обидва вже кілька років працюють над проблемами космосу. До цього їх спонукали нові теорії про закони природи. Незадовго перед поїздкою до Москви я з тією ж метою відвідав Алана Гуса з Массачусетського технологічного інституту в США. Саме з його праці 1981 року розпочався новий етап у розвитку сучасної космології.

Сьогодні важко уявити собі який-небудь конгрес з астрофізики чи гравітації, де б не спалахували палкі суперечки про нові моделі виникнення Всесвіту. В усьому світі вчені переглядають свої уявлення, до того ж настільки радикально, як це було тільки 400 років тому, за часів Коперника. Тоді польський астроном, що служив каноніком, обгрунтував (не знаючи про ідею Арістарха Самоського, який жив за 1800 років до нього) геліоцентричну систему світу: замість Землі він поставив у центр Сонце.

«Другою коперниківською революцією» називають інколи найновіший переворот у космології. Я зустрівся з А. Лінде і О. Старобинським в редакції журналу «Наука в СССР». Обидва вчені вже впродовж кількох років з пристрастю працюють над головним питанням, яке хвилює людський дух,— походженням простору і часу, «миттю творення» Всесвіту.

Лише сучасній фізиці вдалося покласти край біблійним та іншим міфам про створення світу і зробити «Універсум» об'єктом вивчення. Від донаукових часів залишилися тільки такі поняття, як «Космос» — гармонійне ціле, і «порядок» — протилежність безструктурному «хаосові». Досьогодні поняття «Універсум» означає єдність, що охоплює різні, але якимось чином взаємопов'язані явища.

У 60-ті роки, коли обидва московські вчені ще ходили до школи, вже завершувалось формування сучасних уявлень про Всесвіт, які прийшли на зміну ньютонівській моделі. Основи цієї класичної стандартної моделі Всесвіту були розроблені спершу Альбертом Ейнштейном. У загальній теорії відносності, що з'явилася напередодні різдва 1915 року, він пояснив природу гравітації. Та коли вчений спробував побудувати на основі запропонованої теорії, в дусі ньютонівського середньовіччя, статичну модель Всесвіту,

З журналу «Наука в СССР». Друкується з деякими скороченнями.

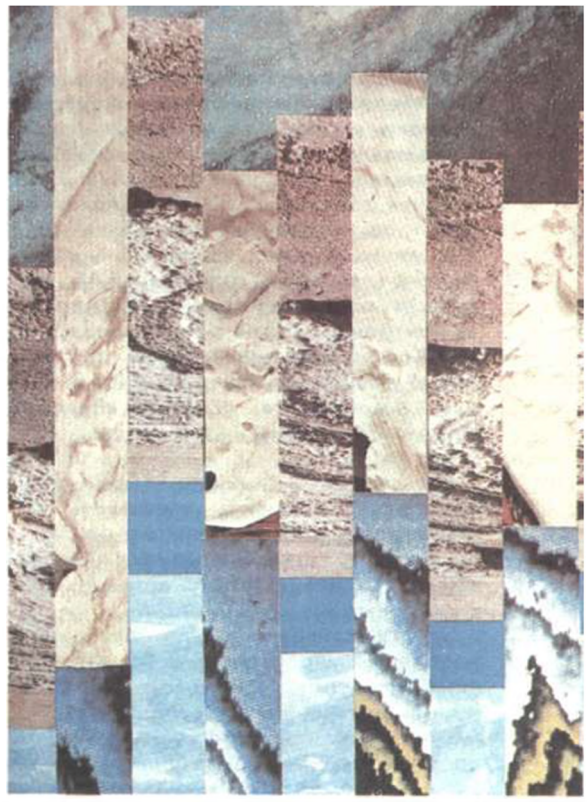

йому це не вдалося. Ейнштейн створив її пізніше з допомогою математичного трюку, який потім назвав «найбільшою помилкою свого життя» і про який дуже шкодував.

Вже в наступному десятилітті довелося повністю відмовитися від картини вічного, незмінного Космосу, яка усталилася протягом століть:

у 1922 році математик Олександр Фрідман (Петроградський університет) запропонував, спираючись на теорію тяжіння Ейнштейна, рівняння космосу, «що розширюється»;

в 1929 році астроном Едвін Хаббл зробив сенсаційне спостереження: всі сусідні з нашою галактики віддаляються від нас, мов після вибуху. Теорія і спостереження повністю збіглися. «Розбігання галактик» за Хабблом і модель Фрідмана, математично уточнена в 1935 році американськими вченими Х. П. Робертсоном і А. Г. Уолкером, являли собою астрономічний доказ того, що Космос невпинно розширюється і відстані між галактиками постійно збільшуються. Уявімо собі булку з ізюмом. Під час випікання всі ягідки віддаляються одна від одної, хоч кожна сама по собі перебуває в тісті «у спокої»; «з точки зору» кожної ізюмини решта віддаляється від неї.

Модель Фрідмана передала спостереження Хаббла математичною мовою: в ній брався за аксіому той факт, що у Всесвіті від самого початку всі точки і напрямки цілком рівноцінні, тобто Космос, мовою спеціалістів, є однорідним та ізотропним. Всесвіт Фрідмана, отже, не має ні центра, ні головного напрямку.

Незважаючи на цей епохальний успіх сучасної космології, виникли деякі фундаментальні питання. Хоча модель Фрідмана описувала глобальні властивості Всесвіту з великою точністю, вона не давала фізичного пояснення її розширення.

Всесвіт повинен був колись дістати первинний «поштовх» для «розбігання». Інакше загальне взаємне тяжіння давно спричинилося б до його стиснення і загибелі. Щоб успішно протидіяти тяжінню, мала існувати колись відштовхуюча сила, яка принаймні на частку секунди перевищила б силу гравітації і змусила Всесвіт розширюватись досьогодні. Однак у теорії тяжіння Ейнштейна немає ніякої вказівки на таку ефективну в космічних масштабах відштовхувальну силу.

Існує й друга загадка. З факту космічного розширення неминуче випливало таке: раніше Всесвіт був більш гарячий. Бо якщо сьогодні все розходиться, то раніше все було ближчим одне до одного. Виходить, подібно до повітря у повітряному насосі, яке нагрівається при стисканні, космічна матерія була гарячішою, ніж нині. Якщо подумки прокрутити цю картину назад, то галактики і зірки зближатимуться теоретично аж до якогось моменту, коли матерія нескінченно густа й гаряча. Безмежно зростала і швидкість розширення, коли простежувати ту саму картину в зворотному напрямку. Подібну ситуацію фізики називають «сингулярністю». Однак нескінченно великі величини для опису природних явищ фізично є абсурдні.

І все-таки залишалися запитання. Чому Всесвіт почав розширюватись від моменту виникнення? Адже ні надгарячий стан, ні тиск не можуть викликати розширення Космосу. Вчені вже довели: первісно спокійний Космос за будь-якого високого тиску одразу стиснувся б через силу тяжіння — жодного натяку на розширення! Аналогічною є й ситуація з температурою: рівняння Ейнштейна допускають, що в матерії не відбуваються ніякі випадкові рухи (саме вони є мірою температури). Отже, Космос міг би з таким само успіхом залишатися незмінно холодним на рівні абсолютного нуля — мінус 273°С.

У 30-ті роки ці питання ще не поставали. Спершу треба було зібрати докупи основні факти.

І от настав 1948 рік. Георгій Гамов з Вашінгтонського університету висловив сміливу думку. Колишній учень Фрідмана в Петрограді забажав дослідити

проблему походження хімічних елементів. Але цікавість привела його просто до колиски матерії, до виникнення світу. Спираючись на модель Фрідмана і відомі закони ядерної фізики, Г. Гамов висунув таке положення: на початковій стадії, за температур у мільярди градусів, виникли легкі елементи — важкий водень (дейтерій), гелій і літій — з первісної суміші ядерних частинок (протонів та нейтронів). Згідно з його розрахунками, Космос мав виповнитися тоді переважно електромагнітним випромінюванням. Народилося поняття «Великого вибуху» (Big Bang) — так назвали початок світу.

Від моменту виникнення цієї теорії з'явилася можливість визначити концентрацію у космосі таких елементів, як дейтерій та гелій. Розрахунки повністю збіглися з результатами астрономічних спостережень.

Ще важливішим було завбачення, зроблене співробітниками Гамова Ральфом Альфером і Робертом Херманом. Вони вважали, що і сьогодні в космосі можна виявити рештки гамовського гарячого «протовипромінювання», свого роду електромагнітне залишкове тепло.

Хоча вчені неодноразово уточнювали це передбачення (наприклад, у 1963 році А. Г. Дорошкевич та І. Д. Новиков, на той час співробітники Інституту прикладної математики АН СРСР у Москві), випромінювання відкрили тільки 1965 року Арно Пензіас і Роберт Вільсон з Лабораторії Белл. Воно дістало назву «космічне фонове (реліктове) випромінювання» і стало рішучим доказом на користь гарячої початкової фази в еволюції Космосу. Астрономам вдалося підрахувати, що випромінювання виникло на ранній стадії, коли Всесвіт охолонув приблизно до 4000°. У цей період первинний газ став раптом прозорим для реліктового випромінення, і воно безперешкодно поширювалось у Всесвіті аж до сьогоднішнього дня. Згідно з оцінками, вік Всесвіту становив тоді приблизно 300 000 років. Згодом це випромінювання охололо ще більше, до нинішнього значення 3°К, або — 270°С.

Спеціалістів не могло не вразити, як добре факт існування випромінювання узгоджувався з їхніми уявленнями про Космос. Куди б вони не спрямовували телескопи, реліктовий фон мав у всіх напрямках однакову температуру, тобто був ізотропним (незалежним від напрямку), як і випливало з моделі Фрідмана.

Цим і завершилося наприкінці 60-х років формування класичної стандартної моделі. Запитання, чи був узагалі Великий вибух, знімалося, отже, трьома аргументами:

хаббліське «розбігання» галактик доводило розширення Космосу, яке теоретично простежується у зворотному напрямку, до моменту утворення галактик, що відбулось мільйони років тому після Великого вибуху;

аналогічно можна реконструювати ще більш ранню фазу Всесвіту за фоновим космічним випромінюванням;

утворення у космосі легких елементів внаслідок ядерних реакцій свідчить, що в перші секунди випромінювання і матерія мали перебувати у надгарячому стані, коли температура сягала мільярдів градусів.

Одначе, побудувавши стандартну модель, астрономи одразу ж почали дивитися на своє творіння з недовірою. З усією гостротою вони усвідомили: головне питання — як і чому взагалі відбувся Великий вибух — залишилося, як і раніше, без відповіді. У 1976 році Олексій Старобинський так сформулював єретичне як на той час запитання: «Що було перед Великим вибухом, тобто перед стадією класичного розширення Всесвіту?» Єретичне тому, що в момент Великого вибуху час відлічується від нуля, а отже, безглуздо запитувати, що було перед тим. Англійський фізик Стефан Хокінг навіть заявив: «На початку виникнення Космосу час не піддається точній дефініції, так само як неможливо визначити напрямок на Північному полюсі. Запитувати, що було перед Великим вибухом, те ж саме, що шукати точку, яка лежить в кілометрі на північ від Північного полюса».

Великий вибух, пояснюють астрофізики,— єдина подія, де є «після того», але немає «перед тим»; Космос же — єдиний об'єкт, для якого не існує поняття «поза», а є лише «всередині».

Невтаємниченому, котрий уявляє собі процеси і об'єкти тільки в межах простору і часу, важко буде відмовитись від повсякденної логіки. Чи можна зрозуміти з допомогою наукових методів факт виникнення з нічого? Чи можна взагалі пояснити з фізичної точки зору, чому стався Великий вибух? Нові ідеї, з допомогою яких учені з 1981 року намагаються розв'язати ці проблеми в дусі Коперника, декому видадуться ще фантастичнішими, ніж найдивовижніші міфи про створення світу. Саме проблеми, породжені стандартною моделлю, спричинилися до майже цілковитого перевороту в уявленнях про Великий вибух. Назвемо їх ще раз: чому, власне, було настільки гаряче під час Великого вибуху, чому Космос узагалі розширювався, або майже філософська проблема — як з Нічого могло виникнути Щось.

Спеціалістів непокоїла, крім того, славнозвісна ізотропія космічного фонового випромінювання. Як пояснити, що в Космосі скрізь уже на початку еволюції

була однакова температура, до того ж з точністю, яка перевищує одну десятитисячну? Як можуть мати однакові фізичні властивості різні райони Всесвіту, що ніколи не знаходились близько один до одного? Щоб вони могли вплинути один на одний через 300 000 років після Великого вибуху, на момент виникнення фонового випромінювання, швидкість світла має бути, за розрахунками, у 90 разів вищою, ніж вона є насправді.

Такою ж дивовижною здавалася і швидкість космічного розширення. Сьогодні вона є майже «критичною», і невідомо, чи буде Всесвіт розширюватися вічно (мовою спеціалістів: «відкритий космос») або колись зупиниться і знову стиснеться в точку («закритий космос»). Це безневинне зауваження набуває особливого змісту, якщо простежити розширення у зворотному напрямі, від нинішніх днів до початку, до Великого вибуху. Ті процеси, що відбувалися під кінець першої секунди, не повинні були навіть на мільярдну частку перебігати повільніше чи швидше. Можливість появи життя на Землі залежала від швидкості розширення Всесвіту в той час. «Навіть найменше відхилення від цієї критичної швидкості,— вважає американський вчений Алан Гус,— породило б інший Всесвіт. Трохи більша швидкість розрядила б космічний газ настільки швидко, що не виникли б ні зірки, ні планети. А повільніше розширення породило б такий недовговічний Всесвіт, що не вистачило б часу для виникнення живих істот».

З-поміж проблем, які спонукають до перегляду стандартної моделі, вирізняється проблема утворення галактик. Згідно з розрахунками, зробленими на початку 70-х років американським фізиком Едвардом Гаррісоном і радянським фізиком Яковом Зельдовичем, ці острови з мільярдів зірок могли зародитися лише внаслідок зростання початкових неоднорідностей певного типу в первісному газі. Стандартна модель не містить жодного пояснення щодо походження таких неоднорідностей. Їх існування слід було просто припустити від самого початку.

Ці та деякі інші питання поставили вчених у досить скрутне становище. У межах стандартної моделі можна вільно обирати (апріорно, математично) ізотропію, ступінь однорідності чи бажану швидкість розширення. Проте, навіть якщо ми одержимо в результаті несуперечливий опис природи явищ, такий метод виявиться в кінцевому підсумку фатальним: деякі з основних ознак Всесвіту з його допомогою не пояснюються, а довільно приймаються за вихідні.

У цьому зв'язку Алан Гус зауважив: «Для нас, фізиків, протиприродно вважати, що дивовижні властивості нашого Космосу визначаються найвищою мірою спеціальними стартовими умовами, які були саме такі, але могли бути й будь-якими іншими». Особливо різко висловився з цього приводу С. Хокінг: «Ми доти не матимемо повноцінної теорії, доки не зможемо зробити дещо більше, ніж просто сказати — речі є такі, тому що такими вони були».

В 1981 році Гус запропонував новий шлях. «Стандартна модель гарячого Всесвіту,— писав він,— має в основі здогадні початкові умови, дуже загадкові.., тому я хочу запропонувати модифікований сценарій, який уникає загадок».

Гус, за освітою фізик, що вивчає елементарні частинки, виходив з нових теорій про фундаментальні сили, сформульованих у 70-ті роки спеціалістами з теорії елементарних частинок. Він хотів побачити, чи зміниться картина розвитку раннього Космосу, якщо розглядати ці ідеї в рамках теорії Великого вибуху, і коли зміниться, то як. Адже лише за Великого вибуху досягаються високі енергії, що їх допускають нові теорії. Ці енергії на багато порядків вищі, ніж можна одержати на будь-якому земному прискорювачі. Автори теорій покладають надії на непрямі підтвердження своїх, поки що умоглядних, концепцій. «Всесвіт — це прискорювач для бідняків»,— сказав Зельдович.

На власний подив, Гус виявив у цих фундаментальних теоріях силу, яка за високих енергій і температур Космосу діяла мов відштовхувач і здатна була перевищити гравітаційне тяжіння, а відповідно викликати замість універсального стиснення, як за «нормальної» сили тяжіння, глобальні розширення і розлітання. Цей ефект відштовхування став ключовим моментом у сценарії Гуса.

Висновок: Космос, мабуть, розпочався не з Великого вибуху, а з моменту, коли він надшвидко і майже миттєво розширився — на порядки швидше, ніж за стандартною моделлю! Гус назвав цю фазу «інфляцією» (від слова «роздувати»), тобто процесом роздування Всесвіту.

За його початковим сценарієм роздування починається в 10^{-35} секунди після нульової точки часового відліку. Під цей момент температура Всесвіту дорівнювала приблизно 10^{27} К; наш видимий Космос не зріс тоді навіть до величини протона.

В наступні 10^{-32} секунди відбувався процес інфляції, завдяки чому мізерний пухирець умить розбух до розмірів футбольного м'яча, і в результаті речовина в ньому дуже охолола. Процес нагадував переохолодження води:

маючи певні навички, її можна охолодити до 20° нижче від точки замерзання, не допускаючи перетворення у лід. Та тільки-но вода замерзне, вмить вивільняється «приховане» доти тепло.

Аналогічний вигляд мав Космос під кінець роздування: справжній розгардіяш. Переохолоджений пухир вибухнув, вихопились гаряча матерія й випромінювання і знову нагріли Космос, який досяг поки що розмірів футбольного м'яча. Так почали розвиватися події, а далі — відповідно до класичної стандартної моделі. «Після надимання в нашому протопухирі вже панував скрізь космічний порядок, навіть далеко за межами видимого сьогодні Космосу,— пояснює Гус. — Утвір розміром усього в десять сантиметрів зріс відтоді до пухиря діаметром 20 мільярдів світлових років».

Що ж ми виграли в результаті? Передусім з'явився фізичний механізм, що пояснює хаббліське «розбігання». Водночас був шанс зрозуміти, звідки взявся надгарячий стан в описаному Гамовим Великому вибуху. «Тепер немає потреби припускати, що Всесвіт був гарячий перед роздуванням».

Ефект інфляції примусив Космос, як показують розрахунки Гуса, розширюватись майже з тією ж критичною швидкістю, яку ми спостерігаємо й сьогодні — своєрідна автоматична «тонка настройка» внаслідок процесу роздування.

Однак залишалося відкритим серед інших питання про те, як могли розвинутись галактики. За сценарієм Гуса виходило надто багато неоднорідностей, а це суперечило спостереженням, і невдовзі Гус дійшов висновку, що виправити його сценарій не вдасться.

Далі посипались події: фізики зустрічалися, щоб обговорити захоплюючі можливості для розв'язання проблем, які відкривалися, щоб продовжувати пошук. Ще до кінця 1981 року А. Лінде і трохи пізніше американські фізики Андреас Альбрехт і Пауль Стейнхард, що працювали тоді в Пенсільванському університеті, запропонували поліпшену модель роздування — «нову інфляцію». Вона не має вад, властивих сценарію Гуса. Крім того, новий сценарій допомагає впоратись і з деякими іншими класичними проблемами, що їх не вдавалося розв'язати в межах сценарію Гуса. Зокрема, незважаючи на те, що стадія інфляції триває недовго, цього часу вистачило для «встановлення» єдиної температури в усьому мікроскопічно малому протопухирці нашого Космосу. Подальше розбухання могло, правда, змінити температуру випромінювання, але не його ізотропію.

Той самий інфляційний процес усував і майже всі початкові нерегулярності. Так у повітряній кульці при надуванні зникають усі зморшки.

Влітку 1982 року провідні космологи зібрались у Кембріджі на конференцію «Найраніша стадія Всесвіту». Були присутні А. Гус, А. Лінде, О. Старобинський, П. Стейнхардт, С. Хокінг. У багатоденній палкій дискусії теоретики доводили один одному, що тільки в межах цієї моделі можна пояснити виникнення «правильних» зародків галактик, на чому наполягали Е. Гаррісон і Я. Зельдович.

«Один з небагатьох випадків,— казав мені Лінде із запалом,— коли на конференції учасники не тільки обмінювались одержаними результатами, а й фактично створювали цілу нову галузь науки».

Через рік Лінде вдосконалив свою модель до теорії «хаотичної інфляції». Зараз її приймає більшість колег як природну вихідну точку подальших досліджень.

Вчений розповідає про пожвавлення, що панувало в той час серед спеціалістів з космології. Доповіді, конференції, обговорення... «Коли з'явився новий інфляційний сценарій, нам здалося; тепер ми знаємо, як утворився Всесвіт».

Але відразу ж Лінде цитує висловлювання одного теолога: «Я гадаю, що Бог або має керувати нами за нашими законами, щоб ми могли зрозуміти його, або він повинен удосконалити наші знання і зробити нас мудрими, як він сам, щоб ми могли зрозуміти його. Ми не повинні, проте, вірити, що Бог дотримується наших переконань».

Лінде вважає: наш космічний «пухир» — це лише частина набагато просторішого Всесвіту, де має існувати ще чимало інших пухирів, подібних до тих, котрі виникають у надвелетенській ванні, виповненій піною, в якій утворюються нові й нові пухирі. Декотрі надимаються і знову спадають; інші — на зразок нашого — після роздимання вибухають вогненною, блискучою кулею. В решті частин надвелетенського Мега-Всесвіту процес утворення пухирів триває нескінченно. Для Мега-Всесвіту наш Космос розміром у 20 мільярдів світлових років є мізерно малою точкою.

Наш світ зароджувався не в результаті поодинокої, нефізичної події, а в пухирі, що видувався з просторово-часової піни, в якому пізніше стався гарячий «стандартний первинний вибух». Перед ним була первісна піна.

Лінде описує переваги цієї моделі: «Раніше гадали, що перед Великим вибухом було Ніщо, а потім — Все. Тепер нам немає потреби припускати, нібито унікальний Всесвіт з'явився з нічого і став

початком усього простору і часу». Так Лінде пояснив мені суть нового уявлення про Великий вибух. Всесвіт, який ми бачимо, згідно з його картиною, вже не унікальне явище. Це «наш Космос», вміщений у більш грандіозний Космос, Мега-Космос, своєрідний «Мультівер-сум». «Тому іноді й кажуть про другу коперниківську революцію,— веде далі московський учений. — Раніше в центрі була Земля, відтак Сонце, але Всесвіт залишався єдиним унікальним явищем. Тепер це не зовсім так».

Якщо існують різні міні-Всесвіти, то в кожному з цих незалежних один від одного утворень при низьких температурах може бути зовсім інша, ніж у нас, фізика.

Ми не маємо права вважати, що простір скрізь однаковий. Це антропоцентрична думка.

Лінде нагадує про «антропний принцип», що породив суперечки в 70-ті роки. Фізиків збентежив власний висновок про виникнення існуючої форми життя тільки в нашому Космосі. «Тоді ми дивувалися,— каже Лінде,— що живемо у такому особливому світі, і всі прагнули знайти пояснення, що лише такий світ можливий. У Всесвіті, який складається з районів різного типу, це питання знімається».

Яку ж будову має цей Мега-Всесвіт? «Мабуть, не завжди є сенс говорити про класичний простір-час,— вважає Лінде. — Швидше ми маємо справу з класичним простором-часом, який перебуває у динамічній рівновазі з квантовою просторово-часовою піною». Цілісну картину можна відтворити лише в межах теорії квантової гравітації, що єднала ейнштейнівську «класичну» гравітацію і квантову фізику, яка описує події в мікрокосмосі. Інакше кажучи, в Мега-Всесвіті, надвелетенському утворенні, будь-коли вигаданому фізиками, істотну роль мають відіграти квантові ефекти. І протопухир, з якого утворилася частина Всесвіту, мав первісно виникнути лиш як квантова флуктуація у піні незліченних мініпросторів-часів; і тільки пухир, який випадково був підхоплений відштовхуючою силою і набубнявів, породив наш світ.

Проте робити остаточні висновки зарано. Радянський учений підкреслює: «Космологія спирається на теорію елементарних частинок, ще не до кінця побудовану. Ми екстраполюємо фізичні закони на енергії, які в 10^{15} разів перевищують ті, що їх можна одержати сьогодні на найпотужніших прискорювачах». Правда, Зельдович якось згадував висловлювання радянського фізика Льва Ландау про астрофізиків: «Вони часто помиляються, проте ніколи не мають сумнівів».

Чи не є ця нова модель світу в такому випадку чистісінькою метафізикою, яка навряд чи відрізняється від релігії?

«Так, але хорошою метафізикою!» — сміється Лінде. — А якщо говорити всерйоз, то слід розуміти різницю між наукою і нічим не стримуваним фантазуванням. Нам поки що справді далеко до побудови остаточної теорії нашого світу. Проте особливість науки полягає у тому, що її подальший розвиток не закреслює, а доповнює одержані раніше результати. Зараз ми не знаємо, який конкретний варіант інфляційної теорії краще описує наш світ. Але більшість спеціалістів вважає, що інфляційний сценарій у тій чи іншій формі неодмінно ввійде до майбутньої теорії еволюції Всесвіту.

Загадка походження нашого Всесвіту ще далека від розв'язання. Всі космологи, що беруть участь у цьому «спектаклі з роздуванням пухирів», підкреслюють: тут є чимало умоглядного. Але Я. Зельдович бачив і переваги: головний результат нових ідей — пояснення процесу розширення Всесвіту. До того ж він був задоволений тим, що можна відмовитися від однорідності й ізотропії, які характеризували стандартну модель: «Спостережувана нами частина Всесвіту така однорідна та ізотропна через те, що є лиш маленькою часткою всього Всесвіту. Поверхня слона не є ні кулькою, ні рівниною. Проте кожна маленька ділянка його шкіри відносно пласка, позаяк дуже невеличка. Зморшки на шкірі слона можуть бути наочною моделлю нерегулярностей, що з них виникають галактики». Андрій Лінде вважає: більшість проблем стандартної моделі у принципі розв'язано, але новий сценарій потребує розвитку й уточнень. Алан Гус настроєний оптимістично. Незважаючи на всю умоглядність, він гадає, що «в цілому інфляційна модель Всесвіту є правильною». Проте визнає, що інфляція — це швидше «парадигма, а не специфічна теорія». Різні її варіанти, судячи з усього, дають схожі результати при описі Всесвіту.

Коли я летів назад у Гамбург, мене змагали сумніви. Звідки з'явився цей Мега-Всесвіт, у який ми заселяємо маленький пухирець, мабуть, один з багатьох. На це запитання і фізики-теоретики нічого певного не відповіли. Питання про створення так і лишилося для мене відкритим; не виключено, що його просто «прикрили» концепцією Мега-Всесвіту. Зате теорія інфляції розв'язала деякі загадки Великого вибуху.

Так наука про Космос зробила ще один великий крок уперед — і знову опинилася всього лише біля підніжжя величезних сходів.

Рейнхард БРОЙЄР,
науковий редактор західнонімецького щомісячного журналу «Гео».

Мистецький словничок

За редакцією кандидата мистецтвознавства Валентини РУБАН.

ВІАДУК. Пригадайте, друзі, якими зачарованими поглядами проводжали ви ажурні мостові споруди, що, здавалось, дивом трималися на ідпорах, з'єднуючи два протилежних береги — чи то річки, чи то урвища... «Який гарний віадук!» — коментували одні. «Прекрасна естакада!» — чулося від інших.

То ж віадук чи естакада?

Архітектурний термін віадук запозичений з французької. Проте має латинський корінь: via — дорога, duco — веду. Вживається для означення мостових споруд великої, як правило, довжини, котрі височать на переходах транспортної чи пішохідної траси над ущелинами, болотистими місцевостями або урвищами. Часом віадук плутають з естакадою. Різниця між ними полягає у тому, що естакада має однакову по всій довжині траси висоту підпор, на яких тримається, у віадука ж, як правило, висота спочатку наростає, а після її піку поступово знижується.

Віадуки зводять кам'яні (вони мають суворий, важкий, монументальний вигляд), металеві (легші, відтак навіть ажурні), а також прозорі (найлегші, з витонченими підпорами, здається, навіть граціозними). Віадук у Кам'янці-Подільському, що веде до Старої фортеці, кам'яний, монументальний, пішохідні віадуки в наддніпрянському парку в Черкасах — прозорі, шляхова розв'язка, що зводиться для лінії метрополітену на новій трасі до станції «Наддніпрянська» — бетонно-металева. Усі ці споруди — шедеври будівельної архітектури.

ВІДРОДЖЕННЯ, або РЕНЕСАНС (від французького renaissance) — епоха в культурному й ідейному розвитку ряду країн Західної, Центральної та частково Східної Європи. У світову історію мистецтва він увійшов з такими ознаками: світським (на відміну від релігійних) характером творінь, гуманістичним їх спрямуванням, орієнтацією на античну спадщину (античний — древній), тобто на мистецтво древньої Греції та древнього Риму, на відродження його (звідси — і назва). Період припадає на XIV-XVI століття.

Епоха Відродження на зміну релігійному аскетизму, догматичним умовностям у всіх видах творчості, що були притаманні Середньовіччю, принесла течію реального зображення людини, віру в її розум і волю, а відтак і в її перспективне майбутнє. У відповідності з цими ознаками змінювалися архітектура (світлі, гарно оздоблені будівлі), скульптура і живопис (пам'ятники, ліплення, пейзажі, портрети). У центрі уваги була жива людина з її турботами.

Найяскравіше риси Відродження виявилися у мистецтві Італії. Саме тут була розроблена система реалістичного зображення навколишнього світу, що спиралася на закони лінійної та візуальної перспективи, пропорції, світлотіньового моделювання натури. Класичні твори епохи Відродження залишили нащадкам Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Джорджано, Тіціан та інші. В архітектурі запанували великі просторові композиції: використовуючи ландшафт, проектували вже не окремі будівлі (палаци, храми чи установи), а цілі комплекси, в які гармонійно вписували всі згадані споруди. В живопису італійці показали трагізм існування людини — від її народження і до відходу в інший світ. У цьому напрямі митці досягли глибокого психологізму, зображуючи своїх героїв. Не випадково здобутки італійських майстрів епохи Відродження і нині є класичними взірцями для художників, архітекторів та скульпторів усього світу. Згадаймо довершеність палацу Медічі у Флоренції, розписи Сікстинської капели у Ватікані, зроблені Мікеланджелло, «Мадонну» Рафаеля. Це — шедеври, що хвилюють людей і сьогодні.

ВІРТУОЗ. Цим епітетом наділяють музикантів, котрі досконало володіють технікою гри на будь-якому інструменті — фортепіано, скрипці, сопілці, гітарі... а також співаків-вокалістів, котрі з природною легкістю долають найскладніші фіо-

рітури, тобто прикраси мелодії.

Походить термін від латинського virtus, що в буквальному перекладі означає доблесть, талант. Але в музичній літературі похідне від нього слово віртуоз, набувши специфічного забарвлення, означає талановите володіння як технікою гри, так і технікою виконання витончених мелодій. Серед найдавніших віртуозів — Нікколо Паганіні. Розповідають: недоброзичливці скрипаля підрізали перед концертом одну, а то й дві струни на його інструменті, і він, не знітившись, виконував на струнах, що вціліли, дуже складні твори. Серед піаністів подивовував сучасників віртуозною грою юний Вольфганг Амадей Моцарт, натхненний Ференц Ліст, визначними майстрами стали радянські музиканти — скрипаль Давид Ойстрах, піаніст Святослав Ріхтер... А хіба не викликає захоплення справді солов'їний спів Євгенії Мірошниченко та Марічки Стеф'юк? Адже для них, здається, не існує в музичному спадку непідвладних вокальних чи оперних партій.

Минулого століття однак слово віртуоз набуло негативних рис. Річ у тім, що віртуозна гра стала дуже модною, і музиканти, захопившись технікою виконання, геть не дбали про емоції, закладені композитором в той чи інший твір. Відтак музика, хоч і виконувалась технічно досконало, втрачала своє головне призначення — пробуджувати в людях почуття прекрасного. І все ж кращі представники світової музичної культури своїм талантом і натхненням повернули слову віртуоз позитивний заряд.

ВІТРАЖ. Кожен, хто мав нагоду відвідати Республіканський будинок органної музики, що діє в колишньому Миколаївському костьолі Києва, звернув, сподіваюсь, увагу на чудові композиції, що прикрашають високі вікна будівлі. Це — вітражі, котрі є витворами одного з видів образотворчого мистецтва.

Означення вітраж запозичене з французької, хоча першооснову має латинську, що в буквальному перекладі означає — скло. Термін вітраж визначає один з видів мистецтва, котре має давню історію: орнамент чи сюжетну композицію (у вікні, у дверях, окреме панно) із скла чи інших просвічуваних матеріалів.

Вітражі, судячи із знахідок археологів, існували ще в древніх Єгипті й Римі. Римляни, зокрема, заповнювали віконні отвори селенітом, шматки якого скріплювали алебастром. Селеніт просвічувався сонячними променями і радував око мальовничими прожилками. Це, вважають, був дитячий вік вітражного мистецтва. Юність же його припадає на X-XII століття, коли у Франції (Нотрдамський собор) та Німеччині (Аусбурзький собор) виготовили монументальні вітражі із спеціально вирізьблених шматків синього та червоного скла, скріплених між собою смужками свинцю.

Протягом наступних п'яти віків мистецтво виготовлення вітражів, якими прикрашали будівлі будь-якого роду, поширилося всією Європою. У цей час сталося переосмислення самої методи їх виготовлення: на зміну складанню з різнобарвних шматків скла прийшов живопис на склі.

Нині вітражами прикрашені затишні спортивні зали, кафе, фойє концертних споруд, адміністративних будинків. Сюжети — найрізноманітніші.

Красоля

Красоля велика однорічна рослина (часто її ще називають настурцією) походить з Південної Америки (Перу). У Європу потрапила у XVII столітті як декоративна рослина. Має соковиті, гладенькі, гіллясті, або розложисті стебла. Листки щитовидні, довгочерешкові. Квіти великі, до десяти сантиметрів у діаметрі, оранжеві, з кров'яно-червоними смужками і шпорцем до трьох сантиметрів завдовжки.

Якщо декоративні якості красолі відомі майже всім, то про корисні її властивості знає обмежена кількість людей. А це ж — рослина харчова і лікарська.

Нерозкриті пуп'янки квіток солять чи маринують і використовують як гостру приправу, що надає стравам освіжаючого смаку.

З лікувальною метою використовують стебло і листя, квітки та насіння. Насамперед — це добрий засіб при бронхіальній астмі, бо рослина містить антибіотичний комплекс речовин, який у Західній Європі запатентовано під назвою тромакапс (випускається у вигляді таблеток). Приймають перед їдою, додаючи трохи лимонного соку.

Зарадять свіжі листки при порушенні функції стравоходу, насамперед людям з чутливою слизовою оболонкою шлунка. Листя до того ж багаті на вітамін С. Свіжий сік кра-

Ревінь

На грядці...

Це, мабуть, найблагодатніша, найвигідніша і найдешевша серед зелених десертних культур. Цінність її у тому, що всю багатющу гамму корисних речовин ревеню ми маємо в раціоні у дуже ранні строки. Ще й тепла як слід не відчули, бо надворі 4—10 градусів, а листя ревеню вже почало відростати. А якщо завбачливий садівник напнув на грядку поліетиленову плівку десь на початку березня, то перший врожай черешків зібрав уже наприкінці місяця. Ну а хто цього не зробив, то скуштує перший борщ з ревенем у другій декаді квітня. Погодьмося, не так уже й погано варити смачний компот, кисіль, спекти пиріг з ревенем чи приготувати з нього освіжаючий напій задовго до того, як з'являться традиційні суниці найранішого строку достигання. Адже ревінь — його м'ясисті соковиті черешки — успішно замінюють свіжі ягоди і деякі фрукти. Після першого збирання нове листя наростає вже через тиждень, тож якщо на ділянці є кілька кущиків ревеню, то півтора-два місяці ви забезпечені високовітамінним, приємним на смак у будь-якому вигляді продуктом.

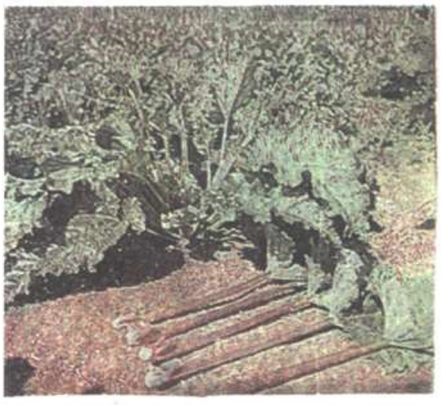

Кілька слів про збирання. Технічна стиглість черешків настає тоді, коли вони сягнуть у довжину 20—25 сантиметрів і товщини — півтора-два сантиметри. Ніколи не зрізуйте черешки ножем, а обережно виламуйте їх біля основи! Збирання продукції припиняйте не пізніше середини липня. Високі температури не на користь рослині — у листі ревеню нагромаджується щавлева кислота, і вони втрачають товарні якості. До того ж, у цей період рослини стрілкують, виганяють високі квітконоси, які виснажують їх. Щоб цього не сталося, не забувайте своєчасно видаляти квітконоси!

Ревінь — багаторічна рослина. Росте на одному місці до 20 років, але найбільш продуктивний він у восьмидесятирічному віці. На присадибних ділянках найкраще висаджувати ревінь поодинокими рослинами у різних місцях — на більш сонячних і в затінку. Завдяки такому розміщенню ви матимете і ранню, і пізню продукцію, отже продовжите споживання цінного харчового продукта на два-три тижні: добре зігріті сонцем рослини, ясна річ, ростимуть швидше, отже швидше наливатиметься соком і листя. А ті, що ростуть у затінку, достигатимуть повільніше, і строки збирання їхнього листя будуть пізнішими. Щоб черешки були товсті, соковиті, ревінь засушливої пори регулярно поливають і протягом літа два — три рази підживлюють. Найкращим вважають районований на

солі розчиняє слиз і тамує кашель.

Як дезинфікуючий засіб для сечових шляхів доцільно випивати 30 грамів соку, або з'їдати подрібнену траву чи 40—50 грамів салату з красолі. Ефективна вона проти стафілококів, стрептококів, сальмонели, протеуса.

Французький лікар Леклер рекомендував красолю при туберкульозному бронхіті: 30 г соку до їди тричі на день протягом двох тижнів.

Красолею лікують інфіковані рани, її вживають при випадінні волосся на голові. В останньому випадку додають свіже листя кропиви й барбарису (всі три компоненти по 100 грамів), настоюють на 90-процентному спирті. Настойку втирають тричі на день.

Має красоля тонізуючу дію, поліпшує апетит, прискорює місячні. Такі ж цілющі властивості має й красоля мала, що теж походить з Південної Америки.

Григорій СМИК,
кандидат біологічних наук.

Психологія дитини

Народилися сестричка або братик

Для вас, батьки, це радість. А чим є ця подія для вашої старшої дитини? Для неї народження сестри або брата — несподівана і незрозуміла подія. Їй доведеться тепер ділитися не лише своїми іграшками, а й іншим, набагато цінішим скарбом — любов'ю, увагою батьків.

Радимо батькам наперед готувати дитину до прийняття нового члена сім'ї: повідомити про появу найближчим часом немовляти, залучити її до підготовки куточка для малюка, прибирання квартири тощо. Приготуйте невеличкий подарунок, який старша дитина вручить малюку в день його появи в квартирі. Найкраще, коли дитина сама вибере його в магазині. Батьки, у свою чергу, повинні щось подарувати старшій дитині на честь народження братика або сестрички, вручити в день повернення мами з пологового будинку. Постарайтесь уникнути дуже небезпечної помилки: не віддавайте малюкові кімнати, куточка або ліжечка старшої дитини.

Якщо ви не маєте змоги спершу доглядати обох дітей, постарайтеся віддати старше дитя до бабусі, тітоньки або друзям — тим людям, яких воно любить. Це не повинно сприйматися дитиною як вигнання.

Такі деталі батькам можуть видатися надто вже дріб'язковими у переддень такої події, але для дитини незвичні ситуації мають величезне значення. Найменші зміни в житті можуть викликати в ній небезпечне відчуття запущеності, непотрібності. Перенесені через народження братика або сестрички страждання старша дитина не завжди прощає молодшій.

(За книгою Л. Перну «Я виховую дитину»)

Відповідаємо на запитання

«Ви писали у своєму журналі, як вирощувати топінамбур, а от рецептів для приготування страв не дали. Порадьте, що можна готувати з коренебульб, крім пюре і салату!».

с. Вишневе. І. ГОВДЯ.

Запитання цілком слушне, бо навесні якщо відтанула земля, саме час викопувати із землі бульби топінамбура.

Радимо приготувати запіканку за таким рецептом: бульби нарізають великими скибками, варять у солоній воді з невеликою кількістю оцту до напівготовності, відціджують. Скибочки обкачують у борошні і викладають шаром на змащене деко, збризкують розтопленим вершковим маслом, притрушують меленими сухарями і запікають у духовці протягом десяти хвилин. До столу подають із сметаною та зеленню кропу, петрушки чи селери. Для такої запіканки вистачить 500 грамів бульб, 100—150 — вершкового масла, по дві столові ложки сухарів і борошна. Зелень і сметану додають за смаком.

Суп з топінамбура варять так: очищені бульби шинкують соломкою, підсмажують з кмином у вершковому маслі до золотистого кольору, притрушують борошном (одна столова ложка), пасерують, обережно розбавляючи киплячою (солоною) водою. Потім посипають посіченою зеленою цибулею, свіжою зеленню — кропом, петрушкою тощо. На 500 грамів бульб беруть півтора літра води. Смачного!

Україні сорт городнього ревеню — Вікторія, що має червонясті черешки і рожеву м'якоть на зрізі. І наостанку пропонуємо кілька рецептів для приготування страв з ревеню, які, можливо, стануть вам у пригоді вже в цьому місяці.

Салат з ревеню: посічені черешки ревеню додають у варені, нарізані кубиками буряки, посічену ріпчасту цибулю і тертий хрін. Заправляють сметаною.

Бабка з ревеню: зварений до напівготовності протягом десяти хвилин рис зціджують, змішують з нарізаним ревенем, додають яйце, цукор, вершкове масло, молоко і запікають у духовці. (300 г ревеню, по одній склянці рису і цукру, одне сире яйце, 100 г масла, півлітра молока, меліса).

Пінник з ревеню готують так: запечений ревінь протирають крізь сито, додають цукор, сирі білки, збивають в пінясту масу, викладають у форми і охолоджують. Прикрашають свіжою мелісою, розтертою з цукром. Чим не десерт?

«На виробах з тканин завжди є смужечки із символами про умови догляду за ними. Розкажіть, будь ласка, що вони означають».

Є. ЧУБЕНКО,
м. Харків.

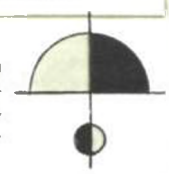

Міжнародні позначення умов, яких необхідно дотримуватися під час прання, чищення і прасування текстильних виробів і трикотажу.

ПРАННЯ

Виріб можна піддавати машинному пранню при температурі не вищій 95°С. Режим прання, полоскання і віджиму нормальний.

Виріб можна випрати в машині при температурі, не вищій 60°С. Режим прання, полоскання і віджиму нормальний.

Виріб можна прати у машині при температурі не вищій 40°С. Режим прання, полоскання і віджиму помірний.

Виріб перуть тільки вручну при температурі, не вищій 40°С, не труть і при віджиманні не викручують.

Виріб прати не рекомендується.

ЧИЩЕННЯ

Виріб можна чистити засобами, які містять хлор.

Виріб не слід чистити засобами, що містять хлор.

ХІМІЧНЕ ЧИЩЕННЯ

Хімічне чищення виробів можливе будь-якими загальноприйнятними органічними розчинниками.

Рекомендується хімічне чищення тетрахлоретиленом (перхлоретиленом), бензином, трифторхлорметаном або монофтортрихлорметаном, використовуючи загальноприйняті способи обробки.

При хімічному чищенні потрібна особлива увага при доборі розчинника, механічної дії і температури при сушінні. Обробляти вироби можна тетрахлоретаном (перхлоретиленом), бензином, трифторхлоретаном або монофтортрихлорметаном в обмеженій кількості води.

Вироби можна чистити тільки бензином або трифторхлоретаном із застосуванням загальноприйнятних способів обробки.

При хімічному чищенні треба бути особливо уважним, обираючи розчинник, механічний спосіб і температуру при сушінні. Виріб можна чистити тільки бензином або трифторхлоретаном в обмеженій кількості води.

Виріб не підлягає хімічному чищенню.

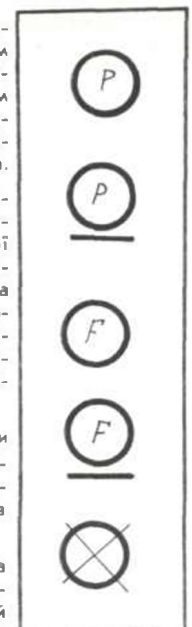

ПРАСУВАННЯ

Виріб можна прасувати при температурі, не вищій 200°С.

— не вище 150°С.

— не вище 110°С.

Виріб прасувати не можна.

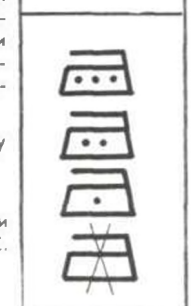

СУШІННЯ ПІСЛЯ ПРАННЯ

Виріб можна сушити в барабанній сушарці.

Виріб для сушіння слід розвісити.

Виріб перед сушінням слід розстелити на плоскій поверхні.

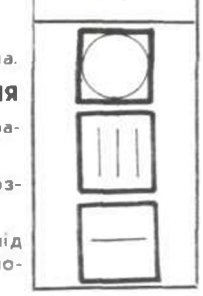

Гомеопатія

Арніка та нукс воміка

Чи допомагає гомеопатія у боротьбі з утомою? Певний досвід уже є. Так, швейцарські лікарі радять спортсменам вживати гомеопатичні засоби після важких тренувань, французькі фахівці приписують їх робітникам гарячих цехів та шкідливих виробництв, американські — операторам ЕОМ, артистам, ораторам...

За однією з гіпотез оздоровчі ефекти стимулюючих гомеопатичних засобів пояснюються їх взаємодією з ендогенними (внутрішніми) пептидними гормональними речовинами, зокрема, ендоморфінами. Чи не найпоширеніші серед них два. Перший — арніка, яка чудово допомагає, коли після виснажливої фізичної праці з'являється відчуття розбитості, м'язових болей. Другий засіб — нукс воміка — більше годиться для поновлення сил після тривалої нічної праці за письмовим столом. Обидва засоби застосовують у низьких концентраціях (3х і 3), які не справляють ніякого побічного впливу. Купити їх можна у будь-якій гомеопатичній аптеці.

М. І. КОСТОМАРОВ

XI

Наступники Богдана Хмельницького

Два важливих питання хвилювали Малоросію по смерті Богдана Хмельницького: одне політичне, друге соціальне. Перше порушив московський уряд, друге спричинилося помилками самого Хмельницького в перші роки повстання проти Польщі. Раптове припинення війни Московської держави з Польською, згода Москви на оборудку з Польщею в той час, коли вся Західна Русь уже перебувала під владою царя — посіяли в умах малоросіян сумніви й тривожні побоювання за майбутню долю, а водночас викликали заворушення і смути. Народні вожді не відчували під своїми ногами ніякого грунту, не знали: яким шляхом їм іти і кидались вусібіч, спокушаючись то тимчасовими обставинами, то зваблюючись прагненнями, які через властивість людської природи завжди беруть гору, коли в уяві нема певного політичного чи суспільного ідеалу.

З іншого боку, ще Зборівський мир, як ми вже відзначали, поклав початок внутрішньому розшаруванню народу. Під прапори Хмельницького одностайно піднявся весь малоросійський народ; всі хотіли бути козаками, тобто вільними громадянами і захисниками своєї землі; замість того з маси цього народу почали відокремлюватися десятки тисяч привілейованих під виключним іменем козаків. У цьому, власне, полягало повернення до колишнього польського ладу з тією тільки різницею, що раніше записували в козаки по кілька тисяч, а тепер десятками тисяч. Ми бачили, що неспроможність утримати народ від прагнення в козацтво, була однією з причин нових воєн Хмельницького з Польщею. Після приєднання Малоросії до Московської держави кількість козаків була обмежена 60 тисячами. То був привілейований служивий стан, який не платив податей, мав право на вільне землеволодіння і діставав жалування. Решта народу, за винятком духівництва, складалася з міщан, яким поверталися колишні магдебурзькі права, і посполитих — землеробського класу, що не мав козацьких прав. І ті, і ті мусили платити податі і виконувати різні повинності. У договорі Богдана Хмельницького виразно сказано: «ми самі огляд поміж себе матимемо; хто козак, той буде вольність козацьку мати, а хто орач-селянин, той буде значну дань його царській величності віддавати, як і перед цим». Козацькі старшини, які укладали договір, дбали лише про «вольності» козацькі; посполитий народ залишався на їхню сваволю, а тим часом у народі поширилося переконання, що поділ на козаків і посполитих стався випадково: можні (багаті й значніші) потрапляли в козаки, а підліші (бідніші) залишились у «мужиках». Польськими поглядами неминуче перейнялися козацькі вожді: свободу розуміли по-польському; бути вільним — означало мати такі права, яких не мали інші; про способи встановити свободу, рівну для всіх, ніхто не збирався думати, тимчасом як кожен з народу також хотів зробитися вільним у вищезгаданому розумінні, не бажаючи свободи для своїх співбратів. За руського володарювання становище посполитих мусило, звісно, покращати в тому смислі, що їх уже не поневолювали пани; але таке становище було вкрай нестале за козацького урядування країною. Земля, головним чином, перебувала в руках козаків і шляхти, яка

Закінчення. Початок портретної галереї історичних осіб М. І. Костомарова у №№ 6, 7, 8, 9, 10, 11 за 1989 рік, №№ 1, 2, 3 за ц. р.

пристала до козаків. Кожен, тільки-но траплялась можливість, «займував» (позичав) землі, привласнював їх на підставі першого оволодіння або випрошував їх у козацького начальства; посполиті, хоч і мали свої ділянки (грунти), але вся земля належала війську, і право посполитих володіти землею тепер залежало від «війська». Козацькі чиновники і прості козаки з дозволу своїх начальників привласнювали право над мужичими «грунтами»; так, напр., зробившись «державцею» над «маєтністю», тобто над певним округом землі, такий державця уже домагався «послушенства» тих посполитих, грунти яких були в окрузі його маєтності. Заводились так звані «державські слободи», тобто власники, що мали порожні простори земель, приманювали до себе посполитих дарованням пільг, а згодом останні опинялися в положенні таких, що живуть на чужій землі у тяжкій залежності від землевласників. У самому козацькому привілейованому стані не могла встановитися рівність. Козацькі старшини і ті з козаків, яким вони покровительствували, захопили собі більше землі та угідь і скоро звищилися над рештою своїх співбратів так, що між козаками стали вирізнятися два види: козаки «значні» (знатні) і чернь. Такий порядок усталився остаточно не враз, але розпочався вже в часи Хмельницького і після його смерті спричинювався не раз до великої внутрішньої боротьби, яка збігалася з політичними питаннями. Старшини й значні козаки прагнули до того, щоб зміцнити свої привілеї і управляти всією країною. Їхній ідеал був польсько-шляхетський, що відповідало й тодішній культурі Малоросії, виробленій під польським впливом. В міру того, як їхні прагнення натрапляли на супротив дій і звичок московської влади, вони за першої ж можливості ладні були зрадити Москву. Прості козаки й посполиті, навпаки, звертали до московської влади свої надії і багато разів виказували схильність до того, щоб у Малоросії встановилися московські порядки замість козацько-польських, але коли ближче стикалися з московськими воєводами і великоруськими служивими людьми, обурювались їхнім поводженням, вчинками і поняттями, і всі ладні були так само підтримати заклики до відторгнення од московської влади. Таким чином, уся середина XVII століття позначена в Малоросії великою нестабільністю, безперервними заворушеннями, смутами, міжусобицями, втручаннями сусідів: все призводило до руйнації, занепаду краю: народ у своїх спогадах прозвав ту епоху «руїною».

Богдан Хмельницький намітив своїм наступником сина, абсолютно нездібного юнака. Тільки аби догодити Богданові та із звички коритися його волі козаки не суперечили йому в цьому. Але таке обрання було новацією в козацькому суспільстві: у них на гетьмана обирали людей, які попередньо чимось заслужили повагу. Тоді серед козацьких старшин чільне місце посідав писар Хмельницького — Виговський; він родичався із Хмельницьким, бо його брат, Данило, був жонатий на дочці Хмельницького. Козацькі старшини й полковники умовили неповнолітнього Юрія відмовитись од гетьманства до певного часу і обрали на гетьмана Виговського. Але проти Виговського постав суперник, полтавський полковник Мартин Пушкар, бо йому самому забажалося захопити булаву. З одного боку, він посилав у Москву доноси на Виговського, а з другого — збирав проти нього ополчення з посполитих, обіцяючи їм козацтво. За попередні війни назбиралося багато нужденних, що за шмат хліба трудилися на винокурнях і броварнях у багатіїв; вони кинулись під прапори Пушкаря, сподіваючись попасти в козаки. Московський уряд перебував у сумнівах, не знав певно, кому вірити, а тим часом своїми діями викликав серед старшин побоювання за свої права. Але козацькому духу бажано було, щоб козацтво ширилося; воно тоді розповсюджувалося в Литві; але московські воєводи за царським наказом перешкоджали тому розширенню, повертали тих, хто самовільно назвався козаком, у посполиті, били їх батогами та нагаями. Саме тоді настав час обирати митрополита, і царський посланник Бутурлін виявив бажання, аби нового київського митрополита підпорядкувати московському патріарху. Не сподобалося й Виговському, коли він у своєму листі до царя, назвавши козаків «вільними» відданими, дістав за це догану і наказав називати козаків «вічними», а не вільними підданими.

Нарешті, московський уряд під приводом оборони, хотів, крім Києва, посадити своїх воєвод ще по інших містах і залишити скрізь самоврядування лише козакам і міщанам, а решту народу підпорядкувати судам воєвод і дяків. Усе це дратувало Виговського й збурювало уми. Супротивники московської влади поширювали в народі тривожні чутки, начеб Москва хоче залишити дуже незначне число козаків і запровадити своє урядування, але коли ця звістка викликала заворушення серед знатних козаків, посполиті, невдоволені своїм становим пониженням, а з ними й чорні козаки, здійняли галас, що буде добре, коли введуть воєвод, і всі будуть рівні, хоч водночас і вони боялися, аби воєводи не порушили звичаїв і не погнали людей силоміць

у Московщину. В цей час почала діяти людина, яка набула згодом неабиякої ваги. То був ніжинський протопоп Филимонов. Він таємно писав у Москву доноси на старшин, виказував свою вірність государеві, радив якнайскорше присилати воєвод і брати до своїх рук урядування в краї. Московський уряд не наважився на такий рішучий захід. Між Виговським і Пушкарем почалася відверта міжусобна війна. Московські гінці їздили і до Виговського, і до Пушкаря, намагалися помирити їх; Пушкар, аби догодити Москві, сам виказував бажання, щоб прислали воєвод. Виговський просив допомоги ратними людьми, аби приборкати Пушкаря, не діставав її і скаржився, що Москва потурає його ворогові. Нарешті, в червні 1658 року, Виговський сам, без допомоги царського війська знищив Пушкаря. Останній загинув у битві під Полтавою. Посполиті, що складали військо Пушкаря, юрбами тікали на поселення в українні землі Московської Держави та на Запорожжя.

Відтоді почалися в гетьмана Виговського нескінченні сперечання з московським урядом. Виговський, розмовляючи з московськими гінцями, докоряв Москві, начеб вона таємно підбурювала проти нього Пушкаря і знову підтримує заворушення серед посполитих, здіймав галас разом із своїми полковниками, що нізащо не допустить воєвод, і прямо висловився, що під польським королем козакам було краще. Тим часом у Київ замість Бутурліна прибув інший воєвода, Василь Борисович Шереметьєв, людина з підозрою проти всіх, схильна бачити у всьому зраду; він почав ув'язнювати київських козаків та міщан. Це стало новим приводом до ремствувань. Поляки, побачивши, що серед козаків нема злагоди, підіслали до Виговського хитрого пана Беньовського, який всіма способами підбурював козаків проти Москви і обіцяв їм великі блага, коли вони об'єднаються з Польщею. Йому допоміг Юрій Немирич, який тоді жив на Україні і мав великий вплив і на гетьмана Виговського, і на старшину. Він належав до древнього руського роду, був добре освічений. Замолоду написав твір, за який його звинуватили в аріанстві, виїхав за кордон і років з десять прожив у Голландії. Повернувшись на батьківщину під час повстання Хмельницького, пристав до козаків, зблизився з Богданом, а тепер після його смерті став керувати Виговським. У Голландії Немирич перейнявся тамтешніми республіканськими поглядами, склав собі ідеал федеративного союзу і хотів пристосувати його до своєї батьківщини. Під його впливом і у Виговського і старшин виник план об'єднати Україну з Польщею на федеративних засадах, зберігши для України права власного урядування. До цього спонукали відносини між Польщею та Московською Державою.

Питання про сполучність Польщі з Москвою залишалося поки що відкрите. Так чи так, обидві сторони сподівалися завершити справу об'єднанням. У липні 1658 року збирали в Польщі сейм з рішучим наміром затвердити дружній зв'язок з московським народом. Король, закликаючи чини Речі Посполитої на цей сейм, заздалегідь писав у своєму універсалі, що треба вирішити важливе питання «утворити вічний мир, зв'язок і непорушну єдність між поляками і москвитянами, двома сусідніми народами, що походять від єдиного джерела слов'янської крові і мало різняться вірою, мовою та мораллю». З огляду на таку велику подію перед Україною постало важливе завдання; так чи так — для неї відкрилася можливість бути об'єднаною з Польщею, а тому найкращим за все здавалося заздалегідь запобігти майбутньому об'єднанню Польщі з Московською Державою і об'єднатися з Польщею на правах вільної держави, щоб коли Польща здійснить своє об'єднання з Московською Державою, Україна увійде в цей союз осібним державним тілом. Виговський таємно дав згоду прийняти королівських комісарів, які прибудуть на Україну для переговорів; але раніше, ніж вони прибули, в серпні, Виговський вже розпочав ворожі дії проти московських людей. Він послав брата свого Данила вигнати Шереметьєва з Києва. Досягти цього не вдалося, козакам дано було відсіч. Шереметьєв почав страчувати винних і підозрілих.

Тим часом повстання посполитих, підняте Пушкарем, знову спалахнуло проти Виговського неподалік Гадяча. Виговський вирушив приборкувати його, і тут 8 березня зібрав раду з козацьких старшин та полковників, сотників і можних козаків. Прибули польські комісари: Беньовський та Євлашевський. Беньовський виголосив перед козаками промову, лаяв Москву, запевняв, що у москалів інша віра, ніж у козаків, що москалі не дозволять їм вільно виробляти горілку, мед і пиво, накажуть одягати московські сіряки та личаки, заборонять взувати чоботи і згодом почнуть переселяти козаків на Білоозеро; з другого боку, обіцяв їм щастя в союзі з Польщею. Тепер,— говорив він,— не буде більше рабства: суворий закон не допустить, аби пани чинили сваволю над підданими. Після тієї промови укладено було договір, відомий в історії під назвою «Гадяцький». Україна (нинішні губернії Полтавська, Чернігівська, Київська, східна частина

Волинської та південна Подільської) добровільно об'єднувалася з Польщею на правах самобутньої держави під назвою «великого князівства руського». Верховна виконавча влада мала перебувати в руках гетьмана, обраного пожиттєво і затвердженого королем. Велике князівство руське мусило мати свій верховний трибунал з діловодством руською мовою, своїх державних сановників, свою державну скарбницю, свою монету, своє військо, що складалось би з 30 тисяч козаків та 10 тисяч регулярних. Унію обіцяли остаточно знищити. Покладено було заснувати дві академії з університетськими правами — у Києві та іншому місті, де буде зручно; крім того, в різних місцях — училища, без обмеження кількості; проголошувалося абсолютно вільне книгодрукування. Нарешті, гетьман міг робити щороку подання королю на козаків для надання їм шляхетського достоїнства, з тим, щоб кількість їх від кожного полку не перевищувала 100 чоловік. Але щодо прав власників, відносно тих посполитих, які житимуть на цих землях, не встановлено було жодних правил, опріч того, що власникам не дозволялось тримати дворові команди.

Слідом за тим Виговський знову лаштувався напасти на Шереметьєва, а водночас посилав листи в Москву, в яких запевняв царя у своїй відданості.

Але йому більше не вірили. В листопаді Ромодановський з військом вступив у Малоросію. Посполиті, які хотіли бути козаками, ополчились і пристали до нього. Ромодановський обрав іншого гетьмана, Безпалого. На лівому боці Дніпра почалася міжусобиця, тривала все літо й весну наступного 1659 року. На допомогу Ромодановському прибуло нове військо під начальством Трубецького, і на цілих два місяця обложило в Конотопському замку полковника Гуляницького. Тоді Виговський запросив кримського хана, з його допомогою напав 28 червня на Трубецького і розгромив його вщент. Трубецькой відступив, а іншого воєводу Семена Пожарського, який втратив все своє військо, було взято в полон, і коли його привели до хана, він безстрашно вилаяв хана по-московському і плюнув йому межи очі. Хан наказав порубати його. Таким чином, Виговський вигнав великоросіян з Малоросії; залишився тільки Шереметьєв, який з помсти наказав варварськи винищувати містечка й села поблизу Києва, не милуючи ні старого, ні малого. Трубецькой якийсь час після своєї поразки не міг і сунутися в Малоросію: в його війську розпочався бунт, ледь приборканий з допомогою Артамона Матвєєва.

Справа Виговського провалилася не через московське військо, а через те, що народ його не підтримав.

Ще в травні 1659 року у Варшаві на сеймі король і всі чини Речі Посполитої затвердили присягою Гадяцький договір, а козацькі посланники, які приїхали задля цієї справи, дістали шляхетське достоїнство. Як зухвало тодішні чини Речі Посполитої під впливом єзуїтського вчення не соромилися виголошувати фальшиву присягу,— свідчить те, що, за відомостями польських істориків, Беньовський, що уклав Гадяцький договір, умовив сенаторів погодитися на нього, сподіваючись в крайньому разі порушити його, тільки-но Польща оговтається від завданих ударів і прибере Україну до рук. Український народ не спокусився на цей договір: будь-яке об'єднання з Польщею бодай під будь-яким приводом стало для нього неприйнятне. Спалахнуло повстання в Ніжині під керівництвом протопопа Филимонова і полковника Золотаренка, потім у Переяславі під проводом полковника Тимофія Цицури й Сомка; потім в Острі, Чернігові та інших містах. Юрій Немирич очолив, було, регулярне військо, що складалося з поляків, німців та козаків; обурений народ перебив усе його військо; Немирича наздогнали й порубали на шматки. У Січі отаман Сірко підняв усіх запорожців і проголосив отаманом Юрія Хмельницького. У самому Чигирині, де перебував Виговський, спалахнуло повстання; Виговський ледве втік звідти.

Виговський призначив генеральну раду під містечком Германівкою; туди ж його супротивники привезли Юрія Хмельницького. Виговський наказав було читати на цій раді Гадяцький договір, але козаки здійняли галас; старшини побачили, що їм буде непереливки, і пристали до більшості; тих, хто читав договір, порубали на шматки; Виговський утік, а згодом на вимогу козаків прислав свою булаву.

Козаки обрали на гетьмана Юрія Хмельницького.

У жовтні зібрано було нову раду в Переяславі і прибулий туди з царським наказом князь Трубецькой затвердив Юрія в сані гетьмана, але з деякими важливими обмеженнями проти колишнього договору з Богданом Хмельницьким: гетьман не мав права приймати іноземних послів, розпочинати з кимось війну без волі государя, не міг призначати полковників, не порадившись з усією козацькою черню. Козацькі старшини всіма силами намагались уникнути цих додатків, але не могли подолати настійливості московського воєначальника та його товаришів. Козацькі старшини дуже

добивалися, щоб нікому з малоросів не дозволяти зноситися з Москвою, опріч гетьмана; і на це не погодились; а право зноситися прямо з Москвою давало змогу ворогам гетьмана й старшин посилати доноси в московські прикази, а московський уряд завдяки тому міг здійснювати таємний нагляд за справами Малоросії. Московських воєвод було посаджено в кількох малоруських містах: Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Для посполитого народу, який так ретельно протидіяв лихим підступам Виговського на користь Москви, не зробили нічого; навпаки, звільнивши козаків від постою та підвід, переклали ці повинності на посполитих і позбавили їх права виробляти напої, яке надавалося козакам.

Цей новий договір з Москвою природно не припав до душі козацькій старшині і значним козакам, які бачили, що Москва прибирає їх до рук; не міг він вдовольнити і народні маси, які знову побачили, що надії на зрівняння прав поруйновано. Договір цей був приємний лише для окремих осіб, які могли звертатися прямо в Москву і випрошувати собі різні пільги та пожалування: хто на грунт, хто на дім або млин. Їздили до Москви полковники зі своєю полковою старшиною, їздили духовні, їздили війти з міщанами; всі діставали різні милості й подачки: соболі, кубки тощо. Приїжджих малоросіян у Москві звичайно розпитували та записували їхні відповіді. Збагнувши, що в такий спосіб можна мати користь, малороси кинулись писати до Москви доноси один на одного: себе вихваляли, інших чорнили.

Польща оговталась. Війна з Московською Державою поновилася. Московське військо вже зазнало поразки в Литві. Поляки вирушили забирати у Москви Україну. Головний верховода московських військ на Україні, Шереметьєва, за порадою переяславського полковника Цицури, задумав випередити поляків і наважився рушити на Волинь у польські володіння; з ним же мусив був іти Юрій Хмельницький з козаками. Шереметьєв, людина гоноровита й сувора, встиг настроїти проти себе і козаків, і духовних, і нарешті самого Хмельницького своїми різкими вибриками і зарозумілістю: «цьому гетьманчику,— казав про Хмельницького Шереметьєв,— більше личить гусей пасти, аніж гетьманувати».

У другій половині вересня 1660 року вирушило в напрямку на Волинь московське військо. Хмельницький з козаками йшов іншою дорогою. Поляки під начальством Любомирського і Чарнецького напали на московське військо, завдали йому поразки і обложили під містечком Чудновом; потім поляки разом з татарами 7 жовтня напали на козацький обоз під містечком Слободищем за кілька верств від Чуднова. Юрій Хмельницький так перелякався, що тоді ж дав обітницю піти в ченці. В козацькому обозі почався розгардіяш. Багато старшин гнівалися на утиск їхніх прав за договором, укладеним у Переяславі: не хотіли служити Москві, злостивились на Шереметьєва і казали, що краще помиритися з поляками. У польський табір вирушив послом від війська Петро Дорошенко, який чудово зумів тоді відстояти свою гідність перед поляками. Пропонуючи Любомирському мир, він не дозволив польському панові піднести на себе голос і сказав: «ми добровільно пропонуємо вам мир, забудьте давню ненависть, інакше — у нас є самопали й шаблі». 18 жовтня козаки з поляками ухвалили договір на умовах Гадяцького трактату, за винятком тільки одного пункту, що стосувався великого князівства руського, найголовнішого в цьому договорі.

Покінчивши з козаками, поляки обложили московське військо. Пора була дощова; бойових та продовольчих припасів росіяни мали обмаль. Переяславський полковник Цицура зрадив і зі своїми козаками перейшов на бік поляків. Ця обставина змусила Шереметьєва скласти зброю. Поляки уклали з ним договір, схожий на той, що його колись уклали з Шеїним. Московське військо випускалося з умовою, коли складе зброю і прапори до ніг польських панів, а потім ручну зброю їм повертали; понад те, Шереметьєв зобов'язався вивести російські війська з усіх малоросійських міст. Але коли росіяни склали зброю, поляки віддали їх на поталу і різанину татарам; самого Шереметьєва видали татарському верховоді султану Нурединові в полон, а інших великоруських начальників забрали в Польщу.

Таким чином, вся козацька країна правого берега Дніпра знову скорилася Польщі. На лівому боці Полтавський, Прилуцький та Миргородський полки також не схотіли коритися Москві; але полковники — переяславський Сомко та ніжинський Золотаренко (обоє були шуряками Богдана Хмельницького), стояли за царя і скоро приборкали всю лівобережну Україну. Юрій Хмельницький кілька разів намагався перейти на лівий берег, але Сомко, який зробився наказним гетьманом, давав йому відсіч.

Відтоді на обох берегах Дніпра довго точилися смути. На правому народ ненавидів поляків і схилявся на підданство царю; старшина і полковники вагались; молодий гетьман неспроможний був злагодити з підпорядкованими підлеглими; нарешті, відчуваючи і усвідомлюючи

свою нездатність, він скликав козаків на раду під Корсунем і оголосив, що йому не під силу керувати козаками, що Бог не дав йому батьківського щастя, і він через те хоче відійти од миру: 6 січня 1663 року він постригся. Замість нього дістав гетьманство шляхом інтриг та підкупу Павло Тетеря, що при Хмельницькому був переяславським полковником, лукавий егоїст, що думав лише про свою наживу; раніше він виставляв свою вірність перед Москвою, а тепер прихилився до поляків, бо побачив силу на їхньому боці. Він одружився з дочкою Хмельницького, Стефанидою, вдовою Данила Виговського. Цей шлюб підніс його вагу і забезпечив неабиякі кошти.

На лівому боці Дніпра Сомко добивався гетьманства. Золотаренко прагнув його собі. Один на одного писали вони в Москву доноси, і в Москві не знали, кому вірити. У Золотаренка знайшовся тоді вправний і сильний помічник. Протопоп Максим Филимонов багато разів уже писав у Москву доноси про малоросійські справи і здобув довіру у бояр; нарешті, особисто прибув він до Москви і так зумів підлеститися до боярина Ртищева, що, прийнявши чернецтво, за сприяння цього боярина був посвячений у сан єпископа мстиславського та оршинського під ім'ям Мефодія і навіть призначений блюстителем митрополичого престолу, незважаючи на те, що тоді ще живий був митрополит Діонисій Балабан. Московський уряд не хотів визнавати Діонисія в його сані за те, що Діонисій у сані митрополита київського не хотів приймати благословіння від московського патріарха.

Слідом за тим у Малоросії з'явився третій претендент на гетьманство: то був Іван Мартинович Брюховецький, що колись слугував у Хмельницького і зробився кошовим отаманом у Запорозькій Січі. Він зажив великої любові запорожців і дістав новий, нечуваний доти чин кошового гетьмана. Цей хитрий і пронирливий чоловік вибрав найудатнішу стежину для досягнення першості. З одного боку, він писав у Москву дуже принизливі листи і виказував надію, що коли зробиться гетьманом, то тісніше підпорядкує Малоросію московській владі; водночас він прихилив до себе і Мефодія. З другого боку, Брюховецький удавав із себе прихильника простих бідних козаків і посполитого люду. Йому була цілком спосібна така роль, бо Запорожжя після смерті Пушкаря зробилося притулком тих, котрі, не записані до козацького реєстру, хотіли бути козаками. Його запорозькі агенти розійшлися по Малоросії, підмовляли народ на його користь, запевняли, що з його гетьманством настане всезагальне козацтво, підбурювали чернь проти заможних. У народу виникло прагнення грабувати багатих і значних: їхнє майно вважалося плодом здирства з народу. Постало питання, аби нового гетьмана обирали на так званій «чорній раді», тобто на такій, де б узяла участь вся громада народу. Мефодій, що раніше дружив із Золотаренком, відверто перейшов на бік Брюховецького і розпинався за нього перед московськими боярами. Тоді Золотаренко, відчувши, що йому не бути гетьманом, примирився із Сомком і почав заодно з іншими полковниками клопотатися про те, аби на майбутній раді обрали Сомка. Та було вже пізно. Примирення це не допомогло партії значних. Мефодій посилено діяв у Москві за Брюховецького, виставляв Сомка і Золотаренка таємними прибічниками поляків і запевняв, що коли оберуть Сомка, то буде зрада. До того ж сам Сомко не сподобався Москві, бо постійно скаржився на кривди, що їх чинили малоросам великоруські ратні люди, і взагалі перед царськими посланцями тримав себе як вільна людина. Московський уряд вирішив зібрати всенародну, або чорну, раду і затвердити гетьманом того, кого на ній оберуть. З цією метою відряджено було в Малоросію князя Великогагіна.

Раду було призначено на червень у Ніжині. Брюховецький через своїх запорожців нагнав туди величезні натовпи чорного народу, який ішов з ненавистю до багатих і значних і в надії їх грабувати. Мефодій перебував невідступно при царському посланникові. Московське військо, що складалося головним чином з іноземців, прибуло також на раду. 17 червня на світанку відкрилась рада читанням царської грамоти. Не встиг князь Великогагін закінчити читання, як зчинилося сум'яття: одні вигукували ім'я Сомка, інші — Брюховецького. Діло дійшло до бійки. Тоді московський полковник, німець Страсбург, розігнав бешкетників, кинувши в них ручні гранати. За Брюховецького була більшість. Сомко втік. Народ кинувся на вози старшин та значних козаків і пограбував їх. Сомко та інші полковники й старшини, щось з п'ятдесят чоловік, врятувались від народної люті тим, що вдалися по допомогу до князя Великогагіна, і московський боярин відправив їх під вартою у Ніжинський замок.

Наступного дня князь Великогагін затвердив Брюховецького гетьманом. Три дні з відома Брюховецького тривало насильство, потворне пияцтво, грабунки. Скрутно доводилося кожному, хто тільки носив червоний кармазинний жупан; багато хто тільки тим і врятувався, що вбрався в свити. Щойно минули три

пільгових дні, Брюховецький наказав припинити бешкети, але вони ще довго тривали в різних місцях.

Затвердившись у гетьманському достоїнстві, Брюховецький всіма старшинами й полковниками поставив нових, із запорожців; кожному полковникові було дано осібну варту. На Україні встановилося панування людей, раніше бідних, упосліджених: тепер вони враз зробилися панами і, засліплені незвичним становищем, не знали міри своїм вередуванням та самоуправству. Народ, спокушений мрією козацької рівності, жорстоко ошукали; ті, що галасували проти значних і багатих, зробившись багатими і значними, налягли на громаду ще з більшим тягарем, аніж попередні значні.

Новий гетьман своїх повалених супротивників подав урядові як царських зрадників. Їх наказано судити військовим судом. А судді були вороги підсудних.

18 вересня в Борзні відрубали голову Сомку, Золотаренку та ще кільком чоловікам; інших відправили в кайданах до Москви, а звідти в Сибір. То були перші малороси, заслані до Сибіру.

Відтоді Малоросія розпалася на два гетьманства, так тривало до падіння козацтва на правому боці Дніпра. Воно тимчасово позначилося й на церковному устрої. Діонисій Балабан помер у Чигирині, де була столиця гетьманства правого берега Дніпра; на місце його було обрано Йосифа Нелюбовича-Тукальського, єпископа могилівського. Московський уряд не визнавав його, і далі іменував блюстителем митрополії Мефодія та клопотався про зведення останнього в сан митрополита, але константинопольський патріарх не погоджувався на те.

Успіхи поляків у війні з Московською Державою спонукали короля Яна-Казимира зробити спробу підкорити собі й лівобережну Україну. В січні 1664 року він рушив за Дніпро. З ним мали йти й козаки під проводом свого гетьмана Тетері і союзні татари. Міста на Лівобережжі здавалися. Тільки містечко Салтикова Дівиця боронилося відчайдушно, і всіх жителів було винищено. Король дійшов до Глухова, стояв під ним п'ять тижнів і не міг взяти його. Тут у польському таборі було розстріляно запідозреного в зраді козацького полковника Богуна Івана, одного з найхоробріших сподвижників Богдана Хмельницького. Тоді ж запорожці під проводом Сірка і Сулими, що були в тилу у короля, почали відвойовувати козацькі міста на правому боці Дніпра. Це примусило короля відступити на правий берег Дніпра.

Польський полководець Чарнецький розгромив Сулиму, а польський полковник Маховський схопив колишнього гетьмана Виговського, що мав звання київського воєводи і розстріляв його за намовою Тетері, який звинувачував Виговського в намірі перекинутися до Москви. По всьому видно, що Виговський справді змовився із Сірком: розлючений проти Москви, побоюючись, що вона поневолить Малоросію, він примирився з поляками в надії дати своїй батьківщині незалежність і свободу в тому вигляді, в якому вона була доступна його розумінню, але був жорстоко обманутий; власне звищення не вдовольняло його; і ось він ще раз наважився на повстання і передчасно загинув, не встигнувши нічого зробити.

Не обмежуючись цим, Тетеря звинуватив у зраді митрополита Йосифа Тукальського і свого шуряка Юрія Хмельницького, що мав після постриження ім'я Гедеона. Король наказав відправити обох у Марієнбурзьку фортецю, де вони просиділи два роки.

Коли король відступив, Брюховецький сам перейшов за Дніпро, захопив Канів, Черкаси, але потім відступив назад, а Чарнецький знову змусив скоритися відпалі від Польщі міста й містечка, пішов у Суботів і викинув з могили прах Богдана Хмельницького. Незабаром сам Чарнецький був поранений в одній сутичці і зійшов з поля дій.

Гетьман Тетеря скоро переконався, що йому не злагодитися з козаками і не втримати України під владою Польщі. Він поквапився забрати військову казну і втекти з жінкою до Польщі; але по дорозі Сірко відбив у нього казну*. На його місце в Україні одна партія, з допомогою орди, обрала Степана Опару, а друга, так само з допомогою татар, скинула Опару і посадила гетьманом Петра Дорошенка: це сталося 1665 року.

Відтоді до 1677 року історія південноруського козацтва головним чином обертається навколо цієї особи. Постійною метою Дорошенка було об'єднання України під єдиною владою і згуртування козацьких сил; він ненавидів поляків, нізащо не хотів, щоб Україна залишалася під їхньою владою; завжди виявляв готовність перебувати під владою Москви, але не інакше, як з додержанням прав самобутності для Малоросії з тим, аби московський уряд не посилав туди своїх воєвод, не втручався у внутрішні справи і поводився з козаками, як з народом вільним. Обставини перешкоджали йому звідусіль, і він мусив був вести тяжкі марні змаги з ними.

Восени 1665 року Брюховецький вирушив до Москви, там був прийнятий

* У Тетері в Польщі видурили всі гроші, що їх він привіз з України; він, розказують, виїхав до Туреччини, де помер у нужді.

з великою пошаною, пожалуваний боярином, одружився з боярською дочкою і дістав багату вотчину від царя неподалік Стародуба, сотню Шептаківську, що обіймала багато сіл і поселень, а полковників, що приїхали з ним, пожалувано в дворяни. Бажаючи догодити Москві, Брюховецький сам виявляв бажання знищити місцеві привілеї краю: так, наприклад, він подавав раду скасувати привілеї малоросійських міст, запевняв, що міщани тягнуть на польський бік, що між ними зубожені знемагають від поборів і підвід, а купці та багаті за рахунок бідноти наживаються; запропонував більше поставити великоруських воєвод, запровадити шинковий продаж вина, зробити перепис народу, встановити на великоросійський кшталт цілувальників і прислати митрополита з Москви, замість обраного вільними голосами. Все це спричинилося до того, що, повернувшись в Україну, на початку 1666 року, Брюховецький опинився у неприязному становищі до всієї Малоросії. Козакам не подобалося його зведення в бояри, «у нас раніше боярів не бувало,— говорили вони,— через нього в нас усі вольності скасовують». Полковники, пожалувані в дворяни, боялися показати перед козаками, що їм дорогі новонабуті звання. Один з них говорив: «мені дворянство не потрібне; я, як і раніше, козак!» Єпископ Мефодій був розлючений пропозицією надсилати митрополита з Москви; малоросійське духівництво поділяло його невдоволення. Роздратування посилились, коли приїхали нові московські воєводи в усі значні міста* і з ними ратні люди; Брюховецький клопотався, щоб їх було якнайбільше; приїхали переписувачі, почали переписувати всіх людей по містах і селах та обкладати данню. В містах з міщан встановили цілувальників, щоб збирали царські доходи. Великоросіяни почали погано поводитися з мешканцями: «полтавський воєвода,— скаржились козаки,— лає нас поганими словами (що особливо дратувало малоросіян): коли хто до нього прийде — плює на того, велить денщикам виштовхувати утришия...» У багатьох містах скаржилися на великі побори, на зухвалість і грабіжництво, на покривдження жінок і дівчат тощо. Сам гетьман був дуже зажерливий, жорстокий і, розраховуючи на заступництво Москви, не знав меж сваволі; його полковники так само вирізнялись зухвалістю і грабіжництвом. Терпець народу увірвався, спалахнуло обурення, водночас в кількох містах почали вбивати московських ратних людей. У Переяславі вбили козацького полковника Єрмоленка, підпалили місто, перебили ратних людей, сам царський воєвода ледве врятувався. Брюховецький викликав до себе загальну огиду; поширилося бажання стати під владу Дорошенка.

1667 року було укладено Андрусівське перемир'я, і стало воно новою, неабиякою причиною заворушень. Нащокіна вважали малоросіяни своїм найголовнішим ворогом, подейкували, що за його намовою московський цар з польським королем миряться для того, щоб винищити козаків; запорожці, відважніші й рішучіші за інших, спіймали царського посланника Ладиженського, що їхав у Крим, і вбили.

Відколи приїхав Брюховецький, народ не хотів платити податі й різні мита, запроваджені на великоросійський кшталт. Козаки грабували й били збирачів; але водночас і поміж малоросіян панували незлагоди; міщани й селяни билися з козаками, які за наказом гетьмана і полковників збирали для останніх побори. Всі, проте, сходилися на тому, що ненавиділи гетьмана.

Мефодій, раніше головний винуватець звищення Брюховецького, зробився його ворогом і намовляв проти Брюховецького у своїх листах московським боярам. Брюховецький, зі свого боку, писав у Москву доноси на Мефодія. Перебуваючи на соборі, який осудив Никона, Мефодій відчув, що до нього у Москві ставляться вже не так милостиво, як раніше, і повернувшись у Малоросію, запропонував гетьманові мир і став намовляти його зрадити царя. Брюховецький побачив, що зайшов далеко, що козаки, роздратовані проти Москви, вважають його за головного винуватця насильств, яких зазнає Малоросія від московських людей; уладнати справу здавалося за можливе тільки якнайскоршою зрадою Москви. Брюховецький насамперед зв'язався з Дорошенком. Останній разом з митрополитом Тукальським поселив у Брюховецького надію, що той залишиться гетьманом, якщо діятиме з ними заодно і відступиться од Москви. Брюховецький зібрав на раду своїх полковників: всі вирішили відторгнутися од Москви і піддатися турецькому султанові, щоб з допомогою турків звільнитися від московської влади. 8 лютого в Гадячі Брюховецький оголосив воєводі Огарьову, щоб той забирався геть зі своїми ратними людьми. У Огарьова було всього чоловік 200 чи трохи більше; він мусив відступити; але козаки кинулися на великоросіян, половину вирізали, решту побили і взяли в полон. Брюховецький сповістив своїм універса-

* Крім Києва, Переяслава та Ніжина, де вже були московські воєводи,— в Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин, Глухів, Сосницю, Новгород-Сіверський та Стародуб.

пом, що московські посли з польськими послами ухвалили поруйнувати Україну і винищити всіх жителів від малого до великого. Таку ж грамоту послав він донським козакам, умовляючи їх з «паном Стенькою» діяти заодно*. Народ уже й без того повсюдно заворушився і почав вбивати всіх великоросіян у своєму краї.

Зрада Брюховецького спантеличила московський уряд: там такого не чекали. У Києві, Переяславі, Ніжині та Острі воєводи ледве відбились від козаків і сиділи в облозі, терплячи у всьому скруту, в інших містах — вони загинули разом з ратними людьми під ножами й дубинами розлюченого народу. Коли довідались про це в Польщі — то поляки казали великоруським посланцям: «треба нашими государями послати війська — спопелити й винищити тих зрадників-козаків, аби місця їхні спорожніли, бо вони і вас, і нас зраджують, і добра від них не буде!»

Навесні князь Ромодановський почав воєнні дії облогою міста Котельви. До Брюховецького прийшли на допомогу татари. З-за Дніпра йшов з козацьким військом Дорошенко; Брюховецький вийшов до нього назустріч з Гадяча. Поблизу Опішні прийшли до нього десять сотників з вимогою віддати булаву, прапор і гармати. Брюховецький побив тих сотників і відправив їх скутими в Гадяч. Аж тут обурилась проти нього громада козаків, вдерлась у намет, схопила й потягла до Дорошенка. Дорошенко тільки дав знак рукою: козаки зірвали з Брюховецького одіж й побили до смерті рушницями, рогатинами та дуб'ям. Сум'яття в народі було таке велике, що за тим пролунали вигуки: вбити Дорошенка! Але задніпровський гетьман втихомирив юрбу, викотивши кілька бочок горілки. Дорошенко зібрав всенародну раду і запитував: «що тепер робити? чи миритися з Москвою? чи віддаватися Польщі або султану?» Народ чути не хотів про Польщу, лаяв москалів за їхні насильства і віддавав перевагу турецькій владі. Дорошенко рушив проти Ромодановського, який відразу ж відступив од Котельви. Тепер уся Малоросія була в руках у Дорошенка; йому залишалося зміцнити владу свою, але тут на біду надійшла до нього звістка з Чигирина про зраду дружини; він пішов за Дніпро, забравши із собою полонених великоруських начальних людей та єпископа Мефодія, а начальство над лівим берегом Дніпра доручив своєму генеральному осавулу Дем'яну Многогрішному. Щойно виїхав Дорошенко, Ромодановський рушив на Малоросію і зайняв Ніжин; Многогрішний замість того, щоб битися з ним, виявив бажання підкоритися царю, сподіваючись, що його зроблять гетьманом. Тоді клопотатися за козаків узявся чернігівський архієпископ Лазар Баранович; він просив писемно у царя прощення народові, але благав, аби в Малоросію не посилали воєвод; про те саме просив і Многогрішний та пояснював, що вся біда скоїлась через насильство з боку воєвод та й від лихих намірів єпископа Мефодія. Балачки про обрання нового гетьмана тривали кілька місяців, а тим часом московський уряд зносився з Дорошенком. Царські посланці умовляли Дорошенка відступитися від бусурманів і скоритися Польщі. Дорошенко стояв непохитно: він із своїми козаками нізащо не хоче бути під владою Польщі, бо з поляками через їхню непостійність не можна укладати ніякого міцного договору,— запевняв, що він аж ніяк не ворог Москві, що бажає з усією Україною бути під владою великого государя, одначе, не інакше, як тоді, коли государ візьме під свою владу обидва береги Дніпра, не посилатиме воєвод і не порушуватиме козацьких прав, одне слово, щоб усе було так, як ухвалено за першим договором, укладеному з Богданом Хмельницьким; інакше Дорошенко нізащо не збирався відкинути думку про підданство Туреччині. Само собою зрозуміло, що московський уряд, маючи перемир'я з Польщею, не міг погодитися на такий крок, якого вимагав Дорошенко.

У березні 1669 року в місті Глухові було зібрано раду й на ній обрано гетьманом лівого берега Дніпра Дем'яна Многогрішного. Всі старання нового гетьмана, архієпископа Лазаря і старшин про звільнення Малоросії від воєводського урядування залишилися марні, тим більше, що й тепер, як і раніше, серед малоросіян траплялись шукачі власної кар'єри, які писали в Москву супротивне тому, про що просило малоросійське начальство і запевняли, що народ більше бажає воєводського, аніж козацького урядування. Першим поміж таких був Семен Адамович, ніжинський протопоп, що збирався, очевидно, йти слідами Мефодія. За укладеним тоді договором воєводи були залишені лише в кількох містах*. Реєстрових козаків покладено було лише 30 тисяч, які повинні були утримуватися поборами з усіх маєтностей, крім монастирських та церковних. Поруйнованим містам дано пільги на

* Варто відзначити, що серед звинувачень проти Москви, найтяжчою справою москалів названо те, що «вони скинули святійшого отця патріарха, який учив їх виявляти милість і любов до ближнього», Никона взагалі поважали в Малоросії.

* У Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі.

десять років; гетьмани обиратимуться відтепер на раді і затверджуватимуться царем, вони не повинні зноситися з іноземними державами. Тоді на раді козаки зауважили, що всі міжусобиці в Малоросії відбуваються через те, що мужики-орачі самовільно хочуть називатися козаками і починають заколоти, а тим самим чинять безчестя справжнім козакам. Щоб припинити це, покладено було створити осібний козацький полк в 1000 чоловік, обов'язок якого полягатиме в тому, щоб стежити, де починаються бунти й приборкувати їх на самому початку. Цей полк названо компанейським. Таким чином, найважливіше соціальне питання, що непокоїло Малоросію від самого початку повстання проти Польщі, московський уряд розв'язував тепер, сподіваючись звищити виключний привілейований стан всупереч народному прагненню до зрівняння своїх прав.

Новий гетьман лівобережної України, Многогрішний, не вирізнявся здібностями, його не любив народ, до того ж він пиячив і напідпитку чинив усілякі бешкети. Його рідний брат, Василь, призначений чернігівським полковником, так само вирізнявся шаленістю і нестриманістю, про нього знали, що він загнав свою дружину в могилу побоями, за що носив на собі церковну заборону. Влада гетьмана Дем'яна не розповсюджувалась на всю Україну, яка мусила б перебувати під його начальством. Полки: Лубенський, Гадяцький, Прилуцький вперто стояли за Дорошенка; Переяславський полк так само був з ними заодно, але потім полковник Дмитрашка Райча, виходець з Молдавії, пристав зі своїм полком до Многогрішного. Дорошенко силкувався будь-що утримати всю Україну під своєю владою, писав безупину універсали, переконував малоросіян припинити всілякі чвари і одностайно рятувати вітчизну від загибелі. Тим часом він і далі ставився приязно до Москви, звільнив на царське прохання великоруських бранців, безперестанку зносився то з Москвою через посланців, то з київським воєводою. Раз у раз висловлював він одну й ту саму думку, хоч і по-різному; але зміст був такий: хай московський государ візьме всю Україну під свою верховну владу, виведе воєвод і залишить козаків обох берегів Дніпра під начальством одного гетьмана; водночас Дорошенко не приховував від царських посланців, що за необхідності віддасться султанові і приведе турецькі сили на поляків. Московський уряд, дотримуючись договору з Польщею, умовляв Дорошенка залишатися вірним Польщі; таким чином, Москва підтримувала те саме розділення України, проти якого так виступав Дорошенко. Обставини поставили Дорошенка в трагічне становище: бажаючи, як Хмельницький, своїй вітчизні цілісності й самостійності і водночас відчуваючи, що не можна обійтися без того, щоб не визнати над собою владу якогось государя, він віддав перевагу владі московського государя, але мимоволі мусив був діяти вороже проти Москви і вважати її за найлютішого ворога. Йому доводилося боротися водночас і з Польщею, і з Росією; цього мало: його чекала ще боротьба й зі своїми. Запорожжя не хотіло коритися ні Дорошенку, ні Многогрішному; там обрали на гетьмана іншого — Суховієнка, який запросив татар і вступив у володіння Дорошенка. Шість полків* підкорилися йому. Дорошенко був на грані скинення і тоді відправив у Туреччину своїх послів з рішучою пропозицією підданства. Це врятувало його на якийсь час. Тоді Суховієнко обложив Дорошенка у Каневі, прибув турецький чауш (гонець) і наказав Суховієнку відступити. Суховієнко не міг не послухатися, бо його головна сила складалась з татар, турецьких підданих. Суховієнко відмовився від гетьманства і слідом за тим уманський полковник Ханенко проголосив себе гетьманом. З ним Дорошенкові належало боротися. Дорошенко, підійшовши до Умані, спершу уклав з Ханенком договір, аби обом суперникам їхати в Чигирин: хай там рада вирішить спір між ними і визнає одного з них гетьманом; але Ханенко, замість того, щоб їхати на раду, запросив кримську орду і пішов війною на Дорошенка. В обох суперників військо складалося головним чином з татар. У Дорошенка була орда білогородська, що перебувала під владою сілістрійського паші. До Ханенка приєднався Юрій Хмельницький, який скинув тоді своє чернече вбрання. Під містечком Стеблевим Дорошенко здобув перемогу, прогнав Ханенка на Запорожжя, а Юрій Хмельницький був пійманий і відправлений у Туреччину, де утримувався в Семибаштовому замку.

Ханенко не заспокоївся, відрядив посольство до польського короля і дістав від нього грамоту на гетьманство за умовами Гадяцького договору. З допомогою коронного гетьмана Яна Собеського Ханенко утвердився в Ладижині. Поляки зайняли міста Немирів, Брацлав, Могилів, Рашков, Бар та інші і віддали під урядування Ханенкові. Таким чином, у Малоросії виявилося водночас три гетьмана: двоє на правому і один на лівому березі Дніпра.

Церква так само поділилася. Мефодій,

* Уманський, Білоцерківський, Корсуньський, Паволоцький, Брацлавський та Могилівський.

взятий у полон Дорошенком, втік у Київ; але тамтешній воєвода доставив його у Москву. Дорошенко надіслав до Москви власноручного листа Мефодія, який доводив його беззаперечну участь у задумах Брюховецького. Мефодія ув'язнили в Новоспаський монастир, де він невдовзі помер. Замість нього Москва призначила іншого блюстителя митрополичого престолу, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Але ж на правому березі Дніпра проживав митрополит Йосиф Тукальський, який був звільнений з марієнбурзького ув'язнення, посвячений і визнаний константинопольським патріархом; у Москві не довіряли йому, як благоприятелю Дорошенка і прихильникові цілісності й незалежності Малоросії. Митрополит Йосиф, живучи в Чигирині, коло Дорошенка, виклопотав, щоб константинопольський патріарх наклав прокляття на Дем'яна Многогрішного за його зраду Дорошенка. Це дуже непокоїло Многогрішного, особливо, коли він послизнувся, упав і побився. Многогрішний вважав це для себе за знак божого покарання і уклінно просив царя виклопотати йому прощення від патріарха. Цар відправив патріархові Мефодію прохання про Многогрішного. Патріарх вагався: йому хотілося виконати прохання царя, але він боявся турецького уряду, який покровительствував Дорошенкові та Йосифу; патріарх, нарешті, дав прощення, але з умовою, щоб воно було таємне.

Однак, скоро після того обставини поставили Многогрішного в неприязні стосунки з Москвою. Воєводське урядування було вкрай неприйнятне для малоросіян. Посполиті, як і раніше, прагнули козакувати; компанійці, приборкуючи їх, завдавали їм усіляких кривд; раз у раз спалахував народний гнів. Многогрішний, як і його попередник, чекав загального бунту, тим паче, що Дорошенко постійно розсилав своїх агентів умовляти лівобережних малоросіян — діяти заодно з ним при турецькій допомозі, щоб повернути свободу і цілісність своїй батьківщині. Деякі полки відверто виступали за Дорошенка. Малоросіян дратувало ще й те, що під час переговорів, які відбувалися між Нащокіним та комісарами про підтвердження Андрусівського договору, малоросійських посланців не допустили брати участь у цих переговорах. Очікувана віддача Польщі Києва з усією його святинею ображала народні почуття. Многогрішний у своїх листах до Артамона Сергійовича Матвєєва переконував московський уряд звільнити Малоросію від воєводського урядування і суду; про це ж просив і Лазар Баранович. Але до Москви надходили листи й від ніжинського протопопа Семена Адамовича, який постійно наговорював на Барановича та Многогрішного, хоч водночас удавав із себе приятеля останнього; у своїх листах до Москви він запевняв, що Малоросія тільки й тримається присутністю воєвод та ратних людей, і негайно збунтується, щойно їх виведуть. Московський уряд під впливом таких доносів не виводив воєвод і наказував наглядати й за самим гетьманом; у гетьманській столиці Батурині перебував стрілецький голова Григорій Неєлов, який повідомляв у Москву про вчинки гетьмана. Напідпитку Многогрішний висловлював образливі й глузливі зауваги на адресу Москви. Дорошенко вступив із ним у зносини і переконував його діяти заодно з ним. Невідомо, якою мірою наважився Многогрішний бути спільником Дорошенка і почати ворожі дії проти Москви, але Многогрішний сам не приховав від великоруського гінця Танєєва намір — нізащо не віддавати Києва полякам і разом з Дорошенком воювати проти Польщі*. Поки московський уряд вирішував, як вчинити з доносами на Многогрішного, проти останнього склалася змова; керівником її був обозний Петро Забіла. Він привернув на свій бік писаря Мокрієвича, суддів: Домонтовича, Самойловича і переяславського полковника Дмитрашка Райча. 13 березня, вночі, змовники схопили Многогрішного і відправили до Москви з писарем Мокрієвичем. У Москві Матвєєв піддав Многогрішного допиту і тортурам. Дем'ян відкидав звинувачення в зраді, але зізнався, що напідпитку виголошував «нестямні слова». Старшини від імені всього малоросійського народу просили скарати на смерть колишнього гетьмана та брата його Василя. 28 травня 1672 року; засуджених вивели на страту в Москві але цар послав гінця з оголошенням, що він «на прохання своїх дітей замінює страту на заслання до Сибіру». Дем'яна заслано було в Тобольськ з дружиною Анастасією, дітьми, братом Василем та племінником. Заслали до Сибіру і друзів його: ніжинського полковника Гвинтівку та осавула Грибовича. Останній втік з Сибіру, решту з засланих з цієї причини утримували якийсь час у кайданах, відправили якомога далі і поверстали на службу**. За ними слідом за доносом

* За донесенням Танєєва, Многогрішний говорив йому, між іншим, так: «государ нас не шаблею взяв; ми йому добровільно піддалися заради єдиної віри. Якщо Київ та інші малоросійські міста йому не потрібні і він їх віддає королю, то ми знайдемо іншого государя».

** Сам Многогрішний був у Селенгінську, де дочка його вийшла за місцевого священика.

схопили й відправили до Сибіру запорозького отамана Сірка, але невдовзі його визнали безвинним і повернули.

17 червня того ж року неподалік Конотопа в Козачій Діброві за розпорядженням князя Ромодановського, у присутності архієпископа Лазаря було обрано на раді нового гетьмана, колишнього генерального суддю Івана Самойловича. Обрання це відбулося головним чином на бажання і завдяки підступам військової старшини. Новообраний проводир був син священника, який раніше жив на правому березі Дніпра, а потім перейшов на лівий, у містечко Старий Колядин. Іван Самойлович був чоловік освічений, обдарований, але гордий і зухвалий з підлеглими і до того ж користолюбний. Свою діяльність він розпочав у званні сотенного писаря; при Брюховецькому він підлестився до генерального писаря Гречаного, зроблений сотником, потім у Чернігові наказним полковником. Він не пристав до зради Брюховецького, зблизився з Многогрішним, увійшов до нього в довіру і дістав звання генерального судді, а потім разом з іншими погубив Многогрішного, заслужив прихильність старшин надзвичайною послужливсітю і лагідним поводженням: вони обрали його, сподіваючись мати з нього покірне собі знаряддя.

Переворот на лівому боці Дніпра відбувався тоді, коли на правому Дорошенко вдався до відчайдушних і рішучих дій. 300 тисяч турецького війська вирушило йому на допомогу; сам падишах Магомед IV верховодив цими силами. Коло урочища Батоги розгромлено було Ханенка і верховоду польського війська Лужецького. Турки й татари кинулись на Кам'янець, де тоді стояв невеликий польський гарнізон. Обложені почали переговори і здали місто з умовою випустити з міста гарнізон та жителів на їхнє бажання, а решті жителів, які захочуть залишитися, гарантувати безпеку життя, їхнього майна та кількох церков для вільного богослужіння. Турки наказали обернути на мечеті церкви, серед них і собор, залишивши для християн православних, католиків і вірмен по одній церкві. 19 вересня Магомед IV урочисто в'їхав у місто, попрямував до головної мечеті, яка була раніше соборною церквою і, як розповідають турки, коли проїздив султан, на знак перемоги ісламу над християнством складали образи святих на брудних місцях вулиць. Жителів пощадили; одначе взяли в гареми падишаха та його пашей найвродливіших дівчат.

Поляки були вкрай збентежені цією подією, і слабкий король Михайло поквапився попросити в турецького імператора миру. Мир було укладено під Бучачем у Галичині. Поляки віддали туркам Поділля та Україну і, крім того, зобов'язалися платити щороку 22 тисячі червінців.

Жорстоко помилився Дорошенко. Турки й не думали відновлювати єдності на Україні, а тим часом Дорошенко, зробившись турецьким підданим, викликав до себе ненависть і свого народу і християнських сусідів. Мир Польщі з Туреччиною не міг бути тривалий; заодно з Польщею готувалась виступити проти неї Москва: Дорошенко, союзник турків, мусив був перший зазнати ударів ворогів ісламу. А тим часом сили його зменшувались; народ, який і раніше переходив з правого берега Дніпра на лівий, тепер тікав туди великими натовпами; значна частина біженців рухалася на схід, у привільні степи південних кордонів Московської Держави (нинішніх Харківської, Воронезької, Курської та Катеринославської губерній). Правий берег Дніпра дедалі ставав безлюдніший. Дорошенкові і Ханенкові доводилося владарювати над мізерними рештками населення, яке щодень зменшувалося, боротися чужими силами за опустілу рідну землю. Знову звертався Дорошенко до Москви, знову запевняв у своїй відданості государеві, просив його прийняти в підданство, але все ж таки не інакше, як на тих самих умовах, що пропонував раніше: щоб Україна була єдина і вільна. «У мене дітей нема, я не про себе клопочуся,— казав він,— але йдеться про всіх людей наших». Московський уряд ласкавив Дорошенка обіцянками. Після того, як поляки самі віддали Туреччині Україну, відмовилися від панування над цією землею, зручніше було погоджуватися з Дорошенком відносно єдності обох берегів Дніпра. Але Самойлович боявся, щоб його не позбавили гетьманства, передавши Дорошенкові, а тому силкувався підбурити Москву проти Дорошенка і радив не довіряти йому. Замість примирення з Дорошенком надіслано було проти нього козацьке й московське військо під началом Ромодановського. Це військо не зробило нічого важливого, але Ханенко, а з ним і кілька полковників, прислали просити милості царської величності. 17 березня 1674 року Ханенко і кілька полковників* правого берега Дніпра з'явилися на раду в Переяслав. Ханенко поклав гетьманську булаву, і правобе-

* Канівський, корсуньський, білоцерківський, уманський, торговицький, брацлавський та паволоцький.

режні полковники, що були з ними, обрали гетьманом Самойловича.

Велика частина Південної Русі правого берега Дніпра переходила знову під владу руського государя. Залишалося, щоб тільки скорився сам Дорошенко. Справді, чигиринський гетьман відрядив до Ромодановського генерального писаря Мазепу і оголосив, як він уже робив це багато разів раніше, що бажає бути в підданстві великого государя. Але Дорошенко нізащо не хотів, аби ненависний попівський син Самойлович, якого він зневажав, був гетьманом над обома берегами Дніпра, тим більше, що сам Дорошенко боявся за власне життя і чекав, що коли він здасться, то Самойлович стратить його, як Брюховецький стратив Сомка. До того ж старшини й полковники, що залишалися вірні йому, боялися того ж самого і вирішили за краще спробувати утримати незалежність з турецькою допомогою. Дорошенко вагався і, упевнившись, що ворог його Самойлович міцний і користується царською милістю, ще раз запросив на допомогу турків і татар. Це означало, як кажуть, поставити на карту останній набуток. У серпні 1674 року турецькі й татарські полчища спустошувально пройшлися по Україні. Місто Ладижин взяли приступом. Уманці попервах прийняли турецький гарнізон, порізали всіх, а за це турки висадили місто в повітря й винищили всіх жителів. Кров текла ріками, за словами сучасників. З іншого боку, Самойлович і Ромодановський з царськими військами спустошили Україну, йдучи на Чигирин. Кримці відбили їх від гетьманської столиці; Ромодановський і Самойлович відступили, спалили Черкаси і пішли за Дніпро. Турки відступили. Тоді Дорошенко зовсім уже втратив прихильність народу до себе. Залишки правобережного населення юрбами рушили на лівий берег Дніпра. Черкаси, Лисянка, Мошни, Богуслав, Корсунь зовсім опустіли. Приклад одних запалював других; переселенці частково залишилися на землях лівобережних полків, але незрівнянно більша кількість їх рушила на слободи, далі на схід.

На турків надії вже не було: двічі приходили вони на допомогу Дорошенкові і без ніякої користі, а тільки поруйнували рідний край. Наступного 1675 року і росіяни, і поляки зібралися спільними силами покарати Дорошенка, але не дійшли згоди поміж себе. Все ще сподіваючись втримати за собою козаків, польський король замість Ханенка, який віддався Росії, призначив на гетьмана колишнього подільського полковника Гоголя. Із жменькою козаків цей верховода тримався на Поліссі. Гетьман Самойлович не радив московському уряду посилати військові сили разом з польськими на Україну, пояснюючи це тим, що, мовляв, тільки-но козаки зійдуться з поляками — відразу зчинять бійку між собою.

Дорошенко, ладен віддатися Москві, спробував здійснити це так, щоб обминути Самойловича; він запросив на раду кошового Сірка із запорожцями. Сюди ж прибули й донці під начальством Фрола Минаєва. Дорошенко в присутності духівництва присягнув на євангелії на вічне підданство царю, просив запорожців і донців клопотатися, аби цар залишив його з усім товариством у своїй милості і обороняв своїми військами від татар, турків і ляхів, щоб правий берег Дніпра, перебуваючи під рукою царською, знову був населений людьми. Сірко дав знати про це в Москву; але Самойлович і тепер боявся, щоб у такий спосіб не склалася міцна партія і не позбавила його гетьманства на користь Дорошенка. З допомогою Ромодановського він успішно діяв у Москві, обмовляв Дорошенка і Сірка і твердив, що такий вчинок — порушення його прав як гетьмана. Цар наказав оголосити догану Сіркові, бо йому, гетьману, а не комусь іншому, доручено злагодитися з Дорошенком. У січні 1676 року, в останні дні життя Олексія Михайловича, прибув у Москву тесть Дорошенка Павло Яненко-Хмельницький і привіз турецькі «санжаки»: бунчук і два прапори (що означало колишнє підданство Дорошенка Туреччині, від якого він тепер повністю відмовлявся); через нього Дорошенко виказував покірність московському царю і просив тільки дозволити йому, всім його родичам і всьому народові, залишитися на правому березі Дніпра і не переводити народу на лівий, бо поширилася чутка, начеб уряд хоче спалити всі міста й виселити з правого берега Дніпра весь народ. У Москві Дорошенка похвалили за його готовність скоритися царю, але зажадали від нього такого діла, від якого він хотів будь-що ухилитися — виголосити присягу перед Самойловичем.

Цар Олексій Михайлович помер; минув ще рік. Самойлович силкувався будь-що очорнити перед московським урядом Дорошенка й Сірка. Він відчував, що в Малоросії не люблять його за пихатість і зажерливість, він боявся, що полковники складуть проти нього змову. Самойлович домагався всіма силами, аби Дорошенко залишився в немилості у Москви і не мав змоги стати йому на заваді.

1677 року Самойлович писав у Москву, що на заклик Дорошенка турки знову йдуть на Київ. У відповідь на цього листа йому було наказано йти разом з Ромодановським війною на Дорошенка. Після невеликої сутички під Чигирином Доро-

шенко вийшов з духівництвом, старшиною і народом з Чигирина і за три верстви од міста, на річці Яничарці, склав булаву, прапор і бунчук і приніс присягу московському царю. Його спершу помістили в Сосниці.

У цей час в Малоросії склалася змова проти Самойловича. Керівниками її були стародубський полковник Рославець і відомий уже нам своїми доносами протопоп Адамович. Рославець схилив деяких зміщених Самойловичем полковників* до думки повалити Самойловича і визнати гетьманом Дорошенка. Тоді Дорошенка викликали в Москву начебто для того, що цар хоче тримати його коло себе радитися про важливі справи. Самойлович був цим дуже невдоволений, бо коли Дорошенко здався, він обіцяв йому залишити проживати його в Україні і, можливо, боявся, аби Дорошенко не заслужив милості в Москві і не зашкодив би йому; незважаючи на всі намагання, Самойлович ніяк не міг перешкодити викликові свого суперника. Рославця і Адамовича засудив військовий суд до страти, Мокрієвича до вигнання, а від решти тільки зажадали, аби вони присягнули на вірність гетьману. Цар Федір помилував приречених на смерть. Адамович постригся, але Самойлович все-таки наполіг, щоб Рославця з Адамовичем заслали до Сибіру. Дорошенко, як такий, що не брав участі у змові, не був підданий за неї гонінню, його прийняли в Москві дуже милостиво. Але йому було занадто тяжко туди переселятися; за його словами він їхав у Москву як на страту. Він уже не повернувся на Малоросію. Московський уряд вирішив тримати його у Великоросії і зажадав, щоб приїхали з Малоросії його дружина й дочки. Залишаючись у Великоросії, Дорошенко був призначений воєводою і дістав у вотчину тисячу дворів у селі Ярополчі, Волоколамського повіту. Відтоді він щез для історії**.

Турки дуже невдоволені були, довідавшись, що Дорошенко, який вважався за турецького підданого, віддався Москві. Щоб утримати владу над Україною, султан звелів звільнити з ув'язнення Юрія Хмельницького, проголосив його гетьманом і князем малоросійської України і відправив з турецьким військом добувати батькову спадщину. У Чигирині після від'їзду Дорошенка московським воєводою було поставлено німця Трауерніхта. В серпні 1677 року турки й татари обложили Чигирин, але на допомогу обложеним підоспіли Ромодановський та Самойлович і вигнали турків. Наступного 1678 року, в липні, знову з'явилося турецьке військо з самим своїм візирем та Юрієм Хмельницьким під Чигирином, де вже був інший московський воєвода — Іван Ржевський. Цього разу турки й татари повели вперту облогу. Ржевський був убитий на міській стіні ворожою гранатою. Турки зробили підкопи й висадили в повітря нижнє місто, яке стояло на березі Тясмину: обложені кинулися на міст; але турки підпалили міст; багато людей потонуло. Турки почали підходити до верхнього міста, розташованого на високій горі над нижнім. Руські війська чинили відчайдушний опір; нарешті, за наказом Ромодановського, який стояв неподалік з військом, підпалили верхнє місто і пішли до Ромодановського, їх безуспішно переслідував ворог. Малоросіяни говорили, мовби Ромодановський навмисне не підійшов вчасно на виручку Чигирина, бо його син перебував у турецькому полоні — начебто йому дали знати турки, що звільнять сина, якщо він допустить турків узяти Чигирин, інакше замість сина пришлють його шкіру, набиту сіном. Хоч би як там було, Ромодановський не розпочав битви з турками і пішов на лівий берег Дніпра*. Юрій Хмельницький захопив і підкорив своїй владі Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів та інші невеликі міста, на той час вже дуже малолюдні**. Юрій потім утвердив своє місцеперебування в Немирові і прийняв нечуваний титул князя сарматського. Юрій підписувався Гедеон-Георгій Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорозький. Силу його складали турки й татари. На початку 1679 року він спробував було напасти на лівий берег України, але йому перешкодили великі сніги; навесні він повторив напад, але без успіху; Самойлович слідом за ним перейшов на лівий берег і відібрав невеличкі міста, нещодавно підкорені Юрієм. Тоді Самойлович наказував навмисне спалювати всі міста й села на правому березі Дніпра і примушував усіх жителів, що там залишалися, переселятися на лівий.

В той час Росія продовжила перемир'я з Польщею ще на 13 років, віддавши Польщі Невель, Себеж, Веліж, а зверх того обіцяла 200 тисяч карбованців за те, щоб не віддавати Києва. Тривали переговори про спільні воєнні дії проти турків.

* Переяславського Дмитрашка Райча, прилуцького Горленка і колишнього генерального писаря Карпа Мокрієвича.

** Він помер у глибокій старості в своєму маєтку і, вірний даному слову, не втручався більше в малоросійські справи.

* І в Москві Ромодановському ставили у вину оцю бездіяльність; здачу Чигирина пригадали йому й тоді, коли він загинув як жертва народної люті під час стрілецького бунту 1682 року.

** У Каневі, як розповідають, жителі замкнулись у мурованій церкві; турки обклали її соломою й підпалили: всі задихнулись від диму.

Малоросія була в тривозі, чекали нової навали турків з Юрієм Хмельницьким; ходили чутки, що напад буде спрямовано на Київ; взялися поспіхом укріплювати Київ на всіх пунктах; Самойлович заклав підвалини фортеці неподалік Печерського монастиря; але турки не прийшли. Тоді, коли в Києві тривали гарячі роботи, а московські ратні сили стягувалися на південь, валаський господар Іоанн Дука взявся бути посередником між Туреччиною і Росією. Самойлович зі свого боку наполягав на примиренні з Туреччиною і Кримом, бо ненавидів поляків і силкувався будь-що не допустити росіян до союзу з ними проти невірних. Переговори тривали понад рік. У серпні 1680 року вирушив у Крим стольник Тяпкін, що був кілька років резидентом у Варшаві, разом з малоросійським генеральним писарем Раковичем (з ними був учитель Петра Великого Микита Зотов). Тяпкін уперто не хотів віддавати хану всієї правобережної України: справа дійшла була до того, що хан погрожував посадити руських послів у земляну яму, і це змусило Тяпкіна поступитися й погодитися на принизливе перемир'я строком на 20 років, за яким Росія зобов'язувалась вносити хану щорічну сплату (платеж). Київ зі своїм старим повітом* залишався за Росією, але вся правобережна Україна, від річки Бугу до Дніпра, мусила залишатися цілком безлюдною. Ухвалено було з обох сторін не споруджувати там ні міст, ні сіл і не заводити ніякого поселення. З укладенням цього перемир'я дістали свободу руські бранці і серед них нещасний Василь Борисович Шереметьєв, що потерпав двадцять два роки в неволі. 1681 року договір цей було затверджено в Константинополі. Питання про те, кому мусить належати Запорожжя, залишалося нерозв'язане; хоч росіяни й виговорили собі Запорожжя, але у кримського хана, турки ж не погодилися визнати остаточно Запорожжя вотчиною царя.

Про подальшу долю Юрія Хмельницького збереглися різні відомості, які, між іншим, схожі в тому, що він невдовзі був убитий**. Пам'ять цього чоловіка була проклята в малоросійському народі: про нього склалася легенда, наче земля його не приймає і він поневіряється по землі до віку вічного!

Відтоді занепало панування козацтва на правому березі Дніпра. По смерті Хмельницького турецький уряд призначив гетьманом зі свого боку валаського господаря Іоанна Дуку; Дука, приїхавши в нове володіння, застав там цілковиту пустелю і почав закликати поселенців, обіцяючи їм пільги, що порушувало договір, укладений з Туреччиною. Дуку піймали поляки і взяли під варту. 1683 року Польща, яка захищала Австрію проти Туреччини, розпочала з останньою війну. 12 вересня Ян Собеський розгромив турків під Віднем і завдав їм після того ще кілька поразок. Тоді, чекаючи війни з Туреччиною, Польща мала намір воскресити козацтво і призначала своїх гетьманів одного за одним. Але в Україні вже бракувало для козацтва грунту; воно, очевидно, відживало свою історію. Спроби відновити його на правому березі не вдалися.

Воюючи з турками, поляки дуже прагнули втягнути в цю війну Росію, але Росія довго не піддавалась їхнім порадам, завдяки настійливості Самойловича, який безустанно твердив, що полякам ні в чому не можна вірити, що вони — споконвіку віроломні вороги руського народу, що набагато корисніше бути в дружбі з турками. Проте, незважаючи на всі старання, Самойлович, живучи далеко від Москви, не міг стежити за тамтешніми ділами. Можновладний на той час боярин, друг Софії, Василь Васильович Голіцин, піддався на умовляння польських послів, клопотання папи та Австрії, і 21 квітня 1686 року було укладено в Москві польськими послами Гримултовським і князем Огінським вічний мир між Росією та Польщею. Київ з Васильковом, Трипіллям і Стайками був відданий Росії навічно, а Росія зобов'язувалась заплатити за це 146 тисяч карбованців. Обидві держави зобов'язувалися сполучно воювати проти турків і татар. Важливою для майбутніх часів умовою цього миру було те, що Польща зобов'язувалась надати цілковиту свободу совісті православним.

Самойлович був украй невдоволений цим миром, але ще більше розлютився, коли йому запропонували лаштуватися в похід проти татар. Він і далі надсилав до Москви свої міркування проти союзу з Польщею і війни з турками, поки нарешті не дістав догану за своє «противенство». Гетьмана багато хто не любив у Малоросії, а він, між іншим, своїми сміливими судженнями й давав привід ворогам звинувачувати його в недоброзичливості до Москви. «Купила собі Москва ляха за свої гроші, ляхам дані.

* Васильків, Трипілля, Стайки з селами і вище Києва, Дідівщина та Радомишль.

** Малоросійський літописець Величко, котрий творив на початку XVIII століття, повідомляє, очевидно, за чутками, які доходили до нього, що Юрій Хмельницький зідрав шкіру з живої жидівки; чоловік її поскаржився турецькому паші, який перебував у Кам'янці-Подільському: останній, знісшись із Константинополем, викликав Юрія до себе на суд і, визнавши винним, присудив до страти. Хмельницького, за турецьким звичаєм, задавили мотузкою.

Пошкодували мало дачі татарам давати, будуть велику казну давати, яку забажають татари»,— так говорив він у колі своїх наближених. Йому доводилося вирушати в поле, а він називав розв'язану війну «чортовою, мерзенною», величав Москву дурепою, «хоче дурна Москва підкорити державу кримську, а сама себе захистити не може». Вороги Самойловича жадібно ловили й брали на замітку такі висловлювання.

Уряд московський започинав велику справу. Думка підкорити Крим майнула була за Грозного і завершилась не дуже визначними походами, майнула за Михайла Федоровича і була відкинута через нестачу коштів. Тепер лаштувались іти з великим військом великоруським та малоруським через степ і знищити Кримське царство.

Восени 1686 року було видано царський указ, який закликав служивих людей до важливого починання. «Злочестиві, богоненависні бусурмани,— було сказано в указі,— ні з якої іншої віри не брали стільки невільників, як з українних міст нашого царства та з Малоросії, розпродуючи їх у Криму, наче худобу, повсюди у вічну бусурманську неволю. Наша держава донині зазнає від усіх інших країн глуму й докорів за те, що ми кожного року давали бусурманам казну, чого ніяка держава не робить, а вони, бусурмани, над нашими посланниками, які возили їм гроші, соболів та хутровий товар, чинили насильство, деякі наші посланники та гінці від численного затримання і тортур у Криму вмирали». Все це була тоді всім відома правда. Найближчою причиною розірвати договір, ухвалений з Кримом за царя Федора Олексійовича, наводили ту обставину, що після цього договору татари чинили набіги на руські області, а в Криму затримали й ображали відрядженого туди посланника Тараканова.

Навесні 1687 року сто тисяч великоруського війська рушили в південні степи; верховодив над ними князь Василь Васильович Голіцин, друг царівни Софії, що мав тоді чин дворового воєводи великого полка і великої печатки та державних великих справ посольських оберегателя; до нього приєднався в Самарі гетьман Самойлович з усіма своїми полками; козаків було до п'ятдесяти тисяч. 14 червня перейшло військо через р. Конку, проминуло Великий Луг* і, дійшовши до річки Карачакрана, натрапило на несподівану перешкоду. Весь степ лежав випалений: трави не було; фуражу для коней із собою не везли, не мали дров; руські коні почали гинути; люди потерпали від нестачі їжі та води: подейкували, що попереду до самого півострова геть усе випалено. Йти далі виявилося неможливо. Військова рада воєначальників вирішила відправити берегом вниз по Дніпру загін тисяч в двадцять; до них Самойлович приєднав три козацькі полки під началом свого сина. Цей загін мусив прикривати відступ решти армії, а коли буде змога, то здійснити напад на турецькі фортеці, споруджені на Дніпрі. Потім — уся решта військ рушила назад.

Тоді велика підозра великоросіян впала на гетьмана і взагалі на козаків: чи ж не вони застерегли і намовили татар спалити степи, аби перешкодити успіхам руського війська? Один з тих іноземців, що служив у московських військах (Гордон), запевняє, що підозра була ймовірна. Козаки,— каже він,— самі збройною рукою визволилися з-під польського ярма і просили у москвитян тільки допомоги: вони називали себе підданими, а не холопами царськими. Мир з поляками, які поступилися своїми правами над козаками, лякав їх; вони непокоїлись, аби Москва не стала поводитись із ними, як з природними підданими і не обмежила їхні привілеї та вольності. Гетьман та інші розсудливі люди передбачали, що може статися, якщо Москві вдасться підкорити Крим. Татари вважали себе також вільним народом; падишах мав над їхнім ханом слабеньку владу і звертався до нього більше з проханням, аніж з повелінням. Природний інстинкт зближував козаків з татарами, і розсудливість спонукувала і тих і тих розуміти, що поневолення одного з двох народів буде згубним і для другого.

Хоч би як там було, тільки вороги Самойловича скористалися невдачею походу; вони розуміли, що Голіцину буде приємно скинути на гетьмана сором невдалої операції. Повертаючись назад, Самойлович, очевидно, не тримав свого язика і висловлював дошкульні зауваги відносно тодішніх справ. «Чи не казав я,— говорив він,— що Москва Криму нічого не зробить. Се нині так і є; і наперед треба буде їм від кримців дуже віддиматися».

Військо, повернувшись із походу, стало табором над річкою Коломаком. Тут старшина, склавши змову, написала донос на свого гетьмана*.

У цьому доносі перелічувалися різні

* Так називався великий ліс на лівому березі Дніпра ближче до Січі.

* То були: обозний Василь Борковський, суддя Воєхович, писарі Прокопович і Василь Кочубей і полковники: Костянтин Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Дмитрашка Райча і Степан Забіла.

вислови невдоволення, мовлені гетьманом проти московського уряду з приводу примирення з Польщею; вказувалося на вчинки, що зашкодили успіху у війні з татарами. Він дозволяв возити в Крим всілякі припаси і ганяти худобу на продаж. Тут, між іншим, зауважувалось, що він не посилав вперед караулів і «язиків», щоб мати відомості про стан поля, бачачи коло таборів палаючі поля, не посилав гасити їх. Дійшовши до Конки — не провідав, як далеко вигорів степ і рушив уперед на випалене поле; його небажання вести цю війну і недбалість давали привід зробити висновок, що гетьман був причиною і повелителем у справі випалення полів. Опріч того, в доносі містилися скарги на погане гетьманове урядування: він сам усе робив, нікого не кличучи на раду: без суду й слідства забирав посади, принижував старовинних козаків і звищував дрібних людей, брутально поводився із старшиною, а найбільш нестерпною була його зажерливість: за полковничі посади брав хабарі і не перешкоджав чинити людям всілякі утиски — що в кого сподобається, то в того й бере, а чого сам не візьме, то діти його візьмуть. Нарешті, просили від імені всього війська запорозького зняти його з гетьманства.

Цей донос було подано Голіцину 7 липня. Можновладний боярин вже раніше не любив Самойловича: Голіцин був у сварці з Ромодановським, а Самойлович перебував з останнім у дружніх стосунках. Донос було відправлено до Москви, і в Москві вчинили за ним так, як бажав Голіцин.

22 липня гонець з Москви привіз царську грамоту. Голіцину доручалося оголосити старшині, що коли Самойлович не бажаний козакам, то вони можуть обрати собі іншого, а від Самойловича велено було відібрати знаки гетьманського достоїнства і самого доставити у Великоросію, роблячи так, як Господь Бог наставить і напоумить боярина.

Голіцин знав, що козаки ненавиділи Самойловича і боявся, аби вони, як дізнаються, що гетьмана змінюють, не розпочали сваволити і розправлятися з тими, які збурили проти себе їхню лють. Він закликав до себе своїх московських полковників, наказав їм оголосити старшині зміст царського указу і самим розпорядитися, щоб Самойловича схопити без жодного галасу; для цього було наказано ввечері замкнути обоз; намет гетьмана та його пожитки знаходилися всередині обозу: велено було непомітно для гетьмана оточити його з усіх боків возами. Хоч як тихо все це робилося, але деякі гетьманові доброзичливці докумекали, що затівається недобре й оповістили Самойловича. Самойлович був упевнений, що звинуватити його в зраді не можна і не сподівався, аби хтось наважився на це; він мав підозру, що коли надійшла на нього скарга, то про його урядування, яке, це він добре усвідомлював, для багатьох було нестерпне, але за це він надіявся відговоритися і виправдатися, тим паче, ніяк не міг допустити, щоб московський уряд, знаючи його вірну багатолітню службу, позбавив його гетьманства. Замкнувшись у своєму наметі, вночі гетьман писав виправдання своїм вчинкам і відправив написане до полковників. Йому не відповідали. Навколо його ставки на певній відстані було поставлено варту. Опівночі генеральний писар Василь Кочубей прибув до Голіцина, доповів, що все готово, все зроблено нишком, гетьман під вартою і просив наказу, що чинити далі. Голіцин наказав на світанку привести до нього гетьмана разом з його сином, а поки прихильних до гетьмана осіб тримати під вартою, щоб не дали вчасно знати другому його синові, якого чекали з походу на Дніпрове пониззя.

Але на світанні Самойлович пішов у церкву до заутрені; старшини не наважилися заходити до церкви і порушувати відправу; вони чекали на нього біля входу до церкви. Щойно відслухавши заутреню, гетьман вийшов з церкви, колишній полковник переяславський, Дмитрашка Райча, схопив його за руку і сказав: «йди іншою дорогою!» Гетьман, приховавши свій подив, промовив: «я хочу говорити з московськими полковниками». Тут підійшли полковники, привели арештованого гетьманського сина Якова, який на світанку хотів прорватися крізь обоз і був схоплений. З гетьманом не стали говорити, посадили його на поганого воза, а сина його на шкапу без сідла і повезли обох у ставку Голіцина.

Голіцин і з ним воєначальник та полковники московського війська сиділи на стільцях на видноті. Гетьмана з сином поставили коло приказного намета; старшина, обвинувачі, на вимогу Голіцина, стали перед радою воєначальників, і в стислій промові повторили суть звинувачень, які виклали в своїй супліці, а на закінчення просили звершити правосуддя над гетьманом. Усі, що сиділи, підвелися. Голіцин сказав: «чи не подали ви скаргу на гетьмана через неприязнь, злостивість або через якусь образу, що її можна вволити іншим чином?»

Козаки відповідали: «великі були кривди, заподіяні гетьманом усьому народові, а багатьом із нас найбільше; але ми б не наклали рук на його особу, якби не

його зрада: про це не можна було нам мовчати; гетьмана всі ненавидять — отож важко було стримувати народ: він би роздер його на шматки».

Голіцин звелів покликати гетьмана.

Самойлович прийшов, спираючись на кийок зі срібним набалдашником; його голова була обмотана мокрою хустиною, він страждав на головний та очний болі.

Боярин виклав йому стисло, в чому його звинувачували.

Самойлович відкидав усе, що зводили на нього і почав виправдовуватися. Але тут на нього напустилися полковники: Солонина, Дмитрашка Райча, Гамалія. Розпочалася палка суперечка, полковники розлютилися до того, що ладні були побити гетьмана, але Голіцин не допустив до цього і звелів вивести звинуваченого.

Голіцин оголосив, що вони тепер можуть обирати нового гетьмана, а для цього треба скликати духівництво і найзнатніших козаків з усіх полків. Негайно було відправлено гінця до окольничого Неплюєва, під началом якого був загін, відправлений на пониззя Дніпра. Неплюєву наказували арештувати гетьманового сина Григорія, його приятеля переяславського полковника Леонтія Полуботька та інших і доставити їх до Голіцина.

Проте, *чого боялися, того не уникли.* Козаки, почувши, що скоїлося з гетьманом, почали сваволити. В Гадяцькому полку вбили полковника Кияшку і з ним кількох начальних осіб; у Прилуцькому, що стояв тоді на Низу в Кодаку, повсталі козаки кинули в палаючу піч свого полковника Лазаря Горленка і кількох чоловік побили; козаки збирались ватагами, розходилися і розповсюджували бунт по країні. Гетьман украй був усім ненависний; разом із ним ненавиділи його синів та благоприятелів. Самойлович запровадив обтяжливі монополії на вино, мед, дьоготь та інші предмети, вигадував різні новації для свого збагачення. Набувати багатство для себе та своїх родичів було в нього метою життя. Він оточував себе компанійцями і сердюками (піхотне військо), заведеними, щоб примусити до послуху народ, який все ще не втратив свого заповітного прагнення окозачитися; опріч того, гетьман спирався на московські сили і поводив себе як деспот. До самих старшин він ставився зухвало; ніхто не мав права сісти в його присутності або покрити голову; сам походячи з духовного звання, він зневажав священиків. Зрозуміло, що його падіння викликало не співчуття до нього, а лють до всіх тих, хто вірно служив йому, хто потурав його зажерливості і гоноровитості, хто сам під його заступництвом дозволяв собі самоуправство й насильство. Московське військо змушене було приборкувати бунт, що спалахнув. Це змусило Голіцина негайно розпочати обрання нового гетьмана.

Наступного ж дня після скинення Самойловича Голіцину подали статті, за якими мусив бути обраний новий гетьман. Вони небагато різнилися від попередніх статей. Козаки цього разу спробували розширити права осібного самоврядування Малоросії і просили, аби гетьману дозволено було зноситися з іноземними державами; цього не було ухвалено. Власники маєтностей виговорили собі право судити підданих і примушувати їх давати собі належні приноси, возити сіно й дрова. Маєтності генеральної старшини, заслужених знатних осіб, а також маєтки архієпископські, митрополичі та монастирські звільнялися від будь-яких військових поборів. Таким чином, утверджувалося владарювання нового панства, яке загрожувало поневоленням народу. З московського боку включено статтю, яка свідчила про зближення двох народів: гетьману й старшині ставилося в обов'язок з'єднувати малоросійський народ з великоросійським як через шлюби, так і іншими шляхами, аби ніхто не говорив, що малоросійський народ гетьманського регіменту (правління), і щоб одностайно всі вважали малоросіян з великоросіянами за єдиний народ.

Старшини, ухвалюючи статті, дали зрозуміти Голіцину, що вони оберуть на гетьмана зі свого середовища того, на кого він вкаже. Боярин назвав Мазепу, який зумів йому сподобатися.

Наступного дня, 25 липня, зібралася рада. Відправлено було молебен у похідній церкві, що містилася в наметі. Винесли знаки гетьманського достоїнства і поклали на стіл, вкритий килимом. Боярин спитав присутніх козаків: кого бажають вони обрати на гетьмана?

Закричали: Мазепу!

Кілька голосів, які не знали, що справа про обрання вже наперед вирішена можновладними людьми, вигукнули було ім'я обозного Борковського, але прибічники Мазепи відразу заглушили їх.

Мазепу було обрано й затверджено, а Голіцин дістав від нього десять тисяч карбованців у подарунок. Колишнього гетьмана з сином Яковом відправлено до Сибіру. Другого сина Григорія страчено в Севську. Дружини Самойловичів були залишені в Малоросії на мізерному утриманні, виділеному їм царською милістю з багатства їхніх чоловіків.

Майно Самойловича було поціновано: половину взято на государя, половину віддано у військову скарбницю.

Переклад Інни ДЗЕЙКО.

Телець

(22 квітня — 21 травня)

Давньогрецька легенда розповідає: колись Зевс забажав викрасти чарівну доньку фінікійського царя Європу. Перетворившись на білосніжного Тельця, проник у королівські табуни. Європі дуже сподобався чудовий Телець, і вона подружилася з ним. Одного разу зажадала покататися на ньому. Коли Європа сіла на спину Тельця, той залишив табун і помчав до моря, кинувся у його хвилі і поплив разом з Європою до острова Кріт. Тому вважають, що на небо потрапили лише голова та груди Тельця, оскільки нижня частина тіла занурилася в море.

У сузір'ї Тельця розташовані дві самостійні групи зірок (зоряні скупчення) з міфологічними назвами: Гіади та Плеяди. Це морські німфи — доньки гіганта Атласа, котрий підтримує небосхил над Землею. Плеяди розташовані на відстані 400 світлових років від нас і налічують майже 50 мільйонів років. Вони ще запнуті хмарою міжзоряної речовини, що являє собою залишки праматерії, з якої виникло це зоряне скупчення.

Сонце перебуває у знаку Тельця з 22 квітня по 21 травня. Цьому зодіакальному знаку відповідає знак Землі. Телець перебуває під покровительством планети Венери. Це натура емоційна, характер суперечливий. Знаку Землі Телець завдячує силою, здоровим глуздом, а Венера надає сильному і практичному Тельцю м'якості, чутливості. Він любить комфорт. Ці суперечливі якості роблять Тельця складною натурою. Він прагне до матеріальних благ і разом з тим великий марнотратець. Прагне затишку, але сам часто буває неохайним. Бере від Землі невичерпні сили і має хороше здоров'я.

У свої стосунки з людьми Телець привносить багато елегантності й привабливості, проте нерідко сперечається через власну впертість та примхи.

Народжені під знаком Тельця люблять мистецтво та архітектуру. Вони бувають визначними письменниками, художниками, дизайнерами, а також чудовими кухарями.

Заступництво Венери надає жінкам, народженим під знаком Тельця, надзвичайної привабливості, жіночності. Їм властива любов до красивих речей, одягу, до квітів. Вони бувають занадто ревниві, дещо легковірні, але рідко прощають образи тим, кого щиро люблять. Метал Тельця — мідь, коштовний камінь — смарагд, колір — зелений, найсприятливіший день — п'ятниця.

Під цим знаком народилися письменники Уїльям Шекспір, Данте Аліг'єрі, Етель Ліліан Войнич, М. Є. Салтиков-Щедрін, Панас Мирний, художники — О. М. Бенуа, О. О. Дейнека, композитор П. І. Чайковський, актор П. К. Саксаганський.

Олесь ДАНКО.

ПІВДЕННИЙ КАРТАС

**(09.02 — 18.02;
14.08 — 23.08)**

Розлогий, міцний і, хоч не дуже стрункий, вражає солідністю й красою. Пристосовується до різних умов. Правда, він теж мріє про зручності, але при необхідності переночує й просто неба. Має міцне здоров'я. Скрізь почувається, як удома, і не знає, що таке сором'язливість. Динамічний, упевнений, примушує рахуватись із собою, одночасно дуже чутливий до жартів з приводу своєї особи і не дуже-то й розуміє їх.

Любить вразити, несподівано захопити, опинитися в центрі уваги, іде на будь-які жертви, щоб цього досягти. Вважає, що саме він має приймати рішення і говорити останнє слово. Блискуче вирішує найскладніші питання. Не відчуває небезпеки, непередбачливий, потрапляє у різні складні ситуації. На щастя, легко з них виходить. Гордий, самолюбивий, прямолінійний, при цьому невиправний оптиміст, що часто призводить до необережних вчинків як у діловому, так і в особистому житті. Схильний до ексцесів. За уявної самостійності легко підпадає під чужий вплив. Буває, що спрямований досвідченою рукою, стає зброєю чиєїсь волі. Серед Картасів є багато героїв, але багато й мучеників. Сам також здатен впливати на інших. Дуже настирливий і належить до числа тих, хто завжди правий.

Чутливий, сентиментальний — може назавжди покохати. З швидкістю, яка вражає, обмірковує й приймає рішення. Має схильність до артистизму, а надто у сфері музики.

Риси тих, хто народився під знаком Картасу: імпульсивність, оптимізм, інтелігентність, здатність до дедукції.

Під знаком Картасу народились: Галілей, Брехт, Дарвін, Гете.

СОСНА

**(19.02 — 28/29.02;
24.08 — 02.09)**

Гарна, декоративна. Вміє підкреслити свої достоїнства. Любить дім, коштовні речі, вишуканий інтер'єр. Часто затишок, без якого вона себе не мислить, створює власноруч. Кажуть, що вона знає, чого хоче, бо їй не вистачає того, що дає їй життя. Немає в ній покірливості, вміє планувати і підкоряти умови своїм потребам.

Відважна, невдачі зустрічає з високо піднятою головою і не дозволяє їм заволодіти собою. Завдяки сміливості, вмінню ризикувати завжди йде вперед. У роботі досягає успіху незалежно від роду діяльності.

Сосну відрізняє впертість, з якою вона йде обраним шляхом і з якого її важко збити. Вміє вийти з найскладніших ситуацій.

У неї не буває надмірних ускладнень у стосунках з людьми. Невдачі інших не позбавляють її сну, хоч трапляється, вона згадує про них із співчуттям у товариських бесідах. Тільки в одному виявляє слабкість — у коханні. Чутлива та імпульсивна — легко захоплюється, а потім уже буває занадто пізно.

При всьому цьому має проникливий розум, упорядковане мислення, буває здібним організатором. Може докласти необхідних зусиль для здійснення поставленої мети і, як правило, досягає її. Із різних, навіть любовних, неприємностей виходить з честю. Знак Сосни дуже сприятливий для жінок.

Риси народжених під знаком Сосни: естетичний розум, організаторські здібності, схильність до аналізу.

Під знаком Сосни народились: Коперник, Вашінгтон, Шопен, Карузо, Шопенгауер, Елізабет Тейлор, Конфуцій, мати Наполеона.

Експрес-анкета: «Ваша оцінка?»

Шановні читачі! Просимо вас назвати два-три кращих матеріали цього номера. Напишіть, будь ласка, що вам у журналі сподобалося, а без яких матеріалів можна було обійтися взагалі.

Будемо вам дуже вдячні. Нагадуємо нашу адресу: 252047, м. Київ-47, проспект Перемоги, 50, редакція журналу «Наука і суспільство».

Хто він — Я.П.Новицький?

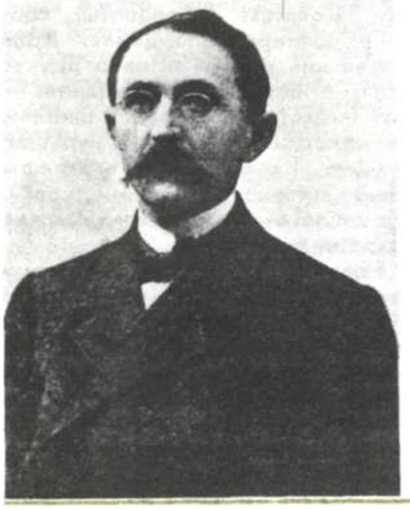

Я. П. НОВИЦЬКИЙ.

Обкладинка однієї із праць Я. П. Новицького.

Ким був адресант Д. І. Яворницького у Запоріжжі — Я. П. Новицький? Чим він зажив такої глибокої шани з боку найвизначнішого знавця історії козаччини? Ці запитання найчастіше повторювалися в редакційній пошті, що надійшла на першу публікацію епістолярної спадщини Д. І. Яворницького, підготовленої до друку кандидатом філологічних наук Марією Олійник-Шубравською («Наука і суспільство» №№ 6—9 та 11 за 1988 рік).

Відповідаючи на ці запитання, друкуємо спогади онука Я. П. Новицького, доцента Запорізького державного університету Аркадія Бровка, в яких він розповідає про долю свого діда.

Справді — хто? У тритомному Українському радянському енциклопедичному словнику читаємо: «Новицький Яків Павлович (14.X.1847, с. Аули Дніпроп. обл. — 19.V.1925, Запоріжжя) — укр. фольклорист, етнограф і педагог. Зібрані Н. на Катеринославщині величезні фольклорні, етногр. і краєзнавчі матеріали частково опубл. у збірниках М. Драгоманова та ін. Автор розвідок з фольклору та етнографії».

Родом з Чернігівщини, батьки Якова Павловича на початку XIX століття переїхали на Катеринославщину. Саме тут, в Аулах (нині Криничанського району), почуті хлопчиком розповіді старих людей про героїчну запорозьку давнину, визначили його подальшу долю: він мріяв пройти легендарними місцями, посидіти біля вогнища з нащадками січовиків, записати з їхніх уст казки і думи, легенди і пісні, перекази і повір'я — усе, що містить в собі розум і багатовіковий досвід предків, без чого немислимі ні справжня людська історія, ні моральне здоров'я нації.

Справдження бажань вимагало копіткого навчання. Та сталося так, що офіційна освіта Якова скінчилася в класах Олександрівського (тепер Запоріжжя) повітового училища. Програму середньої школи він опанував самотужки, студіюючи книжки дослідника природи А. М. Бекетова, історика і письменника М. І. Костомарова, філолога і етнографа І. І. Срезневського. Познайомившись у кінці шістдесятих років з відомим російським педагогом і організатором народних шкіл на Україні М. О. Корфом, котрий очолював на той час в Олександрівському повіті шкільні справи і саме завдяки якому двадцятирічний юнак вирішує стати вчителем, Яків Павлович захоплюється педагогічними працями К. Д. Ушинського, М. І. Пирогова і самого Корфа, наслідує прогресивні погляди на освіту й виховання, бере

участь в екскурсіях разом з учнями, збирає з ними колекції рослин, комах, мінералів, розкриває перед дітьми справжню радість навчання. Невипадково саме в Ольгівську сільську школу, до Новицького, зачастили в ті роки молоді вчителі, щоб запозичити корисний досвід.

Відзначились сімдесяті роки першими спробами Якова Павловича видавати зібраний до того часу чималий історико-етнографічний матеріал. З'явилась і нагода — збірка «Малорусские народные предания и рассказы», яку готував український публіцист, історик і літературознавець М. П. Драгоманов.

Розуміння освіти як важливого засобу формування громадської свідомості, прищеплення учням твердої віри в історичну місію народу в соціальному оновленні життя, широкі знайомства з простими селянами, вміння розумітися з ними, як з рівними, записи народних переказів і пісень про козацьку вольницю, засудження панських порядків, висловлення думок про доцільність навчання рідною мовою — все це було не до вподоби властям; Новицький потрапив під поліційний нагляд. Незабаром з'явився шкільний інспектор Лободовський, який замість відвідування занять і вивчення досвіду молодого вчителя вчинив на його квартирі обшук, вилучив згадану збірку Драгоманова, зошити з фольклорно-етнографічними і літературними записами, відтак за кілька тижнів Новицького звільнили з роботи за «распространение в народе украинофильских тенденций».

Не звикнув Яків Павлович до чиновницької служби в земському статистичному відділі Чернігова, куди виїхав у пошуках роботи. Повернувшись до Олександрівська 1878 року, він працює секретарем спочатку в повітовій училищній раді, пізніше — у повітовому попечительстві дитячих притулків. До самої Жовтневої революції місцеве земство обирало його попечителем шкіл.

Саме в цей час на повну силу розгорнулась науково-дослідна діяльність Новицького як історика, етнографа і фольклориста. Одна за одною окремими виданнями і в збірках виходять друком його праці — «Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 годах». «История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг.», «С берегов Днепра» і «Старожитные уезды Екатеринославской губернии — Новомосковский и Павлоградский», «Малороссийская и запорожская старина в памятниках устного народного творчества», «Малороссийские исторические песни, собранные в Екатеринославщине в 1874-1903 гг.», «Материалы для истории запорожских казаков (из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 годы)», «Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине в 1875-1905 гг.», «Духовный мир в представлении малорусского народа», «Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине». Крім того, Новицький досить активно друкує свої статті в періодичних виданнях — журналах і газетах: «Народная школа», «Русские ведомости», «Русский курьер», «Молва», «Киевский телеграф», «Одесский вестник», «Южный край», «Днепр», «Степь», «Екатеринославские губернские ведомости».

Ім'я Новицького відоме широкому колу науковців. Особисто з ним знайомі І. І. Манжура і О. О. Потебня. Захоплені відгуки про його творчу діяльність пише академік М. Ф. Сумцов, називаючи його «самым крупным вкладчиком Юго-Западного Отдела Географического Общества и Харьковского историко-филологического Общества». Свою фотографію на добру згадку про тривалі сердечні розмови на славній запорозькій землі йому дарує М. Л. Кропивницький. До нього в Олександрівськ з метою співробітництва в розробці спільної історико-фольклорно-етнографічної теми приїздить Д. І. Яворницький й одразу ж переймається любов'ю до цієї щирої, цікавої, дуже скромної людини, шукає з нею все нових зустрічей, не мислить подальшого життя без дружби з нею, без творчого єднання.

На вісімдесяті роки саме й припадають листи Яворницького до Новицького, опубліковані в №№ 6-9, 11 за 1988 рік журналу «Наука і суспільство». Навіть звертання Дмитра Івановича до Якова Павловича, двомовні (бесценнейший, добрый, друже мій єдиний, незабвеннейший, дорогой, щира душа, душевный друг, щирий і коханий друже, сердечный и святой человек, щирий козаче, сердечний, любий і сужений Якове Павловичу, мій голубе сивоусий, мій коханий козаченьку), яскраво свідчать про їхні щирі, не по-чоловічому ніжні стосунки. Щоправда, ми не маємо листів з боку Новицького, але безліч прохань у надрукованих листах адресанта дає змогу зробити логічний висновок, що кожне його наступне прохання мало підставою сумлінне виконання адресатом попередніх; адже не випадково у зверненнях Яворницького так часто трапляється слово «щирий».

Моя покійна мати, Лариса Костянтинівна Бровко (дівчиною — Новицька), дочка

того самого Кості, сина Якова Павловича, про якого неодноразово згадується в листах Яворницького, до старості зберегла в пам'яті найніжніші почуття до свого дідуся, якого називала татом. «Як зараз,— писала вона до редакції обласної газети «Комсомолець Запоріжжя», дякуючи за надрукований про Новицького матеріал,— бачу його серйозне, зосереджене обличчя. Схилившись над письмовим столом, він переглядає папери, дуже багато пише. Досі вражає мене його працелюбність. Було, повернеться з роботи, пообідає, загляне в сад, посидить в люлькою біля бджіл, яких дуже любив, і знову за стіл до години другої ночі. І так щодня...

Добре пам'ятаю археологічні розкопки запорозьких курганів, в яких допомагали старші учні середніх навчальних закладів, пам'ятаю ночі біля вогнища на легендарному острові Хортиця і, звичайно ж, захоплюючі, ні з чим не зрівнянні розповіді Якова Павловича. Невипадково багато молодих людей, кому довелося в ті роки зустрічатися з ним, розшукуючи стародавню зброю, монети, древній хатній посуд, згодом стали істориками. Досить назвати ім'я К. Г. Гуслистого, професора, відомого історика України.

Нас, молодих, вражало тоді знання Яковом Павловичем рослинного світу, особливо лікарських трав і квітів. У свій щоденник він занотовував час прильоту перших птахів, свої спостереження за погодою. Якова Павловича обирали членом-кореспондентом не тільки Російська Академія наук, а й Радянська. І коли 1925 року Я. П. Новицького не стало, Академія висловила своє співчуття громадянам міста Олександрівська».

Дідусь і раптом «тато»? А річ у тім, що Костя був старшою, першою, дитиною Новицького. Крім нього, у Якова Павловича були чотири дочки: «Нюся, Маруся, Оля і Катя», як він ласкаво називав їх. Здібні, розумні, але кволі, вони померли рано, ще зовсім молодими. Природно, що на Костю батько покладав особливі надії. Та помилився. Одруживши, Костя невдовзі залишив роботу, повів безпутнє життя — став грати в карти, пиячити, зраджувати молоду дружину, Євдокію Ананіївну, до заміжжя — Жевжик (пізніше — мою улюблену бабусю); до речі, сестру досить активного на Запоріжжі учасника революційних подій 1905-1907 років Григорія Ананійовича. Цікаво, що син Жевжика — Костянтин Григорович, який на фронті змінив своє прізвище на Громов, за хоробрість, виявлену в боях за Берлін, здобув звання Героя Радянського Союзу і заслужив добрі слова у спогадах Маршала Г. К. Жукова. Як відома особа, педагог, зразковий сім'янин і порядна людина, Яків Павлович не міг спокійно дивитись на негідні вчинки сина, тим паче, що в невістки вже було двоє дітей — дочка Лора, яка потім стала моєю матір'ю, і син Євген. Тож якось після кільканадцятої безплідної розмови й терплячого батьківського умовляння Яків Павлович відмовився від Кості, узяв у свій дім невістку з дітьми і заступив онукам рідного батька.

Разом з Яковом Павловичем моя мати прожила з 1902 по 1925 рік, тобто до самої його смерті, допомагала йому в домашніх справах, як могла. Якось К. Г. Гуслистий познайомив мене з деякими архівними матеріалами Новицького, які зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР. Серед паперів я побачив і «Автобіографію» Якова Павловича, писану рукою моєї матері. Вона пригадала, що незадовго до смерті, вже зовсім хворий, «папа» продиктував їй свій чи не останній текст.

Здоров'я Новицького значно підточили не тільки муки душі за розрив з улюбленим сином і невідання про його дальшу долю, підступна передчасна смерть усіх дочок і дружини. В роки громадянської війни його, немічну, стару (1917 року йому виповнилось 70), але й дуже відому людину Олександрівська, тримала в заложниках буквально кожна влада, яка тимчасово брала гору в місті, а мінялася вона, згадувала мати, було, й двічі-тричі на день. Білих, петлюрівців, махновців бентежило прихильне ставлення Якова Павловича до Жовтневої революції, червоних — його дворянське звання, яке він дістав за довготривалу керівну освітянську роботу.

Певна річ, матері й бабусі запам'ятались і світлі, радісні часи в родинній історії. На справжнє свято перетворювалися дні, коли в домі приймали гостей, по сьогоднішній мірці вельможних, а тоді — звичайних, простих, відкритих, веселих, роботящих. Частіше за інших приїздив Яворницький. «До друга на волах за три доби» (це від Катеринослава до Олександрівська),— жартував Дмитро Іванович, розповідаючи К. І. Чуковському про свої подорожі.

Особливо клопітно господар дому почував себе в годину проводів друга у зворотну путь. Ретельно готувались «в далеку дорогу» їжа, питво, напутні слова — адже Яків Павлович був старший за Дмитра Івановича на цілих вісім років. Ось і хвилина від'їзду. Гість відкриває на підводі дерев'яну скриню з їжею і раптом помічає десь у куточку не заповнене харчами зовсім невеличке місце. «Я бачу, ще є містечко для однієї крашанки»,— напівсерйозно кидає він. Яків Павлович так само серйозно звертається до своїх

«зварити ще одну крашанку для Дмитра Івановича». Онучка з радістю біжить виконувати вельми відповідальне доручення, а друзі, підкручуючи козацькі вуса, регочуть, як діти, радіючи можливості продовжити спілкування ще на кілька хвилин.

Мій батько, Бровко Степан Максимович, теж добре знав Новицького, бо залицявсь до його онуки. Від Якова Павловича він і почув цікавий, здається, ще не описаний епізод, пов'язаний з перебуванням в Олександрівську І. Ю. Рєпіна. У пошуках потрібних Рєпіну для відомої картини «Запорожці» людських типів — облич, фігур (Новицький супроводжував художника в цій подорожі, бо особисто знав багатьох мешканців губернії), вони завітали до одного поміщика, потилиця якого одразу ж сподобалася Рєпіну, і він запропонував господареві позувати. Коли ж той помітив, що змальовується не його обличчя, а потилиця, з образою відмовився. Довелося йти на хитрощі. Знаючи скаредність господаря, Новицький позичив у нього «до завтра» сто карбованців, і наступного дня, ніби для повернення боргу, обидва знову поїхали до знайомого. Розрахунок був правильним: Рєпіну цілком вистачило часу непомітно, ззаду, накидати штрихи гладкої, рельєфної потилиці українського здоровуня, поки той упивався очима а руки Новицького, який досить повільно відлічував йому сто купюр по карбованцю.

Минулого року до мене звернулись працівники Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького з проханням поділитись особистими речами, книгами Я. П. Новицького, щось розповісти про нього, про його родину. Це прохання мене дуже схвилювало, та, на жаль, воно залишилось майже незадоволеним. Звичайно, розповіді в різні часи бабусі, матері, батька я згадав і послав до музею разом з фотографією Якова Павловича і фотокопією дарчого напису діда на одній з багатьох його праць — «Дорогой внучке Ларисе Новицкой на память. Я. Новицкий. 24.XII. 1920». Але речі, праці, його книги... вони не збереглися в роки Вітчизняної війни. За винятком сигнального примірника книжки «История города Александровска...» в дуже поганому стані, зате зі слідами авторської правки дрібним, трохи нахиленим почерком, і десертної ложки Якова Павловича з монограмою ЯН. Ложку дала мені мати у квітні 1943 року в дорогу, коли проводжала до армії. Ця реліквія, цінність якої я усвідомив значно пізніше, служила мені і ложкою, і талісманом, котрий я повинен був повернути в сім'ю. Завдяки невеличкому розмірові ложка вміщалася в кишені гімнастерки, що й допомогло зберегти її на важкій чотирилітній армійській службі, включаючи фронт.

Послав я в Дніпропетровськ вищезгадану вельми скудну кореспонденцію, а сам, грішним ділом, замислився: як же так сталося, що музей, в експозиції якого немало археолого-етнографічного матеріалу, надісланого у різні часи Новицьким, не має ні друкованих праць, ні особистих речей, ані навіть фотографії колишнього доброго сусіда і друга. При всьому тому, що наша сім'я жила у Дніпропетровську з 1926 року (1941 року сім'я евакуювалася, батько одразу ж пішов на фронт) і до війни у нас від книжок прадіда буквально вгиналися полиці шаф. І це в той час, коли Дніпропетровський історичний музей (тоді музей імені О. М. Поля) очолював не хто інший, як Д. І. Яворницький, який, постійно спілкуючись в університеті з моїм батьком, добре знав, що в Дніпропетровську живе й онука Якова Павловича. Таким чином, і література, і особисті речі Новицького були прямо-таки під рукою... Виходить, не було тоді зацікавленості?.. Чому?..

Узагалі, пам'яті Я. П. Новицького не пощастило: в буднях індустріалізації в Запоріжжі загубилася його могила, до цього часу залишається безіменним Запорізький краєзнавчий музей, котрий Новицький створив і першим директором котрого був. Не побачите в нашому місті й меморіальної дошки, де жив Яків Павлович (на місці його зруйнованого під час війни будинку тепер галантерейно-парфюмерний магазин). За всі пожовтневі часи не була опублікована або ж перевидана жодна праця Новицького, хоч усіма дослідниками історії Запорізького краю одностайно підкреслювалась неминуща теоретична і практична цінність його праць. Зате ярликів — таких, як «націоналістичний», «буржуазний»... було вдосталь. І що найсмішніше, нікого не бентежило те, що всі праці «український націоналістичний буржуазний історик» писав і видавав російською мовою. Лише сміливці (такі, як К. Г. Гуслистий, М. П. Киценко, В. А. Чабаненко)* зважу-

---

* Маються на увазі:

безліч статей покійного проф. К. Г. Гуслистого, який довгий час працював заступником директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР,

книжка покійного М. П. Киценка, який тривалий час був заступником голови Запорізького облвиконкому,— «Хортиця в героїці і легендах». Дніпропетровськ, «Промінь», 1967;

статті професора Запорізького держуніверситету В. А. Чабаненка «Шукач фольклорно-етнографічних скарбів». — «Народна творчість та етнографія», 1965, № 6 і «Дослідник Хортиці». — «Вітчизна», 1973, № 1.

валися у далекі від ленінських принципів часи говорити й писати про цю людину сущу правду, за що їм, живим і мертвим, низький уклін.

Надрукованим у вже згадуваному журналі листам Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького сто років. Саме сто років тому відбувалося успішне творче сходження адресата листів до наукових вершин історії, етнографії, фольклористики і педагогіки. Людина щедро і корисно, чесно і самовіддано, цікаво і творчо служила своєму народові. І сама служила, і інших, молодших, наставляла на цей патріотичний шлях, підтримувала духовно і навіть матеріально. Забувати про таких людей просто гріх.

Спасибі, вельмишановна редакціє!

Аркадій БРОВКО,

кандидат філологічних наук, доцент Запорізького державного університету.

Коли матеріал було підготовлено до друку, ми отримали від автора невелике доповнення, яке також пропонуємо увазі читачів.

На закінчення — невелике, але, як мені здається, принципове для дослідників творчості Я. П. Новицького і Д. І. Яворницького зауваження.

Автор передмови до надрукованих листів Д. І. Яворницького між іншим пише: «Листи публікуються вперше, за автографами, які люб'язно надав нам у користування 1960 року дніпропетровський колекціонер М. Я. Карасьов, за що й складаємо йому щиру подяку... Пізніше М. Я. Карасьов передав листи до Дніпропетровського історичного музею.., де вони зберігаються й донині». («Наука і суспільство», № 6, 1988 рік, стор. 53).

Залишається нез'ясованим, як ці листи потрапили до М. Я. Карасьова. Адресовані Якову Павловичу, вони, зрозуміло, й повинні були зберігатися в особистому архіві Новицького...

Наведемо з цього приводу ще одну сумну сторінку післяжиттєвої «біографії» прадіда. За словами матері, невдовзі після кончини Я. П. Новицького до осиротілої родини небіжчика з'явився хтось на прізвище Білий, відрекомендувався як співробітник академічного інституту (історії чи етнографії — мати в той важкий час не запам'ятала) і досить категорично поставив вимогу дати йому, тобто для інституту, архів Я. П. Новицького. Налякані нещодавнім мало не щоденним смиканням хворого папи-діда як політичного заложника, а пізніше, в двадцяті роки,— непевністю родини вчорашнього дворянина, бабуся і мати віддали Білому архів Якова Павловича — кілька чималих ящиків рукописного матеріалу, серед якого — безліч листів, у тому числі й від вельми відомих науковців, діячів культури і мистецтва.

У розмові зі мною К. Г. Гуслистий пригадував, начебто у двадцяті-тридцяті роки в інституті працював якийсь Білий, котрий потім з родинних обставин виїхав в одну із середньоазіатських республік і до інституту вже не повернувся.

Як бачимо, дещо з архіву Новицького Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії має. Ось і згадані М. М. Шубравською кілька листів Д. І. Яворницького. Але це — крапля в морі. Тому лишається сподіватись, що зниклі архівні матеріали Якова Павловича Новицького з часом виявляться і допоможуть дослідникам та широкому читачеві скласти більш повне, різнобічне уявлення про відомого українського історика, етнографа, фольклориста і педагога, добру і чуйну людину.

Редакція приєднується до цієї думки.

Андрій БОЙКО.

Київське монетне карбування

Вивчення історії неможливе без залучення джерел, зокрема, й монет, що несуть хоча б дрібку інформації про минувшину.

Першими оригінальними монетами східних слов'ян були так звані златники (випускалися за Володимира I) і срібляники (Володимира та Святополка, що їх карбували в Києві; Ярослава, карбовані в Новгороді), поширені в кінці X — на початку XI століть.

1083-1094 років срібляники випускалися в Тмутаракані (зараз — с. Тамань Краснодарського краю) за князя Олега-Михайла. Крім цих, на Русі виготовляли монети наслідування арабським діргемам, а також срібні зливки-гривні різних типів, у тому числі київські та чернігівські. Цікаво, що останні випускали й другої половини XIII століття, тобто після Батиєвого нашестя.

Ординське панування перешкодило нормальному політичному і економічному розвиткові руських земель, відтак карбування монет припиняється на нашій території аж до середини XIV століття. 1351-1354 років стала до ладу Львівська монетарня, 70-х — Київська, є згадки про випуск монет у Чернігові й Луцьку.

Київська емісія пов'язана із князем Володимиром, сином великого князя Литовського Ольгерда Гедиміновича. У середині XIV століття київська земля залежала від татар — кияни сплачували данину, у місті сидів татарський баскак (збирач податків). Князював тоді Федір, що обстоював протатарську політику. Але ще з першої половини століття Київ зазнавав політичного впливу Литовського князівства. Конфлікт між Ордою та Литвою вилився в битву 1363 року під Синіми Водами, в якій переміг Ольгерд. Це завершило об'єднання Південних і Західних руських земель у складі великого князівства Литовського, яке з того часу можна називати Литовсько-Руським. Наші народи з'єдналися мирним шляхом, оскільки мали спільних ворогів — Орду й Тевтонський орден.

Після перемоги над татарами Ольгерд Гедимінович віддає київський престол сину Володимиру. Час його княжіння — то період піднесення економіки Київської землі, відродження сільського господарства, ремесел, промислів. Це спонукає до боротьби за цілковиту незалежність від Орди, а згодом і від Литви, за підвищення політичного авторитету Київського князівства, перетворення його на об'єднавчий центр для всіх давньоруських земель.

Велику увагу приділяв Володимир Ольгердович будівництву. Так, у Верхньому місті збереглися залишки ротонди, збудованої ще XII століття. Біля неї знайдено дві монети Володимира, кілька свинцевих печаток, цегла, череп'я горщиків, скло та інші матеріали XIV століття, що дало підстави вважати: споруду ремонтували й використовували і в часи Володимира Ольгердовича. На Подолі (вул. Зелінського) відкрито фундаменти церкви, збудованої другої половини XIV століття. Але основні свої зусилля будівничі спрямовували на спорудження замку на горі, яка нині зветься Замковою, або ж Киселівкою, Фролівською. Замок Володимира був могутнім фортифікаційним укріпленням, що вистояло навіть 1416 року, коли татарський хан Едигей спалив і пограбував увесь Київ.

Монети, карбовані в Києві за Володимира, зберегли відомості про політичне, економічне, культурне життя українських земель XIV століття.

Зараз відомо понад тисячу монет Володимира. Їх виготовлено із срібного дроту. Його розрубували на шматочки певної довжини, розбивали гладким штемпелем і вже на цій заготовці карбували зображення. Вага монет — від однієї до шести десятих грама, діаметр — десять-чотирнадцять міліметрів.

Зображення лицьового боку — князівський знак (див. мал. 1), лямований крапками по всьому полю. Зворотний бік — легенда монети по колу. Напис на монетах один — ВОЛОДИМИРОВО. Різальники штемпелів були, очевидно, неписьменними, а напис — надто довгим для такої малої монети. Тому всі написи спотворено, наприклад: ВОЛОИ, ВЛОДИ, ВИЛИРИ, ВМАОНИ, і т. д. — від однієї до восьми літер. На всіх типах, крім першого, напис читається проти годинникової стрілки.

Знак лицьового боку монет Володимира Ольгердовича.

Плетінка зворотного боку монет Володимира Ольгердовича.

Знак з монет Володимира І.

Давній литовський герб-колюмна.

Монети Володимира поділяються на п'ять груп, що відрізняються і розмірами, і вагою, і зображенням у центрі зворотнього боку. На монетах першого типу бачимо плетінку татарського типу (див. мал. 2), на монетах другого типу літеру «К», третього — хрест. Четвертий тип — брактеати із зображенням князівського знаку, п'ятий — брактеати з хрестом у центрі.

В обігу монети Володимира Ольгердовича знаходилися до середини XV століття. Правда, одна з них була знайдена в скарбі разом з турецькими, кримськими, російськими монетами до Івана IV Грозного (1533—1584) включно. Цей скарб походить з Кубані, загальна кількість монет — 23 686, очевидно, що монета Володимира потрапила туди випадково.

На сторінках наукових видань монети Володимира згадуються після 1873 року, коли в селі Гвіздів на Київщині знайшли скарб із срібних зливків та монет, серед яких було й дві монети Володимира. 1878 року знахідку описав відомий український історик, археолог, нумізмат, громадський діяч В. Б. Антонович, який відносив новознайдені монети до часів Володимира Ольгердовича.

Після того монети Володимира знаходили в Путивлі, в Микильській Слобідці, що входила тоді до Остерського повіту Чернігівської губернії. В с. Вишеньки на Чернігівщині в кінці минулого століття місцеві жителі знаходили монети Володимира Ольгердовича в урочищі Озеряни. 1906 року між Каневом та Трипіллям селянин, орючи поле, знайшов горщик, в якому було близько 150 київських монет XIV століття. Частину господар розгубив, а сотню приніс у Київ на базар. Монети купили двоє киян-нумізматів, один з яких зробив відбитки семи монет у своєму альбомі. Для науки збереглися тільки ці зображення, доля самих монет невідома.

На сьогоднішній день відомо 15 знахідок київських монет XIV століття: 13 — на території України, по одній на Кубані та в Литві. Топографія скарбів допомогла довести, що вони — київського походження, визначити область використання монет.

Незважаючи на більш як столітнє вивчення, велика кількість питань, пов'язаних з походженням та історією цих монет залишається нерозв'язаною, дискусійною. Перша проблема — витлумачення зображень і знаків на монетах Володимира.

Знак лицьового боку визначають порізному. Здається, Володимир Ольгердович міг вважати себе родоначальником нової династії київських князів і ввів новий герб, пов'язаний і з давньоруським тризубом, і з литовською колюмною (див. мал. 3). Це може підтверджувати прагнення Володимира до політичної самостійності і створення незалежної держави типу Київської Русі.

На зворотньому боці ми зустрічаємо три різні зображення. Перше — плетінка, що нагадує два переплетених серця. Така ж є на монетах північно-східних князівств: Московського, Серпуховського, Ярославського, Ростовського, інших. Очевидно, вона була знаком, яким позначалася залежність від Орди, тамгою. Татарська плетінка є лише на одному з типів монет Володимира, найраннішому, і зникає з них приблизно на початку 1380-х років.

Низька техніка карбування не дає змоги з певністю назвати літеру або літери напису на монетах другого типу. Найвірогідніше — це літера «К». Деякі вчені дотримуються думки, що це перша літера слова «Київ».

Третє зображення — хрест. Хрест є й на монетах литовських князів XIV століття Кейстута і Вітовта. Литовські князі вели боротьбу за перенесення центру православ'я на підлеглу їм територію. Тому не випадкова поява хреста на монетах Володимира, який бачив столицею руської церкви Київ.

Монети Володимира й досі приховують немало загадок. Де, приміром, містилася монетарня князя? Очевидно, була вона в Києві. Основну частину знахідок зроблено в місті і на його околицях, літера «К» також може служити доказом. Найбільш придатне місце для розміщення монетарні — вже згадуваний замок Володимира. Він вистояв більш як століття. 1482 року його захопив Менглі-Гірей і повністю зруйнував.

Додамо, що деяке світло на це питання могли б пролити знайдені (більш ніж вісім) монети Володимира Ольгердовича на Замковій горі 1903 року, де вони були разом з литовськими гривнями.

НОВИЙ ЗАВІТ
ГОСПОДА НАШОГО ІСУСА ХРИСТА

Від Матфея святе благовіствування

Глава 6

1 Пильнуйте, не творіть милостині вашої перед людьми з тим, щоб вони бачили вас; інакше не буде вам нагороди від Отця вашого Небесного.

2 Отже, коли твориш милостиню, не труби перед собою, як роблять лицеміри в синагогах і на вулицях, щоб прославляли їх люди. Істинно кажу вам: вони вже мають нагороду свою.

3 У тебе ж, як твориш милостиню, нехай ліва рука твоя не знає, що робить правиця твоя,

4 щоб милостиня твоя була таємна; і Отець твій, Котрий бачить таємне, віддасть тобі явно.

5 І, коли молишся, не будь, як лицеміри, котрі люблять у синагогах і на розі вулиць, зупиняючись, молитися, щоб бачили їх люди. Істинно кажу вам: вони вже мають нагороду свою.

6 Ти ж, коли молишся, увійди в кімнату твою і, зачинивши двері твої, помолись Отцю твоєму, Котрий в таїні, і Отець твій, Який бачить таємне, віддасть тобі явно.

7 А молячись, не говоріть зайвого, як язичники, бо вони думають, що в багатослів'ї своєму почуті будуть;

8 не уподібнюйтесь їм, бо знає Отець ваш, чого ви потребуєте, раніше вашого прохання в Нього.

9 Моліться ж так: Отче наш, що єси на небесах. Нехай святиться ім'я Твоє;

10 нехай прийде Царство Твоє; нехай буде воля Твоя і на землі, як на небі;

11 хліб наш насущний дай нам на цей день;

12 і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим;

13 і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого. Бо Твоє є Царство і сила, і слава повік. Амінь.

14 Бо якщо ви прощатимете людям провини їхні, то простить і вам Отець ваш Небесний.

15 А коли не будете прощати людям провин їхніх, то і Отець ваш не простить вам провин ваших.

16 Також, коли постите, не будьте сумні, як лицеміри, бо вони приймають похмуре обличчя, щоб на людях бути такими, що постяться. Істинно кажу вам: вони вже мають нагороду свою.

17 А ти, коли постишся, помасти голову твою і вмий лице твоє,

18 щоб явитися постником не перед людьми, а перед Отцем твоїм, Котрий в таїні; і Отець твій, Який бачить таємне, віддасть тобі явно.

19 Не збирайте собі скарбів на землі, де міль та іржа точать і де злодії підкопують і крадуть.

20 Збирайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа не точать і де злодії не підкопують і не крадуть,

21 бо де скарб ваш, там буде й серце ваше.

22 Світильником для тіла є око. Отже, якщо око твоє буде чисте, то і все тіло твоє буде світле;

23 коли ж око твоє буде лихе, то і все тіло твоє темне буде. Отже, якщо світло, що в тобі, темрява, то яка ж тоді темрява?

24 Ніхто не може служити двом господарям: бо або одного буде ненавидіти, а другого любити; або до одного виявлятиме прихильність, а другого зневажатиме. Не можете служити Богові й мамоні.*

25 Тому кажу вам: не піклуйтеся для душі вашої, що вам їсти чи пити, ні для тіла вашого, у що одягнутися. Чи душа не більша за їжу, а тіло за одежу?

26 Погляньте на птахів небесних: вони не сіють, не жнуть, не збирають в житниці; і Отець наш Небесний годує їх. Чи ви ж не багато кращі за них?

27 Та і хто з вас, піклуючись, може додати собі зросту хоч на один лікоть?

28 І про одежу чого піклуєтесь? Подивіться на лілеї польові, як вони ростуть: не трудяться і не прядуть;

29 кажу ж вам: що й Соломон у всій славі своїй не одягався так, як кожна з них;

30 коли ж траву польову, що сьогодні є, а завтра буде вкинута в піч, Бог так одягає, то чи не багато краще вас, маловіри!

31 Отже, не піклуйтеся і не кажіть: що нам їсти? чи що пити? або у що одягтися?

32 Бо всього цього шукають язичники; адже ж Отець ваш Небесний знає, що ви маєте потребу в усьому цьому.

33 Шукайте ж спершу Царства Божого і правди Його, і все це додасться вам.

34 Отже, не піклуйтеся про завтрашній день, бо завтра само за себе піклуватиметься. Досить для кожного дня своїх турбот.

Глава 7

1 Не судіть, то не судимі будете,

2 бо яким судом судите, таким судитимуть і вас, і якою мірою міряєте, такою відміряється і вам.

---

* *Багатство.*

3 І що ти дивишся на сучок в оці брата твого, а колоди у твоєму оці не відчуваєш?
4 Або, як скажеш братові твоєму: дай, я вийму сучок з ока твого, коли колода в оці твоїм?
5 Лицеміре! Вийми спершу колоду з ока твого і тоді побачиш, як вийняти сучок з ока брата твого.
6 Не давайте святині псам і не кидайте перел ваших перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми і, обернувшись, не пороздирали вас.

7 Просіть, і дасть вам; шукайте, і знайдете; стукайте, і відчинять вам;
8 бо кожен, хто просить, одержує, і хто шукає, знаходить, і хто стукає, тому відчинять.
9 Чи є між вами така людина, яка коли син її попросить у неї хліба, подала б йому камінь?
10 І коли попросить риби, подала б йому змію?
11 Отже, якщо ви, будучи злі, вмієте дари добрі давати дітям вашим, тим паче Отець ваш Небесний дасть блага тим, хто просить у Нього.

12 Отже, все, чого бажаєте, щоб вам робили люди, так і ви робіть їм,— бо в цьому є закон і пророки.

13 Входьте вузькими воротьми, бо широкі ворота і простора дорога ведуть на погибель, і багато ідуть ними;
14 бо тісні ворота і вузька дорога ведуть у життя, і мало хто знаходить їх.

15 Остерігайтесь лжепроріків, які приходять до вас в одежі овечій, а всередині — вовки хижі.

16 По плодах їхніх пізнаєте їх. Хіба збирають виноград з тернини, або смокви з реп'яхів?
17 Так усяке добре дерево і плоди добрі приносять, а погане дерево і плоди погані приносить.

18 Не може дерево добре приносити плоди погані, ні дерево погане приносити плоди добрі.
19 Всяке дерево, що не дає плоду доброго, зрубують і кидають у вогонь.
20 Отже, по їхніх плодах пізнаєте їх.
21 Не кожен, хто говорить Мені: Господи! Господи! увійде в Царство Небесне, а той, хто виконує волю Отця Мого Небесного.
22 Багато хто скаже Мені в той день: Господи! Господи! чи не Твоїм ім'ям ми пророкували? і чи не Твоїм ім'ям бісів виганяли? і чи не Твоїм ім'ям багато чудес творили?
23 І тоді скажу їм: Я ніколи не знав вас, відійдіть від Мене, хто чинить беззаконня.
24 Отже, всякого, хто слухає ці слова Мої і виконує їх, уподібню мужу розумному, котрий збудував будинок свій на камені:
25 і пішов дощ, і розлилися річки, і знялися вітри і ринули на будинок той, і він не впав, бо був заснований на камені;
26 І кожен, хто слухає ці слови Мої і не виконує їх, уподібниться мужові нерозумному, котрий збудував будинок свій на піску;
27 і пішов дощ, і розлилися річки, і знялися вітри, і налягли на будинок той; і він упав, і руйнування його було велике.
28 І коли Ісус скінчив слова ці, народ дивувався вченню Його,
29 бо Він учив їх, як Такий, що має владу, а не як книжники і фарисеї.

Глава 8

1 Коли ж Він зійшов з гори, слідом за Ним пішло багато народу.
2 І ось підійшов прокажений і, кланяючись Йому, сказав: Господи! коли хочеш, можеш очистити мене.
3 Ісус, простягши руку, доторкнувся до нього і сказав: хочу, очисться. І він у ту ж мить очистився від прокази.
4 І говорить йому Ісус: гляди ж, нікому не розказуй, але піди, покажися священикові і принеси дар, який повелів Мойсей, на свідчення їм.
5 А як увійшов Ісус у Капернаум, підійшов до Нього сотник і благав його:
6 Господи! слуга мій вдома лежить розслаблений і тяжко страждає.
7 Ісус говорить йому: Я прийду і зцілю його.
8 Сотник же, відповідаючи, сказав: Господи! я недостойний, щоб ти увійшов під покрівлю мою; але промов тільки слово і видужає слуга мій;
9 бо і я людина підвладна, але маючи під собою воїнів, кажу одному: іди і йде; і другому: прийди і приходить; і слузі моєму: зроби це і зробить.
10 Почувши це, Ісус здивувався і сказав тим, що йшли за Ним: істинно кажу вам, і в Ізраїлі не знайшов Я такої віри.
11 Кажу ж вам, що багато прийдуть від сходу й заходу і возляжуть з Авраамом, Ісааком і Яковом у Царстві Небесному;
12 а сини царства вигнані будуть у тьму безпросвітню: там буде плач і скрегіт зубів.
13 І сказав Ісус сотникові: іди, і, як вірував ти, нехай буде тобі. І одужав слуга його в ту ж мить.
14 Прийшовши до Петрової господи, Ісус побачив тещу його, що лежала в гарячці,
15 і доторкнувся до руки її, і гарячка покинула її; і вона встала і служила Йому.
16 Коли ж настав вечір, привели до Нього багато біснуватих, і Він вигнав духів словом і зцілив усіх недужих,
17 щоб справдилося сказане пророком Ісайєю, який говорить: Він узяв на Себе недуги наші і поніс хвороби (Іс. 53,4).
18 А як побачив Ісус довколи Себе багато народу, звелів ученикам відплисти на другий бік.
19 Тоді один книжник, підійшовши, сказав Йому: Учителю! я піду за Тобою, куди б Ти не пішов.
20 І каже йому Ісус: лисиці мають нори і птахи небесні — гнізда, а Син Чоловіческий не має де голову прихилити.
21 Другий же з учеників Його сказав Йому: Господи! дозволь мені перше піти і поховати батька мого.
22 Але Ісус сказав йому: іди за Мною, і залиши мертвим ховати своїх мерців.
23 І як увійшов Він у човен, за Ним пішли ученики Його.
24 І ось піднялись хвилі великі на морі, аж човни покривало; а Він спав.
25 Тоді ученики Його, підійшовши до Нього, розбудили Його і сказали: Господи, рятуй нас, гинемо.

26 І говорить їм: чого ви такі боязкі, маловірні? Відтак, уставши, заборонив вітрам і морю, і настала велика тиша.

27 Люди ж, дивуючись, говорили: хто Цей, що і вітри і море слухають Його?

28 І коли Він прибув на другий бік, до країни Гергесинської, Його зустріли двоє біснуватих, що вийшли з могильних печер, дуже люті, так що ніхто не міг пройти тією дорогою.

29 І ось, вони закричали: що Тобі до нас, Ісусе, Сину Божий? прийшов Ти сюди передчасно мучити нас.

30 А далеко від них паслося велике стадо свиней.

31 І біси благали Його: якщо виженеш нас, то пошли нас у стадо свиней.

32 І Він сказав їм: ідіть. І вони, вийшовши, пішли в стадо свиней. І ось, все стадо свиней кинулося з кручі в море і втопилось у воді.

33 Пастухи ж побігли і, прийшовши у місто, розповіли про все і про те, що було з біснуватими.

34 І ось, все місто вийшло назустріч Ісусові; і, побачивши Його, просили, щоб Він відійшов за межі їхні.

Глава 9

1 Тоді Він, увійшовши в човен, переплив назад і прибув до Свого міста.

2 І ось, принесли до Нього розслабленого, що лежав на постелі. І, побачивши віру їхню, Ісус сказав розслабленому: дерзай, чадо! прощаються тобі гріхи твої!

3 При цьому деякі з книжників сказали собі: Він богохульствує.

4 Ісус же, вбачаючи помисли їхні, промовив: навіщо ви думаєте лукаве в серцях ваших?

5 Бо що легше сказати: прощаються тобі гріхи, чи сказати: встань і ходи?

6 Та щоб знали ви, що Син Чоловічеський має владу на землі прощати гріхи,— тоді говорить розслабленому: встань, візьми постіль твою, та йди до дому твого.

7 І він устав, узяв постіль свою і пішов до дому свого.

8 Народ же, побачивши це, здивувався і прославив Бога, Котрий дав таку владу людям.

9 Проходячи звідтіль, Ісус побачив чоловіка, що сидів на митниці, на ймення Матфей, і каже йому: іди за Мною. І він устав і пішов за Ним.

10 І коли Ісус возлежав у домі, прийшло багато митарів і грішників і возлежали з Ним і учениками Його.

11 Побачивши те, фарисеї сказали ученикам Його: чому Учитель ваш їсть і п'є з митарями і грішниками?

12 Ісус же, почувши це, сказав їм: не здорові потребують лікаря, а недужі,

13 підіть та навчіться, що значить: милості хочу, а не жертви (Ос. 6,6). Бо Я прийшов покликати не праведників, а грішників до покаяння.

14 Тоді приходять до Нього ученики Іоаннові і кажуть: чому ми і фарисеї постимось багато, Твої ж ученики не постяться?

15 І сказав їм Ісус: чи можуть весільні друзі сумувати, поки з ними жених? Але настануть дні, коли відберуть у них жениха, і тоді поститимуть.

16 І ніхто до старої одежі не накладає латки з новой тканини, бо відірветься від старого і дірка буде ще гірша.

17 Не вливають також вина молодого в старі міхи, а інакше прорвуться міхи, і вино витече і міхи пропадуть; але вливають вино молоде в нові міхи, і зберігається те і друге.

18 Коли Він говорив їм це, підійшов до Нього якийсь начальник і, кланяючись Йому, говорив: дочка моя тепер помирає, але Ти прийди, поклади на неї руку Свою і буде жива.

19 І, уставши, Ісус пішов за ним, і ученики Його.

20 І ось, жінка, що дванадцять років страждала кровотечею, підійшовши ззаду, доторкнулася до краю одежі Його,

21 бо вона казала сама собі: як тільки доторкнусь до одежі Його, одужаю.

23 Ісус же, обернувшись і побачивши її, сказав: дерзай, дочко! віра твоя спасла тебе. І одужала жінка з того часу.

23 І коли прийшов Ісус до господи начальника і побачив сопілкарів і народ збентежений,

24 сказав їм: вийдіть, бо не вмерла дівчина, а спить. І насміхалися з Нього.

25 Коли ж людей було випроваджено, Він, увійшовши, взяв її за руку, і дівчина встала.

26 І рознеслася чутка про це по всій землі тій.

27 Коли йшов Ісус звідтіля, за Ним слідом ішли двоє сліпих і кричали: помилуй нас, Ісусе, Сину Давидів!

28 Коли ж Він увійшов у дім, сліпі приступили до Нього. І говорить їм Ісус: чи віруєте, що Я можу це зробити? Вони говорять Йому: так, Господи!

29 Тоді він доторкнувся до очей їхніх і сказав: по вірі вашій нехай буде вам.

30 І відкрилися очі їхні; і сказав їм Ісус суворо: пильнуйте ж, щоб ніхто не довідався.

31 А вони, вийшовши, розголосили про Нього по всій землі тій.

32 Коли ж ті виходили, то привели до Нього чоловіка німого біснуватого.

33 І коли біса було вигнано, німий почав говорити. І народ, дивуючись, казав: ніколи не було такого в Ізраїлі.

34 А фарисеї говорили: Він виганяє бісів силою князя бісівського.

35 І ходив Ісус по всіх містах і селах, навчаючи в їхніх синагогах, проповідуючи Євангеліє Царства і зцілюючи всякий недуг і всяку немічу в людях.

36 Дивлячись на безліч людей, Він змилосердився над ними, бо вони були зморені й розторошені, як вівці, що не мають пастиря.

37 Тоді говорить до учеників Своїх: жнива багато, а женців замало.

38 Тож, благайте Господаря жнива, щоб вислав женців на жниво Своє.

Доброго вам здоров'я

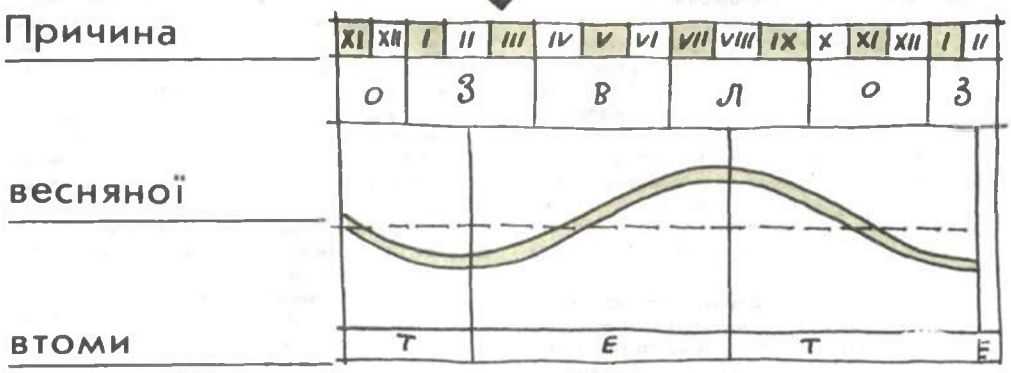

Давно помічено: навесні людина стає кволою, дратівливою, погано спить, втрачає апетит. Ось як ще минулого століття відомий німецький пропагандист природних засобів оздоровлення С. Кнейпп пояснював весняну втому: «Навесні здоровий міцний організм прагне позбутися деяких нездорових соків, які нагромадилися у ньому взимку. Вони спричиняють хворобливі стани, які дістали назву «весняних хвороб»: висипи, проноси, кольки...»

Відтоді наука дала більш глибокі пояснення весняного нездужання. Одне з найцікавіших пов'язане з успіхами молодої науки хронобіології. Виявляється, у період так званої біологічної весни (квітень — червень) в організмі порушується синхронізація біоритмів різних органів і систем. За пропозицією доктора медичних наук С. І. Степанової такий стан назвали весняним десинхронозом. Справа у тому, що в цей час різко зростає амплітуда біоритмів більшості функцій організму. Адже це період переходу від мінімального рівня загальної активності до максимального (див. малюнок).

Навесні пришвидшується хід зовнішнього астрономічного годинника: подовжується світловий день, зростає сонячна активність, напруженість магнітного поля Землі. Внутрішній біологічний годинник активно реагує на це: збільшується амплітуда майже всіх біоритмів, зростає збудливість нервової системи, активніше виробляються гормони в гіпофізі, щитовидній залозі, шлунково-кишковому тракті, статевих залозах. Напевно тому навесні й відзначається максимум і алергічних реакцій в організмі. Неузгодженість біоритмів органів і систем виникає тому, що хід внутрішнього годинника організму відстає від ходу зовнішнього астрономічного. Крім того зростає чутливість до холоду, вологості, спричинена, зокрема, змінами у мікробній флорі верхніх дихальних шляхів. Це ускладнюється погіршенням імунітету.

Весняна втома поступово зникає, коли людина з зимового харчування, переважно тваринного походження, починає у травні переходити на літнє, яке включає багато рослинної їжі. Отож навесні їжте якомога більше свіжих овочів, які містять вітаміни та інші біологічно активні речовини. Піку працездатності організм сягає у червні-липні, коли внутрішній біологічний годинник організму остаточно наздоганяє зовнішній астрономічний.

На малюнку.
Співвідношення пір року з фазами річного ритму життєвих функцій організму. Т — трофотропна фаза із зниженням життєвих функцій; Е — енерготропна фаза з активізацією життєвих функцій; I—XII — календарні місяці; З — зима, В — весна, Л — літо, О — осінь; пунктиром позначено середньорічний рівень.

Виведення радіонуклідів

Як поводити себе, що їсти, пити в уражених радіацією районах

При високому рівні забруднення території — 15 і вище кюрі на 1 км² — профілактичні заходи не дадуть змоги захистити організм від нагромадження ізотопів. Єдиний ефективний засіб — евакуація населення в чисті райони.

У регіонах з допустимими для проживання рівнями радіації значну частину продуктів треба завозити з чистих районів. Населення необхідно забезпечити чистою водою з джерел, що перебувають під постійним контро-

лем. Мають бути створені належні умови для проведення санітарно-гігієнічних заходів. Під цим розуміють наявність необмежених можливостей по санітарній обробці, заміні одягу, користуванню спецодягом. Населені пункти мають бути газифіковані, щоб люди не користувалися місцевим паливом. Особливому контролю підлягають продукти, передусім молоко, призначені для харчування дітей, вагітних жінок і хворих з різноманітними патологіями.

При медичному обстеженні й лікуванні населення слід обмежити променеві та ін'єкційні методи дослідження: рентгенологічні, радіоізотопні, які самі по собі дають променеве навантаження на організм. Їх можна замінити ультразвуковою та ендоскопічною апаратурою. Необхідно заборонити шприци багаторазового використання, щоб запобігти поширенню інфекційних захворювань, перебіг яких у ослаблених радіацією людей набагато важчий. Дуже бажано, щоб населення цих районів проводило відпочинок у чистих регіонах.

Враховуючи, що ізотопи потрапляють в організм головним чином через шлунково-кишковий тракт, доцільно вживати речовини, які зв'язують і виводять їх. Це — клітковина, яка міститься у м'якоті плодів, овочів. Тому дуже корисні компоти з м'якоттю яблук, груш, абрикосів, персиків, а також кавуни, дині, гарбузи. Доцільно раз на місяць протягом тижня вживати сорбенти — активоване вугілля чи карболен, а також інші на основі активованого вугілля чи органічних сполук у вигляді таблеток чи розчинів.

Багато радіонуклідів, у тому числі ізотопи стронцію, нагромаджуються у кістках і за характером свого обміну в організмі нагадують обмін кальцію. Тому періодичний прийом глюконату кальцію по одній таблетці тричі на день протягом тижня щомісяця, з одного боку перешкоджатиме нагромадженню радіоактивних речовин в організмі, а з другого — сприятиме швидшому виведенню їх з кісток. Для профілактики треба виключити з раціону кістки тварин (не варити з них бульйони).

Треба дбати про достатню кількість вітамінів і постійно їсти свіжі, квашені, засолені овочі та фрукти. Дуже корисні відвари шипшини, вівса, вживання обліпихи, чорниці, журавлини, калини та ін.

Радіонукліди, потрапивши в організм, уражають слизову оболонку шлунково-кишкового тракту й знищують мікрофлору кишечника, викликаючи дисбактеріоз. Через це порушується усмоктування продуктів харчування. Гірше засвоюються вітаміни. Водночас у кров потрапляють токсичні речовини, через що погіршується робота печінки, настає інтоксикація організму. Для профілактики й лікування цих відхилень є доцільним періодичне вживання препаратів, які містять нормальну бактеріальну флору кишечника. Для дітей до півтора року це лактобактерин, від двох до трьох років — це лактобактерин і біфікол, а для дітей старшого віку і дорослих — біфікол і колібактерин. Корисні також кисляк, ацидофільне молоко.

З профілактичною і лікувальною метою доцільно застосовувати як протимікробний і протизапалювальний засіб препарати рослинного походження, які не викликають побічних явищ. У вигляді інгаляцій, полоскань, примочок можна використовувати хлорофілліпт (препарат з евкаліпта), прополіс (продукт бджолярства), календулу, ромашку, звіробій, чистотіл, плоди ялівцю тощо. Антибіотики, сульфаніламіди бажано обмежувати.

Ширше використовувати природні регулюючі й стимулюючі засоби, які поліпшують загальний стан, працездатність, регулюють і нормалізують кровообіг, кров'яний тиск: елеутерокок, китайський лимонник, заманиху, настій півонії, софори японської, собачу кропиву, відвари м'яти перцевої, коренів валеріани та ін.

Леонід КІНДЗЕЛЬСЬКИЙ,
доктор медичних наук, професор.

Народна фармацевтика

ЯРУТКА ПОЛЬОВА.

Однорічна трав'яниста рослина з прямими стеблами заввишки 20—50 см. Стеблові листки довгасті, при основі стрілоподібно-зубчасті, а прикореневі — видовжені, овальні. Стручечки п'ять — шість мм довжиною, гнізда містять по дві — чотири насінини. Квітки дрібні, зібрані в китиці. Цвіте і плодоносить у квітні, травні, червні. Росте як бур'ян на полях, коло доріг, майже по всій території СРСР.

Для лікування використовують стебла, квіти, листя, плоди, які багаті вітаміном С. Екстракт із свіжої рослини має кровоспинний ефект. У надземних частинах міститься глюкозид сінігрин.

У народній медицині ярутку лікують лихоманку, стенокардію та скарлатину, а в ветеринарії її соком гоять рани тварин. Свіжа рослина має також інсектицидні властивості (знищує шкідливих комах). Має гострий запах, схожий на запах редьки, гірчиці.

Препарати з ярутки польової стимулюють статеві функції у чоловіків. Траву, зібрану з квіточками, стручками й насінням сушать у затінку, потім подрібнюють. Одну столову ложку заливають 200 мл окропу, настоюють 5 годин у теплі. П'ють по дві чайні ложки чотири рази на день.

З цією ж метою можна вживати ярутку інакше. Висушену траву товчуть у ступі, потім просівають крізь густе сито. Зберігають в дерев'яній або бляшаній коробці, вистеленій чистим білим папером і щільно закритій. Тримають в нежаркому сухому місці.

Приймають по $^1/_3$ чайної ложки тричі на день.

Олександр ЗУБКОВ.

ЗАВДЯКИ ПАПУГАМ

Вивчаючи архівні матеріали під час підготовки до святкування 500 річниці відкриття Америки Христофором Колумбом, іспанські вчені натрапили на цікаві факти, що стосуються цієї події.

Виявилося, що своє велике відкриття Колумб зробив з допомогою папуг. Коли іспанська флотилія бороздила неосяжні простори Атлантики, попутник Колумба Пінсон побачив у присмерку зграю папуг, що летіли на південний схід. Досвідчений мореплавець Колумб швидко втямив, що птахи летять до місця своєї ночівлі, а отже, до суходолу. Флотилія одразу ж змінила курс і невдовзі пристала до берегів Америки.

МОЖНА ЇЗДИТИ І ТАК

230 годин упертої праці витратив 45-річний мешканець Дюссельдорфа (ФРН) Волькмар Кох на створення свого транспортного засобу. Замість звичайних коліс винахід Коха має шість пар взуття спортивного типу. Максимальна швидкість, якої досяг автор на своєму дітищі,— 19 кілометрів на годину. Головна перевага «туфлесипеду», на думку його винахідника,— у тому, що не треба міняти проколоті шини. А пробіг завдяки «колесам» нового зразка збільшується майже вдвоє.

ЧАСНИК ЗАМІСТЬ ПАРФУМІВ?

Віддавна часник використовували для приготування смачних страв. З середніх віків були відомі його цілющі властивості, а останнім часом говорять навіть про його протиракову дію. Та ось до багатьох властивостей цього скромного і смачного овоча додалась ще одна.

Анкетне опитування, проведене недавно в Англії косметичною фірмою «Антоніо Пуїг», показало: багато англійок вважає запах часнику приємнішим за різні есенції, використовувані для виробництва парфумів. Лише 38 процентів жінок заявило, що віддають перевагу традиційним парфумам. Решті до вподоби запах часнику.

УВАГА! ЗЛИЙ ГУСАК!

Бразільське телебачення, радіо та газети регулярно подають реклами якогось А. Амарала, котрий пропонує гусаків для охорони будинків. У рекламі заповзятливий сеньйор нагадує, що ці птахи врятували стародавній Рим, а сьогодні стали ще розумнішими й пильнішими. Вміле дресирування робить їх напрочуд вірними охоронцями. Амарал уже навчив понад тисячу гусок і продав кілька сотень. За його словами, власники були вельми задоволені пернатими охоронцями. Дресировані птахи швидко звикають до господарів і галасливо повідомляють про появу чужих людей. Гуски особливо пильні вночі: якщо їм не вдається прогнати непроханого гостя гелготанням, вони кидаються на нього, завдаючи ударів крилами і дзьобом.

НЕПОМІТНІ КУР'ЄРИ

Виявляється, не тільки голуби, а й бджоли здатні переносити поштові послання.

Ще на початку століття один французький бджоляр з допомогою своїх вихованців надсилав листи своєму приятелю, котрий жив за п'ять кілометрів від нього. Листи були написані на цигарковому папері.

А під час Першої світової війни ці непомітні кур'єри використовувались кайзерівськими шпигунами. Вони прив'язували до черевця бджоли шовкові ниточки: червоними позначали піхоту, синіми — кавалерію, а зеленими — артилерію.

НАПІЙ З... МУРАШОК

У Китаї нині надзвичайно популярний новий напій, виготовлений за досить оригінальним рецептом з висушених мурашок. У ньому, як твердять його автори, міститься стільки ж білків, скільки в сої, і, крім того, 19 амінокислот. Китайські лікарі рекомендують новий напій дітям, бо в ньому є ще й певна кількість цинку, нестача якого в організмі стає часом причиною слабкого росту.

ЗАГАДКОВІ СВИНІ

На атолі Факаофо (острови Токелау у центральній частині Тихого океану) живуть дикі свині, які ловлять... рибу. Австралійські вчені твердять, що ці тварини чудово плавають і пірнають. Вони дістають рибу навіть на п'ятнадцятиметровій глибині. Але залишається загадкою, як свині потрапили на цей острів.

«Сміхофразотрон»

(Лекція)

ШАНОВНІ ТОВАРИШІ! До нас, учених, звертаються із запитанням: що з нами станеться? Тож не випадково тема моєї лекції — «Загибель Всесвіту і його перспективи на XIII п'ятирічку».

Усе, що нас оточує — бруд, ворони, свині й автомобілі, коні та велика рогата худоба — усе це складається з атомів. Навіть люди. Перевірити це дуже просто. Якщо людина складається з атомів, отже в ній є електрони.

Атоми надзвичайно малі: 10^{-8} сантиметра. Поясню на прикладі. Якби атом був розміром з курча, то електрон все одно був би ще меншим. Електрон одночасно і частинка, і хвиля. Як це зрозуміти? Дуже просто. Киньте у воду частинку, і від неї підуть хвилі.

Тепер, коли ви все знаєте про атоми, я скажу вам ще одну річ, тільки не хвилюйтеся: вік усього, що нас оточує,— 12 мільярдів років. Це дуже й дуже багато, товариші.

Як же дізнатися, що було раніше, до того? Як усе виникло? Відомі два шляхи: перший — запитати старих людей, другий — з'ясувати по-науковому.

Ми, світові вчені, довго сперечалися, щоб дізнатися, як було до того, коли почалися наші з вами 12 мільярдів років. Ейнштейн, наприклад, заявив, що раніше все було, як і зараз, тобто ніде нічого не було. Радянський вчений Фрідман, мій друг і учень, спростував Ейнштейна, довівши, що раніше було всього ще менше, ніж зараз. Всі вчені світу більшістю голосів, при трьох «проти» (Ейнштейн утримався при голосуванні) ухвалили таке:

1) Колись світ був точкою. (Точка — це те, що не має розміру, товариші).

2) Потім точка почала раптом розширюватися й утворювати наш Всесвіт. Це й сталося 12 мільярдів років тому. Точка розширювалася кілька разів, поки не сягнула розміру 10 мільярдів світлових років. Ось так і виникли всі атоми, молекули, а далі — і ми з вами.

Товариші! Недавно вчені встановили, що Всесвіт має густину. Середня його густина сягає певної критичної, приблизно, три атоми на кубометр, тобто у середньому в кожному з нас два атоми. Якщо густина Всесвіту перевищить критичну, то через мільярди років ми з вами помремо, стиснувшись при цьому в точку.

Спокійно, товариші!..

Густина Всесвіту може перевищити критичну за рахунок якоїсь маси, якої — ми не знаємо. Десь цеглина впаде, чи ще щось... Днями у нас будинок згорів — маса Всесвіту стала меншою, довше проживемо. Ні, товариші, будинків палити не треба: краще прожити зайвий мільярд, зате в будинку.

Нещодавно вчені виявили таку частинку — нейтрино. Вона летить прямо, ні на що не реагуючи. Як Матіас Руст, така ж непомітна і маленька. Раніше ми думали, що вона не має ні маси, ні заряду, так що відкрили її цілком даремно. Але вчора вчені виявили п'ять нейтрино з нульовою масою. А якщо всі нейтрино мають ту ж масу, то незабаром розширення Всесвіту зміниться стисненням. Це відбудеться 23 вересня 14000000593-го року н. е., о 18 годині.

Поступово ми з вами перетворимося на потік атомів, Всесвіт знову стане точкою і знову розширюватиметься, і все повториться знову. Так що ви даремно полишаєте зал, товариші...

Все повториться, і я знову сидітиму перед вами, бо я вічний, як вічна наша наука, що вічно лине вперед, освітлюючи простори Всесвіту... Товариші, хто вимкнув світло? Я ще не відповів на запитання...

Олександр КОНДРАТЬЄВ.

Думки вголос

Його звітна доповідь про проведену роботу складалася з дієслів майбутнього часу.

Голос розуму для нього дорадчий, а не вирішальний.

Що більше культурних людей, то більше дикої природи.

Він не бреше — просто в нього кілька варіантів правди.

Не хочеш гнути шию — ламай голову.

Макс ПЕТРОВ,
м. Одеса.

Палац для спілкування

Фантастична усмішка

Було це за часів міжзоряної кооперації. У цій клопітній справі робилися лише перші кроки.

Почули якось земляни, ніби у Міжзоряному бюро космічних асоціацій, що на Урані, виготовили гарний-прегарний проект палацу спілкувань. Нам саме потрібна була така споруда позаріз: на орбітах Марса й Венери вже тинялося стільки залітних і перелітних, що годі було без добридня розминутися. Трапиться нагода поспілкуватися, прочитати прибульцям путню лекцію про шляхи удосконалення взаємовідносин — ну ніде зібратися по-людськи погомоніти...

Федір Прокопчук, виконроб нашого будуправління, запропонував:

— Давайте відрядимо до Урана гінця, нехай дістане той гарний-прегарний проект. Розпорядження із Землі є.

Раз він так сказав, спорядили ми хутенько мезонний транспорт й вирядили у дорогу.

— Дивися там, на Урані, Федоре, та роздивляйся. На зовнішніх орбітах тепер швендяє усіляких прибульців, що метеорів, аби не поцупили унікальний проект з-під носа. Коли що — бий космограму.

— Впораємося! — авторитетно заявив Прокопчук. І стартував.

Виглядали ми його з неба довгенько, нічого гріха таїти, дехто вже побоювався, щоб нашого меткого виконроба не переманили завбачливіші начальники будуправління з Сіріуса. Аж ось прибуває він на своєму тарантасі, змарнілий та пом'ятий, але сяє, наче зірка першої величини.

— Як з вогню вихопив проект! Документацію ще тільки-тільки завершували, отож я не став чекати, прихопив те, що було, і гайда назад! Якісь заздрісники з Центаври погналися, було, за мною, спробували відібрати проект, та я їх поміж супутниками Юпітера та кільцями Сатурна так заплутав, що й досі, мабуть, шукають вихід у відкритий космос.

Незабаром поблизу Місяця заходилися вибудовувати Палац міжпланетних спілкувань. Щойно звели каркас і почали ладнати обшивку, бачимо, щось воно не клеїться. Основа — на місці, опори годяться, покрівлею можна замилуватися, а вкупі — щось не те...

Прокопчук п'ятірнею замислено шолом скафандра шкребе. Саме о тій порі решту документації з Уранівського бюро космічних асоціацій нам підкинули. Роздивляємося. Світе праведний! Ніякий це, виявляється, не Палац спілкувань, а чудернацьких розмірів критий намет для гри в болідбол. Центаврівці замовили його для задоволення своїх спортивних пристрастей.

Відрядили ми Прокопчука назад на Уран. Наказали розібратися на місці і взяти для землян те, що треба. А свою споруду центаврівці, раз трапилася така накладка, нехай візьмуть на буксир і доставлять до себе.

Подався Федір неохоче, ми ж тим часом від сорому, аби залітні й перелітні пальцями не тицяли, поховалися по забігайлівках на Місяці. Не встигли, одначе, як слід посидіти, Федір на своєму тарантасі тут як народився. Живий і здоровий, але вигляд...

— Вони, оті впертюхи із Центаври, забрали наш проект. І звели Палац спілкувань у себе в сузір'ї... Замість спортивного намету.

— Великий клопіт! — кажуть наші. — Бери на буксир Палац, а тамтешні нехай свою споруду забирають.

— Воно то так... — опирається бідовий Федько Прокопчук. — Але ж тамтешні мають звичку мурувати будівлі не ззовні, як земляни, а ізсередини. Звели стіни, наклали дах — і тепер самі сидять замуровані, через вікна, двері лише щупальцями розмахують. Крізь них їм і їжу подають...

Наші будівельники ніяково шоломи пошкребли.

— Я вже, було, рушив у путь,— але по дорозі знайомого космоплавця зустрів. Розповідає, гудуть центаврівці у тому Палаці, як бджоли у вулику. Кажуть, нехай тільки котрийсь із землян до них поткнеться. Отож я й повернув назад...

Через місяць наше будуправління у повному складі подало заяви у спортивну секцію з космічного болідболу. Раз таке діло, позмагаємося із занудливими центаврівцями на спортивній ниві. Ще побачимо, чия візьме...

Іван КИДРУК.

м. Ровно.

Придумайте підпис до цього знімка.

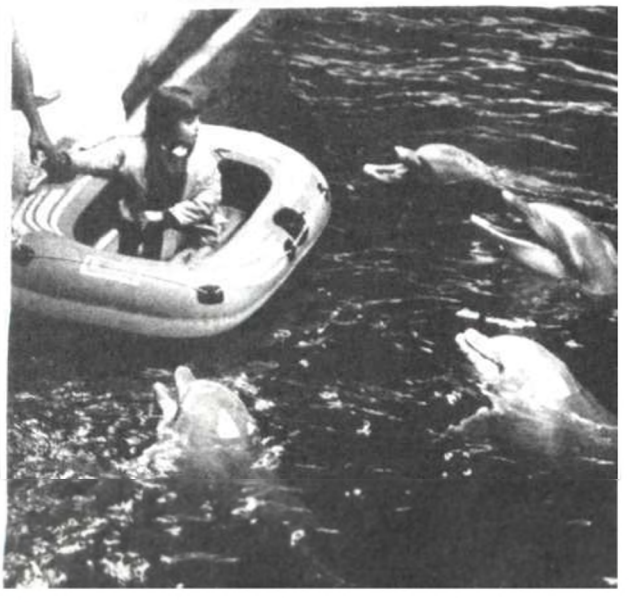

Соціоніка

(Закінчення. Початок на стор. 24).

10. Не впевнений у пізнаванності об'єктивного світу, але впевнений у своїй здатності викрутитися з будь-якого становища, його ідеал — людина дії, але сам він вважає за краще, аби його не чіпали, «нині я твердо усвідомлюю: що я є і чим я стану», завжди знає ціну похвалам і ніколи не обманюється банальностями.

11. Як усі по-справжньому певні себе люди, скромний, тримається на других ролях, поводить себе спокійно і стримано, нерідко приховує свою скромність під маскою зарозумілості, має серйозний і зосереджений вигляд, цілком поринає у свої думки, нерідко буває мовчазним, непривітним, навіть буркотливим, його очі не відбивають нічого з того, що відбувається довкола нього і не реагують на поведінку присутніх або зміни у навколишній атмосфері, прагне зберегти незалежність і не піддаватися будь-яким почуттям; маленькі дивацтва: часто миє руки, не носить годинник і прекрасно без нього обходиться.

12. Ось як описує лицаря своїх мрій студентка Лайма («Наполеон»): «Він має бути вродливим і смутним, очі великі й сумні, небалакучий, не говорить компліментів, і тому складається враження, що він недосяжний, його мучать десятки проблем, на які, по-моєму, не треба звертати уваги, мене приваблює його смуток, серйозність, прагну розвеселити, піднести настрій, порадувати, якщо на вечірці є такий хлопець, я не нудьгую»,— опис «Бальзака», який у своїх почуттях дуже постійний, не схильний до пригод, бажає повної залежності від вимогливого коханого.

Представники цього типу особистості. Артисти: Баніоніс, Жариков, Кніппер, Дж. Мазіна, Семина, Тарковський; композитор Бах; письменники: Бальзак, Блок, Б. Брехт, Г. Гессе, Кафка, І. А. Крилов, Г. Маркес, Метерлінк, Саломея Неріс, Олдрідж, Леся Українка, Фейхтвангер, Флобер, А. Франс; політики, військові: Андропов, де Голль, Кржижановський, Кутузов; художник Гойя; вчені: Бергсон, Корчак, Крупська, Марконі, Паскаль, Сократ.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі): «Наполеон».

Ігор ОНУФРІЄНКО.

Нова знахідка археологів

Точного її місцезнаходження вчені не розголошують, побоюючись грабіжників, які не перевелися і в нашому столітті. Відомо тільки, що у східній частині штату Монтана (США) дощами вимило кістки велетенської викопної істоти, розміри якої приголомшили навіть бувалих у бувальцях археологів. То був скелет тиранозавра — гігантського м'ясоїдного ящера, котрий жив на Землі приблизно 65 мільйонів років тому. Такої знахідки палеонтологи не пам'ятають. Розкопки ще не завершено — залишилося вивільнити з мільйонолітніх нашарувань грунту чималенький хвіст тварини завдовжки мало не дванадцять метрів! Вразив дослідників і череп, у якому збереглися зуби — кожний завбільшки з банан. Щодо решти кісток, скелета, то є серед них і такі, про існування яких вчені навіть не підозрювали. Ще належить визначити їх призначення, а відтак, скласти більш конкретне уявлення про анатомію скелета у цілому, про спосіб життя тиранозавра, з'ясувати зрештою, як він користувався схожими на обрубки кінцівками. За попередніми прогнозами, на вчених чекає тут немало несподіванок.

Редакційні зустрічі

На Івано-Франківщині

Цікава і корисна розмова про тематичні напрями журналу відбулася з інженерно-технічними працівниками та робітниками управління «Долинанафтогаз». Свої думки щодо наших публікацій висловили секретар парткому М. Марущак, головний економіст В. Дирів, начальник бази виробничого обслуговування М. Жмуркевич, начальник лабораторії В. Гринь, інженери А. Юрчишина і В. Предко.

Плани редакції щодо поглибленого висвітлення у «Науці і суспільстві» історії Української РСР жваво обговорювалися на зустрічах головного редактора журналу з учнями і вчителями долинських шкіл, секретарями партійних організацій правоохоронних органів області, в обласному інституті удосконалення вчителів, на підприємствах і в установах Тисменниці та Івано-Франківська.

Редакція щиро вдячна першому заступнику голови правління обласної організації товариства «Знання» В. Пахомову і секретареві Долинського райкому партії В. Романюку за організацію цих корисних зустрічей.

Ваш гороскоп

Дамодал Натх Лохані — відомий у королівстві Непал астролог. За фахом він філолог, а складання гороскопів — його хобі. Лохані певен, що протягом життя людина зазнає впливу космосу і зірок, і все це певним чином позначається на її долі. Гороскопи він складає на підставі стародавніх книг з астрології, звідки бере основні відомості для своїх передбачень. Тим, хто запрагне скласти свій власний гороскоп на 1990 рік, Лохані дає готові відповіді. Отже, ваш гороскоп.

Спершу з'ясуйте своє магічне число. Його одержують додаванням ключових однозначних (підкреслюємо, однозначних) цифр дати і місяця вашого народження. Припустимо, ви народилися 29 лютого все одно якого року. Дата народження, як бачимо, двозначна. Щоб перевести її в однозначну, треба вдатися до елементарного додавання. У даному разі додаєте до 2 число 9 і дістаєте 11, далі до 1 додаєте 1, що дорівнює 2. Це і є ваша **перша** *ключова цифра. Далі, лютий — другий за ліком місяць року — цифра однозначна, значить — 2. (Якби був, скажімо, грудень, то 12 переводимо в однозначну цифру, додавши до одиниці двійку і діставши в сумі 3).* **Третя** *ключова ваша цифра означає рік, (маємо на думці 1990-й). Вона, ця цифра, для всіх однакова, бо 1990 за допомогою вищезгаданих арифметичних дій зведено до 1. (1 плюс 9 дорівнює 10, далі плюс 9=19, далі 1 плюс 9=10, і нарешті 1 плюс 0 дає 1).*

Сума трьох ключових цифр дає магічне число 5, під яким значиться ваш гороскоп на 1990 рік. Нижче наводимо персональні гороскопи для кожної з дев'яти цифр.

1. Цей рік обіцяє великі зміни, бо ви вступаєте у новий життєвий цикл. Можете сміливо братися до будь-якої справи. Надійтеся тільки на себе і свої творчі можливості. Дійте упевнено, незалежно, сміливо і не жахайтеся оригінальних підходів до розв'язання проблем. Для вас це рік дій і нових починань.

2. Уникайте необдуманих дій. Настає період становлення й обачного встановлення потрібних зв'язків, час терпіння. Краще плисти за течією і не здіймати хвиль. Це рік самоаналізу, сумнівів, внутрішніх протиріч.

3. Для вас це рік самовираження й соціальної активності. Прагніть спільної мови і взаєморозуміння з іншими, залишаючись самим собою. Попереду — неабиякі творчі удачі, чудові можливості для розваг і подорожей. Не слід захоплюватися чимось одним, будьте багатогранні. Зірки прихильні до вас. Увійдіть у цей рік з легким серцем і оптимізмом.

4. Настав рік важкої праці, величезної відповідальності і тривалих зусиль. Це буде рік роботи на перспективу, коли закладається фундамент для майбутнього. Потрібен самоконтроль, максимальна витримка, і ви досягнете бажаної цілі.

5. Цей рік для вас щасливий. Попереду — якісні зміни у вашій долі і нові приємні несподіванки. У вас з'явиться бажання пізнати щось нове, надзвичайне. Прагнучи свіжих відчуттів, ви ризикуватимете. Цей рік сприятливий також для нових знайомств, сильних почуттів, і любові, свободи. Подорожі, пригоди — усе трапляється на вашому шляху.

6. Для вас — це рік сім'ї, турботи про близьких, домашніх клопотів. Дуже сприятливий для укладання шлюбу. Це стосується не лише вас а, можливо, когось із членів вашої сім'ї. Слід очікувати змін у домашньому колі, а можливо, й переїзду на нове місце. Ви житимете у цьому році з відкритим серцем.

7. Настав рік роздумів і переоцінки багатьох подій і духовних цінностей. Вам заманеться викласти свої думки на папері, глибше зазирнути у своє «я». Цей рік має принести плоди колишніх зусиль і старань. Подумайте про зміцнення здоров'я, займіться самовдосконаленням. Ще не настав час кинутися в бій з відкритим забралом. Стережіться обману!

8. У цьому році відчуєте тягар відповідальності. Настав час збирати плоди й віддавати борги. Рік грошей і влади. Розташування зірок обіцяє зміцнення матеріального благополуччя, якщо ви стоїте на міцному ґрунті. Рік ділової активності.

9. Цей рік стане завершальним у нинішньому життєвому циклі. Це буде рік підбиття підсумків, прощання з минулим, поступове знайомство з новим, початку якісних змін. Треба серйозно подумати про перспективні плани на майбутнє. Упевнено дивіться вперед — ви підноситеся на вищий щабель сприйняття життя.

З інших видань

Відповіді на запитання, вміщені у «Гіперболоїді» (див. стор. 36—39)

«Логічний практикум»

I. Покладіть на терези спочатку по чотири кульки.

Ті, що виявляться легшими, розділіть на дві пари. Тепер покладіть на терези дві й дві кульки. Більш легкі розділіть і знову зважте.

II.

4	+ 9	+ 2	= 15
+	+	+	
3	+ 5	+ 7	= 15
+	+	+	
8	+ 1	+ 6	= 15
=	=	=	
15	15	15	

«Чи знаєте ви!»

1. Білок. 2. Швидкість повітря. 3. У гімнастиці. 4. Картопля. 5. Грецька. 6. Під час Кримської війни. 7. Єгипетчани. 8. В 1793 р. 9. На Кубі.

Читайте у наступному номері:

АЕС і велика наука.

Естонські українці.

Зникнення тяжіння? Ні, нове фізичне явище.

Слідами космічних пришельців.

Лжедмитрій І бував на Україні.

Національна символіка крізь призму історії.

В. Винниченко. «Відродження нації».

Звідки походить хрест.

Маски, здоров'я й краса.

Поради садоводам.

По сторінках Біблії.

Кілька рецептів фітотерапевта.

Гумор.

Фантастика.

Головний редактор
Ю. Г. РОМАНЮК

Редколегія:
Б. М. ГИЧКО
(відповідальний секретар)
В. І. ІВЧЕНКО
(заступник головного редактора)
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ
В. П. КУХАР
В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО
Ю. М. ПАХОМОВ
Е. А. ПАШИЦЬКИЙ
Я. С. ПІДСТРИГАЧ
А. М. СЕВЕРИН
К. М. СИТНИК
К. С. ТЕРНОВИЙ
О. К. ФЕДОРУК

Редактори відділів:
В. С. БАНЦЕР
І. Д. ЛЕПША
О. Ю. ПОЛІЩУК
В. І. ПУСТОВОЙТ
Н. В. СУКМАНСЬКА

Літературний редактор
С. В. ЯНКО

Коректор
Т. Д. МУРАВИЦЬКА

Художнє оформлення та художній макет
Р. Є. БЕЗП'ЯТОВА та
Г. П. ФІЛАТОВА

Здано до набору 29.01.90.
Підписано до друку 06.03.90.
БФ 28037.
Формат 70×108/16.
Папір офсетний № 1. Офсетний друк.
7,7 ум. друк. арк.
16,5 ум. фарб. відб.
9,7 облік.-вид. арк.
Тираж 54 100 прим.
Зам. 040.
Ціна 55 к.

252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.
Тел. 441-88-13, 441-88-25, 441-88-09.
Адрес редакции: 252047. Киев-47,
проспект Победы, 50.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна»,
252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна»,
252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Ежемесячный научно-популярный журнал общества «Знание» Украинской ССР
«Наука и общество»
(на украинском языке). № 4 1990 г.

Издательство «Радянська Україна»

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

На обрії моди "Маяк"

Класичні силуети, добротні матеріали, ретельно продумані деталі...

У моделях пальт Львівського виробничо-торговельного швейного об'єднання «Маяк» гармонійно поєднуються кращі традиції фірми і сучасні пошуки художників-модельєрів.

Українське рекламне агенство

Синій, жовтий балакучий

Чого тільки не навигадують люди задля втіхи — буквально ув'язнюють у квартирах тварин, де утримують у невластивих для них умовах, намагаються приручити диких звірів, які просто гинуть у неволі. Чи замислюються при цьому, що чинять справжній диктат по відношенню до братів своїх менших? Тож чи не краще взяти в дім кицьку, безпритульне цуценя, чи, скажімо, розводити рибок в акваріумі — їх адаптація принаймні відбувається безболісно. Це стосується і деяких видів пернатих, хоча пташина у клітці, бодай навіть золотій, річ усе-таки, протиприродна. Скажімо, папуги. Крім явної прихильності до людей, вони, мабуть, цілком удовольняються і штучними умовами, створеними для них, отже, добре приручаються, а завдяки своїй кмітливості легко навчаються вимовляти слова і коротенькі фрази. За це і полюбилися людям.

Узагалі ж, доглядати папуг нескладно. Головне — простора клітка незалежно від кількості папуг. Її розміри повинні бути такими, щоб ваші плеканці мали змогу не лише перестрибувати з жердинки на жердинку. Одне слово, що вона більша, то краще!

Дуже активні удень, надвечір папуги стомлюються, отже, в ці години не варто докучати їм недоладними проханнями, розмовами, домагатися від них уваги: домашня тварина теж має право на відпочинок, і ваше найперше завдання — забезпечити їй затишок. Як?

Клітку розмістіть якнайдалі від телевізора, батарей центрального опалення, стежте, щоб на неї не потрапляли прямі сонячні промені, і щоб, бува, не опинилася на протязі. Дуже важливо тримати пташину оселю на постійному місці.

Далі. Подбайте, щоб у клітці стояла посудина з питною водою, яку треба міняти щоранку. Так само щоранку підсипайте корм, додаючи до раціону добре вимиту свіжу зелень, часточку яблука, груші. Зважте й на таке: вилущуючи зерна, папуги скидають лушпиння у годівничку, через що створюється враження, буцім вона повна-повнісінька. Неуважний господар, не роздивившись до ладу, залишає своїх плеканців голодними, сам того не відаючи.

Щоб ваші утриманці мали змогу погострити дзьобики, покладіть у клітку шматочок точильного каміння. І вже справжньою радістю для них буде свіжа гілочка верби. Птахи сидітимуть на ній з більшим задоволенням, ніж на жердинках, а оскільки полюбляють подзьобати те, на чому сидять, то знайдуть у свіжому гіллі необхідні вітаміни. До того ж, шерехата гілка слугуватиме тренажером для пташиних ніг, а гімнастика нікола не завадить, відтак запобігатиме хворобам кінцівок. Щодня випускайте птахів на волю — політати по квартирі, не забувши перед цим виключити газ на кухні, позакривати вікна й двері на вулицю.

Ну, а щоб птах почав розмовляти, розпочніть навчання з одного якогось слова, що має довгі голосні звуки. Вимовляйте повільно, по складах. Заняття проводьте без свідків. Кмітливий веселий папуга віддячить вам за ваші старання і неабияк скрашуватиме вашу самотність чи недобрий настрій.

Світлана ЯНКО.

Ціна 55 коп.

Індекс 74330.

ISSN 0130—7037 «Наука і суспільство», 1990, № 4, 1—88